X 68896

BIHARI PÉTER

LÖVÉSZÁRKOK A HÁTORSZÁGBAN

Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus
az első világháború Magyarországán

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST

Megjelent az
Oktatási és Kulturális Minisztérium
és a
Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

Lektorálta: Hajdu Tibor

A fedélen: *A Pesti polgár ismerkedik a lövészárokkal*
BTM Kiscelli Múzeum, reprodukció: F. Szalatnyai Judit

ISBN 978 963 9697 23 2

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000648575

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
e-mail: kiado@napvilagkiado.hu
www.napvilagkiado.hu

Első kiadás: 2008

© Bihari Péter, 2008

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti úton vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

X 68896

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

BEVEZETÉS 11

A LIBERÁLIS MAGYARORSZÁG VÉGE 17
KÜLÖNUTAK, CEZÚRÁK, TÖRÉSVONALAK
A magyar modernizáció különútja? 17
Három történelmi cezúra 22
Törésvonalak 34
Megosztott középosztály a századelőn 42
Zsidóság és „zsidókérdés" 50
Budapest-ellenesség és antiszemitizmus 57

HÁBORÚS POLITIKA 67
Tisza és a világháború 67
Kormány és ellenzék az országgyűlésben 70
Szimbolikus politizálás 81
Harcok a választójogi reform körül 85

ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ÉS KÖZELLÁTÁS 94
Árak, bérek, életszínvonal 94
A közellátás 97
Állami beavatkozás 104
Háborús demográfia 112
A főváros arcai 116

A HÁTORSZÁG FELKAVART TÁRSADALMA 122
A nagy háború szociálpszichológiája 122
Város a falu ellen, fogyasztók a termelők ellen 127
Nők változó szerepekben 130
A középosztály szorongattatásai 137
Zsidók a háborús társadalomban 150

KULTÚRA ÉS IDEOLÓGIA 165
Új tömegkultúra Budapesten 165
A cenzúra és a közvélemény 172

„Turánizmus" és a „magyar hivatás" 176
Fajhigiénia és fajnemesítés 182

ZSIDÓKÉRDÉS ÉS ANTISZEMITIZMUS 187
Támadás a bankok ellen 187
A zsidókérdés-vita 196
Az antiszemita hullám 201

1918 - DÖNTÉSEK ÉS KATASZTRÓFÁK 223
Hangulatok, jóslatok 223
A keresztény-nemzeti koncentráció 232
Megjegyzések az 1918-as forradalomról: zsidó vagy antiszemita? 241

ÖSSZEGZÉS 245

FORRÁSOK ÉS IRODALOM 255

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ 277

ELŐSZÓ

Könyvem annak az angol nyelvű doktori disszertációnak a kissé továbbfejlesztett és kiegészített magyar változata, amelyet *A Forgotten Home Front: The Middle Classes and the 'Jewish Question' in Hungary during the First World War* címmel 2005-ben nyújtottam be és védtem meg a Közép-európai Egyetem (CEU) történelem tanszékén.

Legalább negyedszázada foglalkoztat az a gondolat, hogy meg kellene írni az első világháború Magyarországának társadalom- és mentalitástörténetét: részint mert abban a négy évben „romlott el minden" - azaz váltak véglegessé a hazai „árkok és törésvonalak" -, részint, mert más országokban már születtek ilyen művek, és az eredmények kiválóan összehasonlíthatóak a hazai folyamatokkal. Hiszen tudjuk, néha el is mondjuk, hogy a „nagy háború" a 20. század legnagyobb, talán egyetlen igazi fordulópontja volt: a fasizmus, a bolsevizmus és az újabb világháború legfontosabb oka és előzménye. George Kennan, a híres történész diplomata 1914–1918-at a 20. század őskatasztrófájának tartotta („the great seminal catastrophe of the century"; „die Urkataskrophe" des Jahrhunderts), ám honi történettudományunk és közvéleményünk ezt - vélhetően az 1918–1920-as évek traumái miatt - mégsem tudatosította.

A könyv legfontosabb megállapításai röviden összefoglalhatók. A világháború második fele - kb. 1916 nyarától, amikor a román csapatok betörtek Erdélybe, Tisza István helyzete megrendült, I. Ferenc József meghalt, és a közellátás tragikusra fordult - való-

ságos vízválasztó volt a magyar történelemben. A magyar társadalomban régóta létező megosztottságok 1916–1918 körül árkokká, törésvonalakká mélyültek, s átjárták az élet minden területét. Ezek mindenekelőtt a középosztályt keresztülmetsző ellentétek voltak, többé-kevésbé azok, amelyek fel-felbukkanva azóta is velünk élnek, és változatlanul mérgezik a közélet légkörét. Sajátos, hogy a világháború bizonyos országokban tartósan megerősítette a nemzeti egységet, de legalábbis az összetartozást (ilyenek voltak a végül győztes nyugati demokráciák), míg másutt (például Németországban, Magyarországon) a kezdeti nagy összeborulás után tovább élezte a társadalmi, politikai és kulturális ellentéteket. Munkámban ezeket a megosztottságokat, törésvonalakat igyekszem felderíteni, elemezni és értelmezni. Nem csupán azért koncentráltam a középosztályra, mert a munkásságról eddig többet írtak, hanem azért is, mert a kutatás során megerősödött az a korábbi álláspontom, hogy a háború fő vesztese a középosztály lett – mindenekelőtt a tisztviselői és az értelmiségi rétegek – mind anyagilag, mind a társadalmi presztízs szempontjából.

A középosztály mélyülő válsága, anyagi helyzetének és társadalmi súlyának megrendülése a korábbinál is sokkal inkább összekapcsolódott a zsidókérdéssel; kialakult az a – nagyrészt ideologikus – konstrukció, hogy míg „a zsidók" kibújnak a frontszolgálat alól és meggazdagodnak a háborún, addig „a magyarok" vérüket ontják és elszegényednek. Ami az egyik oldalon a hadigazdaság működtetéséhez nélkülözhetetlen erőfeszítésnek tűnt, azt a másik oldalon a zsidóság elfogadhatatlan „térfoglalásaként" értelmezték. Mint a továbbiakból remélhetőleg kiderül, a zsidóellenes sztereotípiák sokasodását, stigmákká merevülését nem tekinthetjük kizárólag a világháború feszültségeiből adódó „spontán" folyamatok eredményének – az antiszemitizmust tudatosan erősítették és élezték a „végső leszámolásban" érdekelt erők. 1918-ra a liberalizmus kora végleg lezárult; a magyar társadalom ellenséges táborokba rendeződése befejeződött, az ország lényegében készen állt a vörös, majd a fehér forradalomra.

Természetesen ezek nem vadonatúj megállapítások. Csakhogy történetírásunkban eddig kevés komoly kísérlet született az első világháborús hátország társadalmának és kultúrájának rendszeres feldolgozására, még kevésbé arra, hogy összehasonlító igénnyel tárgyalják a németországi és az ausztriai viszonyokat is. Ezzel talán lehetőség nyílik új szempontok átgondolására és új kérdések felvetésére; a korszak későbbi kutatói fontosságának megfelelően foglalkozhatnak az első világháború témájával.

Sokaknak tartozom köszönettel, bár a könyvben közölt tényekért és véleményekért természetesen én felelek. Az eredeti, angol nyelvű disszertáció elkészítéséhez értékes ötletekkel szolgált Gyáni Gábor, Kelevéz Ágnes, Kovács M. Mária, Macht Zsuzsa, Polmann Ferenc, Sipos András, Vörös Boldizsár és Suzanne Zimmermann. Hálás vagyok a CEU könyvtárának és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének. Külön köszönet illeti a disszertáció opponenseit, Alice Freifeldet, Kovács Andrást és Szabó Dánielt, s mindenekelőtt témavezetőmet, Karády Viktor professzort, aki nagy türelemmel böngészte végig az új és új szövegrészeket. A magyar változat esetében Foki Tamás és Welker Árpád, valamint első olvasóm, Szántó Judit tanácsaiért tartozom köszönettel.

Végül ajánlom ezt a munkát a közelmúlt nagy magyar történészei emlékének. Bár már nincsenek velünk, gondolataik remélhetőleg beleépültek a könyvembe. Hanák Péter, Litván György, Ránki György, Szabó Miklós és Vörös Károly írásai és szavai nélkül mindannyian sokkal szegényebbek lennénk.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 2

BEVEZETÉS

„Mert békében és szerencsés körülmények között mind a közösségek, mind a magánszemélyek jobb érzésűek, mivel nem kerülnek akaratuk ellenére való kényszerhelyzetekbe. A háború viszont, amennyiben elvonja a mindennapi jólétet, erőszakos tanítómester, és a sokaság indulatait a pillanatnyi helyzetnek megfelelően formálja. A meghasonlás lett tehát úrrá a városokban [...], *és a szavak megszokott jelentését, mihelyt tettekre került sor, önkényesen felcserélték.* [...] *Az elégedetlenkedő minden körülmények között megbízható lett, aki viszont nem egyezett vele, gyanút vont magára.* [...] *Általában azt dicsérték, aki megelőzött másokat valami rossz elkövetésében, és aki ilyenre rá tudott venni ártatlan embereket."*

(Thuküdidész: A peloponnészoszi háború)

„Minden szenvedő [...] *keresi szenvedésének okát: pontosabban szólva tettest keres, még pontosabban: a szenvedésért okolható bűnös tettest.* [...] *Itt rejlik, feltételezésem szerint, a ressentiment* [gyűlölködés], *a bosszúvágy és a hasonlók oka."*

(Nietzsche: A morál genealógiájához)

„Stradnitz erre kifejtette, hogy az igazi háború minden országban külön folyt le: a front és a hinterland [hátország] *között, és mindenekelőtt arról volt benne szó, ki maradjon élve. Ebben a harcban is – mondta – elpusztult az, aki nem volt életrevaló, és megmaradtak a derekabbak. Kik azok – kérdezte –, kik a vagyonukat megmentették, sőt gyarapították? A földesurak, akik vezetésre születtek, és ősidőktől fogva értik az uralkodás mesterségét. A városi lakosságban azok, akik méltók rá, hogy az uralkodásban velük osztozzanak. Az a középosztály pedig, amely állítólagos szellemi értékeit arra használta volt, hogy ennek az uralmi rendszernek a tiszta formáit elhomályosítsa, elpusztult. Nem kár érte. Nem kár a legyőzöttekért."*

(Biró Lajos: Amalaswinta)

Először jó negyedszázaddal ezelőtt, 1980 körül gondoltam arra, milyen fontos lenne tanulmányt írni az első világháborús évek magyar társadalmáról. Az NDK-beli Jena egyetemén töltött pár hónapos ösztöndíj hozzásegített, hogy megismerkedjem a világháború német irodalmával (legelőször Jürgen Kocka munkáival), majd angol és francia könyvekkel is. Bosszantott, hogy magyarul semmi hasonlót sem olvashatunk. Egyébként a korszak iránti érdeklődés külföldön azóta sem csökkent; napjainkban is sorra jelennek meg a nagy háborút tárgyaló művek: szintézisek, monográfiák, tanulmányok.[1] Magyarországon vajmi kevés érezhető mindebből - születtek ugyan hosszabb-rövidebb cikkek a háború hadtörténeti és egyéb vonatkozásairól, összefoglalóként mégis Galántai József régi és szinte kizárólag a háború politikai történetét ismertető könyvét használjuk. Gyáni Gábor és Kövér György új magyar társadalomtörténetéből teljesen hiányzik az első világháború időszaka: a szerzők - mint egy recenzens is megjegyezte - megismertetik az olvasót az 1910-as évek előtti Nagy-Magyarország viszonyaival, majd a második részben a Trianon utáni Magyarországgal, de hogy az egyiknek van-e bármi köze a másikhoz, az nem derül ki.[2] A legújabb gazdaságtörténeti szintézis két oldalt szentel az első világháborúnak, az 1870–1990 közötti Budapest történetéről kiadott kétkötetes forrásgyűjtemény egyetlenegyet sem, a magyar zsidósággal foglalkozó nagyszámú új könyvben, tanulmányban pedig rendszerint ugyanazokat a közismert megállapításokat találhatjuk.[3] Feltűnő, hogy a magyar történelmi tudatban maga az űr, a hiány sem tűnik fel - noha csak a háborúban elesett magyarországi katonák száma jóval meghaladta a félmilliót.

Pedig tudjuk, hogy a nagy háború négy éve meghatározó volt az európai és a magyar történelem alakulásában; ráadásul a hadviselő országokban lejátszódott folyamatok összehasonlíthatók egymással. Az utolsó két évtizedben született komparatív igényű tanulmánykötetek rendre megállnak a London–Párizs–Berlin háromszögben, legfeljebb Béccsel foglalkoznak még - mintha keletebbre már (Metternich egykori mondásának szellemében) nem történt volna semmi érdekes, semmi megismerésre méltó.[4]

Kezdetben a világháborús Budapest társadalmát és kultúráját vizsgáltam, pontosabban a négyéves háborúskodás nyomán a hátországban bekövetkezett társadalmi és kulturális változásokat. Az elkészült könyv több is, kevesebb is lett ennél. Több, mert viszonylag átfogó képet igyekszik adni a világháborús magyar hátországról: a századelőt tárgyaló hosszabb bevezető után egy-egy fejezet foglalkozik a politikai keretekkel, a hadigazdasággal, a háborús társadalommal, a kulturális-ideológiai változásokkal, az antiszemita hullámmal, és végül külön az 1918-as évvel, amelyben a feszültségek az elviselhetetlenségig fokozódtak. A kép persze így sem teljes - az olvasó nem az első világháború hátországának összefoglaló történetét kapja, hiszen nincs szó például a hadifoglyokról vagy az egészségügy alakulásáról, egészen kevés a háborús propagandáról vagy a nemzetiségi kérdés alakulásáról. Ugyanakkor eredeti szándékomhoz képest csak töredékes képet adhattam a budapesti társadalom háborús mindennapjairól: a levéltári források szűkössége megakadályozta az alaposabb vizsgálódást. Itt említem, hogy a könyv forrásbázisa kisebb részben levéltári iratokra - Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest Főváros Levéltára (BFL), Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), ELTE Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattára, továbbá némi bécsi és müncheni anyag –, nagyobb részben a sajtó és a folyóiratok cikkeire, az országgyűlés két házának naplóira és irományaira, kortárs visszaemlékezésekre, továbbá szépirodalmi művekre épül. Nem tartom valószínűnek, hogy Budapesten új, az összképet lényegesen módosító levéltári források bukkannának fel, de a vidéki és a külföldi archívumokból még előkerülhetnek érdekes anyagok.

A fentiekből következett, hogy a középosztályról szóló részek természetes „terepe" a főváros, az ország legpolgáriasultabb társadalma - itt főként az egykorú sajtóra lehetett támaszkodni. De óhatatlanul ki kellett tágítani a képet az állami beavatkozás ismer-

[1] Szinte minden jelentős brit újkortörténész megírta a maga vaskos összefoglalóját a nagy háborúról – elegendő Martin Gilbert, John Keegan, Hew Stratchan, Niall Ferguson, Michael Howard, David Stevenson nevét említeni.

[2] Szalai Júlia recenziója Gyáni Gábor és Kövér György Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig című könyvéről: *Holmi*, 2003/3. 426.

[3] *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Szerk.: Honvári János. 4. kiad. Aula Kiadó, Budapest, 2000. 304–306. (A könyvnek e negyedik kiadása 682 oldalas.) *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához.* I–II. k. Szerk.: Sipos András–Donáth Péter. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1999. és 2000.

[4] Például J. M. Winter–J. L. Roberts (eds.): *Capital Cities at War.* Paris–London–Berlin, 1914–1919. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

tetésénél, a társadalmi csoportok viszonyának ábrázolásánál, a kultúráról és az ideológiáról szóló fejezetnél stb., hiszen a törvények és rendeletek címzettje, a folyóiratcikkek tárgya rendszerint nem a főváros, hanem az egész ország, és ugyanez vonatkozik az érdekvédelmi szervezetekre is. Feltehetően érezhető tehát bizonyos „feszültség" a főváros és az ország között: az életviszonyok változásánál főleg Budapestről van szó, a tágabb társadalom- és főleg kultúrtörténeti részek az egész országról szólnak. Ez azonban remélhetőleg nem túlzottan zavaró, sőt bizonyos értelemben tükrözi is a háborús években valóban megnövekedett feszültségeket a főváros és az ország egésze között.

Néhányan jóindulatúan tanácsolták, hogy – ha meggyőződtem arról, hogy a magyar zsidóság történetében az első világháború évei meghatározó jelentőségűek voltak – foglalkozzam kizárólag a világháború alatti zsidókérdéssel és antiszemitizmussal, ám ezt a tanácsot elvetettem. Mégpedig abból a megfontolásból, hogy lehetőleg alapos társadalom- és kultúrtörténeti elemzést kell adni a körülményekről, mert ezek nélkül a mégoly „irracionálisnak" tűnő jelenségek sem lesznek érthetők. Más szavakkal: téves az a bon mot, hogy létezik antiszemitizmus zsidóság és – bizonyos értelemben – „zsidókérdés" nélkül. Igaz ugyan, hogy a zsidóellenesség nem választható el évtizedeken átívelő kulturális hatásoktól, előítéletektől vagy éppen aktuális politikai szándékoktól. De ahhoz, hogy tömegerővé váljon, komoly társadalmi (és szellemi) átrendeződésnek kell végbemennie: éppen ez történt Magyarországon a nagy háború idején, amely mintegy katalizátora lett az antiszemita hullámnak. Ha nem tudjuk, hogy az első világháborús infláció Magyarországon különlegesen magas volt, ha nem vesszük számításba, hogy a reálbérek zuhanása a bérből és fizetésből élő középosztályt érintette a legsúlyosabban, ha nem mérlegeljük a hazai törésvonalakat tovább mélyítő különleges politikai helyzetet, akkor a „zsidókérdéssel" és az antiszemitizmussal foglalkozó minden kísérlet üres elmélkedés marad. Az persze igaz, hogy számomra az összes többi kérdés – a politikai keretek, az állami beavatkozás, az ellátás, a nők szerepe, a kultúra és mindenekelőtt a középosztályok helyzete – emiatt vált fontossá; a középosztály törésvonalai érdekeltek és érdekelnek, s vizsgálatukhoz mindezeket nélkülözhetetlennek tartom.

Érdemes leszögezni, hogy a zsidóság egyetlen háborús gazdaság működtetésében sem játszott olyan kiemelkedő szerepet, mint éppen a magyarországiban. A budapesti zsidóság megerősítette különleges pozícióit, s ezzel erősödött egyfelől a főváros addig is kiemelt szerepe, másfelől az, amit Vörös Károly egykor az ország „legpolgáribb és legmodernebb társadalmának" nevezett. De az antiszemita sajtó és közvélemény által „zsidó térfoglalásnak" nevezett folyamat nem korlátozódott a gazdaságra, hanem tetten érhető a nagyvárosi nők új helyzetében, a modern tömegkultúrában és a politikai életben is. 1916 után a „történelmi" középosztály gyors leromlása és a modern „zsidó" középosztály felemelkedése ismét állandó téma lett; a régi sztereotípiák újjáéledtek és újakkal egészültek ki. Eszerint a zsidók ellógnak a frontról, de vagyonokat keresnek a hátországban; újra tízezrével jönnek be Galíciából, hogy a spekulánsok és uzsorások táborát gyarapítsák. Elárasztják az egyetemeket, meghatározóvá válnak a kultúrában, sőt már a magyar földbirtokra is ráteszik a kezüket, s ezáltal rövidesen a politikai hatalom is az övék lesz. (A dolgozat kitér olyan „emblematikus" karrierekre, mint Weiss Manfrédé, Vázsonyi Vilmosé és Jászi Oszkáré: mindhárman a világháború vége felé értek pályájuk csúcsára.) Az antiszemita szerzők a középosztályt, mindenekelőtt az állami tisztviselőket magától értetődően azonosították a magyarsággal – ezáltal a középosztály sorsproblémája és a „zsidókérdés" még jobban összekapcsolódott. E szemlélet alapján a világháború csupán betetőzte azt a folyamatot, amellyel a győztes zsidó polgárság elfoglalta a hanyatló magyar középosztály helyét.

Az antiszemitizmus 1915 körül még szolidabb formában jelentkezett, elsősorban a papírtalpú bakancsok, illetve a háborús nyereségek ügyéhez kapcsolódott. De 1916-ban, amikor a háború Magyarországon is „totálissá" vált, a bankok (és Tisza István) elleni átfogó – igaz, még némileg „kódolt" – támadássá szélesedett. 1917-ben lezajlott a *Huszadik Század* nagy vitája a zsidókérdésről, amely más folyóiratokban is továbbgyűrűzött. Végül 1918-ra a „zsidókérdés" már a napisajtóban, a közbeszéd minden szintjén jelen volt; az antiszemitizmus egyfajta „kulturális kóddá" vált. A „zsidó térfoglalás" fontos hívószó lett; a sztereotípiák ellenségképet alkottak és a magyarság elleni „zsidó összeesküvéssé" álltak össze, amivel a „hungarizmus" „önvédelmét" kellett szembeszegezni. A polgárháborús közhangulat, az osztály- vagy faji alapú „nagy leszámolás" követelése már a napisajtó cikkeiből is világosan érzékelhető.

Bár az antiszemitizmus erősödése a világháború szinte természetes, nálunk aligha elkerülhető következményének tekinthető, korántsem tartom automatikus jelenségnek. Ebben az összefüggésben igyekeztem elemezni az egyházak és kiemelten a katolikus egyház szerepét. Itt is három nevet emeltem ki: Prohászka Ottokárét, az ideológusét; Bangha Béláét, a szervezőét és Huszár Károlyét, a pártpolitikusét. Figyelemre méltó, ahogy 1917–1918 folyamán a katolikus és a protestáns körök közeledtek, s már-már egymásra találtak a zsidóellenesség és az antiliberalizmus talaján. Ha a világháború ki is alakított új vagy éppen megerősített régi törésvonalakat, legalább némely megosztottságokon enyhített.

Végül megemlítem, hogy ez a munkám folytatja a korábbiakat abban a („mentalitástörténeti") értelemben, hogy mindvégig elsősorban az érdekel: mit érez, hogyan reagál az adott kor embere a történelem kihívásaira. Lehetséges, hogy ez kibúvó bizonyos egzakt tények alapos vizsgálata alól – aligha fogjuk pontosan tudni, hány áldozatot követelt Magyarországon az első világháború, milyen volt az áldozatok megoszlása nemzetiségi vagy vallási szempontból. Nem ismerjük az infláció pontos mértékét, sem a feketepiac kiterjedését. Nem tudjuk, hogy hány galíciai menekült érkezett az országba, vagy hogy hol telepedtek le. A kérdések száma szaporítható – de nem ugyanilyen fontos-e kutatni a kortársak véleményét, érzéseit, ítéleteit és előítéleteit? A nagy háborúhoz hasonló zűrzavaros időkben ezek legalább annyira jellemzik a kort, mint önmagukban a „puszta tények".[5]

[5] A brit történészek közül szívesen hivatkozom G. M. Youngra, aki szerint nem önmagukban a tények, hanem az embereknek a tényekre való reakciói fontosak, Lawrence Stone-ra, aki úgy vélte: az érzékelés és a képzet gyakran nagyon eltér a valóságtól, de többnyire éppolyan lényeges történelmi szempontból. És persze Lackó Mihályra, akiről Fenyő Ervin írta: „Csak azt akarja igazolni: az elemzések torzítják a valóságot, de hogy mi a valóság, és hogyan kellene egy-egy történelmi pillanatot a históriában megragadni – ennek kifejtésétől távol tartja magát." (*BUKSZ*, 2002. ősz. 209–210.)

A LIBERÁLIS MAGYARORSZÁG VÉGE

KÜLÖNUTAK, CEZÚRÁK, TÖRÉSVONALAK

A magyar modernizáció különútja?

Az utóbbi évtizedekben mintha két, egymással összeegyeztethetetlen paradigma alakult volna ki a dualista Magyarország történetéről. Az egyik szerint a dualizmus kora Magyarországon a gyors fejlődés és a Nyugathoz való felzárkózás évtizedeit jelentette, a Corvin Mátyás óta várt aranykort. Ez a nézet meggyökeresedett a tankönyvekben, a kiállítások katalógusaiban és a politikusok ünnepi beszédeiben: bizonyítékul rendszerint a gazdasági növekedés számait és Budapest modernizációját említik. A másik – kisebbségi – vélemény nagyjából ahhoz a bölcsességhez tér vissza, hogy ha a gazdaságban jól is mentek a dolgok – bár a fejlődés aránytalanságai e téren is szembeötlőek –, a társadalmi átalakulás a polgárosult Nyugathoz képest féloldalas és befejezetlen maradt. A politikai szférában pedig csupán látszat volt a sokat emlegetett liberális-alkotmányos berendezkedés, valójában a magyar nemesi elit a régi, rendies, antidemokratikus módon gyakorolta hatalmát. A modernizáció tehát nagyon is egyenlőtlennek, felszínesnek bizonyult.

E kisebbségi vélemény leghatásosabb képviselője alighanem a Londonban élő Péter László professzor, akinek a 19. századi magyar államról, nemzetről, nacionalizmusról vallott nézeteit Gyáni Gábor némi joggal nevezte a „magyar Sonderweg" (különút) koncepciójának.[1]

[1] Gyáni Gábor: A magyar Sonderweg története. *Holmi*, 2001. november. 1547–1553. – A „különút-koncepciók" közül – természetesen – a német „Sonderweg" a legkidolgozottabb. Lásd pl. Jürgen Kocka: German History before Hitler. The Debate about the German Sonderweg. *Journal of Contemporary History*, 23. sz. 1988. 1., 3–16.

A magát alkotmánytörténésznek valló Péter szerint „A hatalom a Habsburg Monarchiában és Németországban autokratikus volt."[2] Ez annyit jelent, hogy az állam, illetve tisztviselője „szabadon cselekedhetett", amennyiben a törvény az egyént vagy a csoportot „kifejezetten" nem védte: rendeletet adhatott ki, tilthatott és szabályozhatott - vele szemben a bizonyítás kényszere a panaszosra hárult. Az autokratikus hatalomgyakorlás elvéből következett, hogy sérült az állampolgári egyenlőség (elve és gyakorlata), az állam túlsúlyossá vált (etatizmus), így a jogállam intézményei csak töredékesen épültek ki.[3] Ezt a közösnek mondható közép-európai államtípust azonban sajátosan magyar vonások színezték. Az állam, illetve az állami tisztviselők említett „diszkrecionális pozíciója" „Magyarországon sokkal tágabb volt, mint Ausztriában vagy Németországban": az autokratikus vonások erőteljesebben jelentkeztek, a sokat emlegetett alkotmányosság jószerivel csak „homlokzat" volt. Ráadásul a „magyar politikai életben több mint száz évig döntő szerepet játszó" nacionalizmus fokozta a (gazdaságban is megmutatkozó) etatista tendenciákat. Ugyanakkor a közép-európai régióban kivételesnek tekinthető a mágnások és nemesek uralta - rendies színezetű - országgyűlés rendkívül erős alkupozíciója, csakúgy, mint az „etatista" nacionalizmust átszövő, bár annak nyilvánvalóan alárendelődő liberális tendenciák megléte.[4]

Mint látható, Péter általában kelet- és közép-európai jelenségekről és azok sajátosan magyar változatairól írt, ám a „különút" (Sonderweg) kifejezést sosem használta. Két további történészünk, hasonló fogalmi körben mozogva, hasonló következtetésekre jutott. A szintén magyar származású Andrew C. Janos berkeleyi professzor Péterhez hasonlóan a magyar, majd általában a kelet-közép-európai modernizáció sajátosságaival foglalkozik. Janos már huszonöt évvel ezelőtt publikált első könyvében hangsúlyozta, hogy „a parlamentáris kormányzatot, a modern választási rendszert, az egyenlő tulajdont és a személyes szabadságjogokat olyan társadalomra aggatták rá, amelynek gazdasági viszonyai aránylag differenciálatlanok voltak, amelynek tagjai az élenjáró nemzetek tapasztalataihoz igazították elvárásaikat, s amelynek elitje teleologikus elkötelezettséggel igyekezett elérni a többi [nyugat]-európai ország anyagi, szellemi és politikai fejlettségének szintjét".[5] Talán Péterénél is lesújtóbb következtetése szerint az utánzási kényszer kiszámíthatatlan feszültségekhez vezetett, az eredmény pedig „a politikai demokrácia, a kapitalista piacgazdaság és a jogegyenlőségre épülő társadalom kialakulása helyett bürokratikus államszervezet, kvázipiaci rendszer és neokorporatív társadalom lett, amelyben a jogok a társadalmi pozícióknak feleltek meg, a társadalmi pozíciókat pedig többnyire a származás, nem pedig az érdem jelölte ki. E neokorporatív társadalom fő szereplői - a politikus bürokrata, az újkonzervatív földbirtokos és a kisebbségi vállalkozó - képviselték a nyugat-európai politikai és társadalmi modellel szembeni fő ellentétet".[6] Az elvárások és a realitások közötti feszültség az egész társadalmat átjárta, az elmaradott tömegek is kaphatóak voltak a modernizációra, de megfelelő viselkedési minták és készségek híján modern „civil társadalmat" nem alakíthattak ki.[7] Janos ugyanakkor leszögezte, hogy e sajátos modernizációs pálya (vagy kudarc) nem magyar sajátosság, hanem „az európai és az Európán kívüli periféria más társadalmaihoz hasonlatos".

Janos legutóbbi „magnum opusában" a kelet-közép-európai régió egész 19-20. századi történelmét bevonta a vizsgálatba, ám témája - a modernizáció kudarca - nem változott, legfeljebb érveit és forrásbázisát bővítette, szóhasználatát árnyalta. Szerinte a modernizációs kísérlet hosszabb távon torzulásokat okozott, és felzárkózás helyett statisztikailag kimutathatóan növelte a régió Nyugat-Európától való távolságát. Visszatérően írt „eltorzult liberalizmusról", „korrumpált parlamentarizmusról", „hamis alkotmányosságról", „színlelt demokratizálásról" - egyedül a „neokorporativizmus" hiányzik a szókészletből.[8] Maga az állam volt az, amely magára vállalta a nagy felzárkózás kísérletét, de az egész folyamat alapjaiban különbözött a nyugati mintától. „Míg a modern

[2] Péter László: *Az Elbától keletre*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 167., továbbá 27., 51.
[3] Uo. 17-36. és 37-59.
[4] Uo. 51., 60-84.
[5] Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton, 1982. 92.
[6] Uo. 92.
[7] Uo. 159.
[8] Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 106-113. - A „színlelt kapitalizmus", az ál-modernizáció egyébként ifj. Leopold Lajos 1913-ban publikált tanulmánya óta a magyar társadalomtörténészek kedvelt témája. Lásd még Kövér György: *A felhalmozás íve*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 25.

nyugati állam keletkezése összefonódott az emelkedő középosztályok piacbővítő törekvéseivel, addig a perifériikus nemzetállamot a süllyedő és piactól menekülő középosztályok hozták létre abban a törekvésükben, hogy a piac és a gazdasági vállalkozás szeszélyei alól az állami szolgálatban keressenek menedéket. Másként kifejezve, míg a nyugati államot a gazdasági vállalkozások hozták létre, addig a keleti állam a politikai vállalkozók osztályának kreatúrája volt."[9] Andrew C. Janos és Péter László számára a középosztályok és a „modernizálódó" állam problémái szorosan összefonódnak; a „hanyatló középosztály" óhatatlanul etatista irányba fordul. „A kelet-európai modernizáció alanya az autokrata állam" – foglalta össze már Péter, nem hagyva kétséget afelől, hogy az autokrata állam valódi uralkodó osztálya a hivatalnok-nemesség, Magyarország esetében a dzsentri.[10]

Talán különös, hogy e gondolatmenetben harmadikként egy középkortörténészre hivatkozom, ám Engel Pál érvei kísértetiesen rímelnek a fentiekre. A középkori magyar nemesség kiváló kutatója gyakran emlegette e réteg (kedvelt kifejezésével: kaszt) újításokkal kapcsolatos ellenérzéseit és xenofób nacionalizmusát.[11] Álláspontja szerint a magyar nemesség gyökeresen különbözött a nyugat-európaitól: nem a lovagságból kinövő „többé-kevésbé hűbéri arisztokráciát jelentett", hanem olyan kasztot, amelyet „nem a lovagi birtok, hanem a származás, és nem a hűbérbirtok, hanem az allodiális birtok" különített el a nemtelenektől, „talán még élesebben", mint más országokban.[12] Engel szerint a középkori (és feltehetően az újkori) Magyarországon mindenfajta modernizáció összes feltételét „közvetlenül vagy közvetve az uralkodói akarat teremtette meg", a királyi udvart azonban mély kulturális szakadék választotta el az iránta gyanakvó, sőt vele szemben ellenséges nemesi rétegtől.[13] Corvin Mátyás halálával – fűzte tovább – „a »nemzet« és a jelképévé vált Szent Korona diadalmaskodott", és „mindenfajta modernizációs kísérletnek hosszú időre befellegzett".[14]

[9] Andrew C. Janos: i. m. 75.
[10] Péter László: i. m. 41.
[11] Engel Pál: A modernizáció lehetőségei a középkorban. *História*, 2000/8. 3–7.
[12] Engel Pál: *Szent István birodalma*. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 73.
[13] *História*, 2000/8.
[14] *História*, 2000/8.

Utolsó nagy, összefoglaló műve záró soraiban Engel úgy kapcsolta össze Werbőczy korát napjainkkal, hogy évszázadokat átívelő mentalitásbeli tendenciákat vázolt fel: „Korántsem veszett ki azonban Mohács nemzedéke, és eleven maradt az ideológiájuk is. A magyar nemesség ekkoriban szokott hozzá végérvényesen, hogy történelmét, az őshazáig visszamenően, Werbőczyék szemével nézze. Idegengyűlölete, elfogultsága, illúziói és önimádata a 18. század végétől virulens nacionalizmusként élt tovább, súlyos tudati és társadalmi torzulásokat okozva s mintegy mintául szolgálva a Kárpát-medence etnikai gyűlölködéseihez. A múlt század születő magyar polgársága is a nemesi történetfelfogást tette magáévá, szinte kiirthatatlanul beépítve annak számos elemét a köztudatba. Werbőczy szelleme mindmáig velünk él. Nem tapasztaljuk-e nap mint nap, miként akadályozzák a nemesi tradicionalizmus idejétmúlt szólamai és a nemzeti múlt félreismerése még fél évezreddel Werbőczy után is egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását?"[15]

Látható, hogy a modernizációs paradigmát mindhárom szerző – noha eltérő hangsúlyokkal – alkalmasnak tartotta arra, hogy segítségével a kelet-közép-európai és a magyar fejlődéstendenciákat értelmezze.[16] Napjaink történettudományában a modernizációs és a „különút"-elméletek kevésbé divatosak, mint néhány évtizeddel ezelőtt voltak, amikor a gazdaság-, majd a társadalomtörténet primátusa összekapcsolta őket. Ugyanakkor a kultúrtörténet és mentalitástörténet előretörése miatt még fontosabb a hosszú távú tendenciák vizsgálata. A közös kelet-közép-európai jellegzetességek (gazdasági elmaradottság, bürokratikus etatizmus stb.) mellett magyar sajátosságnak tekinthető a nemesség vitathatatlan uralma, a rendi parlamentarizmus és önkormányzatiság hagyománya és – főként – mindennek ideológiai kísérője, az etnikai alapú romantikus nacionalizmus.[17] Egyszer talán érdemes lenne a magyar

[15] Engel Pál: *Szent István birodalma*. 307. (A könyv záró bekezdése az eredeti angol kiadásból hiányzik.)
[16] Péter László: i. m. 39.: „A 'modernizáció' [...] tulajdonképpen egy viszony; kapcsolat az utánzó és az utánzott között". A kelet-közép-európai modernizációról általában lásd Kövér György, Andrew C. Janos, Karády Viktor és Halmos Károly munkáit.
[17] Péter László: i. m. 60–84.; Engel Pál: *Szent István birodalma*. 307.; Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése*. Akadémiai Kiadó–Universitas, Budapest, 2004. – Az itt leírt magyar „modell" számos eleme a lengyel történelemre is igaz lehet – azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy 1795 és 1918 között lengyel állam nem létezett.

történelem nagy korszakait a felülről induló – sikertelen vagy csak részben sikeres – modernizációs kísérletek és a nemesi ellenállás kettősségének szempontjából áttekinteni.[18]

Három történelmi cezúra

A címben említett három cezúra közül kettő – az 1895–1896-os és az 1905–1906-os – a magyar történelemre vonatkozik, a harmadik – az 1916–1917-es – a világháborúból következően legalább annyira nemzetközi, mint magyar. Úgy gondolom, hogy mindhárom egyre határozottabb, egyre élesebb kontúrokkal jelölte ki a magyar közélet mind világosabban megmutatkozó törésvonalait. E törésvonalak pedig a politikai jellegen túl fokozatosan társadalmi és kulturális tartalmakkal telítődtek.[19]

Az első cezúra, a Millennium időszaka tűnik a legkevésbé élesnek: a konfliktusok még a politikai-ideológiai szférában maradtak, a táborok éppen csak körvonalazódtak. Mindenesetre a millenniumi „treuga deit" követő Bánffy-féle választások minden addiginál korruptabbak és erőszakosabbak voltak. A következő évben, 1897-ben ismét elkezdődött az ellenzék obstrukciója, amely elmélyítette a kormányzó Szabadelvű Párt válságát.[20] De fel kell figyelni arra is, hogy ekkor – 1895 körül – gyorsult fel a magyarországi újkonzervatív és jobboldali radikális erők, mozgalmak kialakulása.[21] 1894 és 1896 között három különböző, de egymással érintkező újkonzervatív pártprogram született. A Néppárt 1895-ben két konzervatív arisztokrata, Zichy Nándor gróf és Esterházy Móric Miklós gróf vezetésével alakult meg, mintegy visszahatásként az akkoriban meghozott egyházpolitikai törvényekre, illetve az ezek elfogadása körüli éles „kultúrharcra". Az új párt modern, konzervatív tömegmozgalomként jött létre. Fő ellenfeleként a liberalizmust és a zsidóságot határozta meg, programja az agrárérdekek képviseletét hirdette a mozgótőkével szemben.[22] A Néppárt azonban, minden igyekezete ellenére, hosszabb távon képtelen volt felülemelkedni a magyar politikai élet hagyományos „közjogi" megosztottságán. Talán nem véletlen, hogy legjobb választási eredményét a nagy kormányzati válság idején érte el: 1906-ban 33 képviselőt tudott bejuttatni a képviselőházba.[23]

Az újkonzervatív mozgalom másik szárnya az agráriusoké volt. Kialakulásának kezdetei az 1870-es évek gazdasági válságáig nyúltak vissza. Első országos szervezete, a Magyar Gazdaszövetség azonban csak 1896-ban jött létre, a hazai agráriusok fő ideológusának, Károlyi Sándor grófnak az irányításával. A gazdaszövetség a nagy- és középbirtok önvédelmét akarta szolgálni a „mozgótőke visszaéléseivel" szemben.[24] Hamarosan létrehozták saját folyóiratukat, valamint két szövetkezeti mozgalmukat, a hitelügyekkel foglalkozó Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézetét, valamint a fogyasztással és értékesítéssel foglalkozó Keresztény Szövetkezetek Országos Központját, közismert nevén a Hangyát.[25] A puszta számok alapján mindkettő nagyon sikeresnek bizonyult: 1917-ben 2430 hitelintézet 635 000 tagot számlált, a Hangya 2140 szövetkezete pedig (1918-ban) 658 000 tagot.[26] (A harmadik antiliberális-agrárius színezetű programot az Ugron Gábor-féle Függetlenségi Párt adta ki 1894 végén.)

Az új pártok és szervezetek feltűnése fontos jelenség, de önmagában még nem indokolná, hogy „cezúráról" és kialakuló törésvonalakról szóljunk. Ám a korszak kutatói közül mind Hanák Péter, mind Szabó Miklós ismételten kiemelte az antiliberális fordulat ideológiai jelentőségét.[27] A kibontakozó újkonzervativiz-

[18] Lásd Andrew C. Janos idézett műveit.

[19] A magyar törésvonalakról újabban lásd Enyedi Zsolt–Gombár Csaba–Kende Péter–Romsics Ignác–Szilágyi Ákos–Vásárhelyi Mária: *Két Magyarország?* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

[20] *Magyarország története 1890–1918.* Szerk.: Hanák Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. I. k. 149–183.

[21] Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Medvetánc Könyvek, Budapest, 1989. 109–176. és uő: Az *újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.

[22] Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása, *Történelmi Szemle,* 1977/2. 169–208.

[23] Uo.; Lásd még uő: *A Néppárt 1895–1914.* Kandidátusi disszertáció kézirata. Budapest, 1983. Figyelemre méltó megállapítása szerint „A Néppárt jellegéből adódóan [eredetileg] sem Ausztria-ellenes, sem nemzetiségellenes nem lehetett, ezért ellenségét így logikusan a zsidóságban találta meg." (Kézirat, 7.)

[24] Láng Péter: Mezőgazdasági érdekképviselet Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle,* 1971/3–4. 392–407.

[25] *A „Hangya" Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet első 25 éve.* Budapest, 1923. 17.

[26] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* 132–133.; Dániel Szabó: The Crisis of Dualism and the „New Compromise". In: *Hungary: Government and Politics 1848–2000.* Szerk.: Mária Ormos–Béla K. Király. Boulder Co, 2001. 104–138.

[27] *Magyarország története 1890–1918.* I. k. 179.; Szabó Miklós: Az *újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* 217.

mus egyik vezető ideológusával, Bodnár Zsigmonddal kapcsolatban Szabó Miklós hangsúlyozta, hogy Bodnár „írásaiban fogható meg leginkább, mennyire korfordulónak érezték a századforduló magyar újkonzervatívjai a kilencvenes évek második felét". Szabó szerint a polgárság először a kilencvenes években vált önálló politikai tényezővé, s ezzel mintegy mozgósította önmaga ellen az arisztokrácia és a dzsentri antiliberális alapon szövetkezett erőit.[28] A történelmi-nemesi rétegeknek e „preventív" antiliberalizmusa és antiszemitizmusa jelentette a kilencvenes évek alapvető politikai-ideológiai átalakulását; ez állt a születő újkonzervativizmus hátterében - az egyházpolitikai küzdelem inkább csak alkalmat adott a táborok újrarendezésére.[29]

Végül érdemes utalni a tömegkultúra néhány új vonására. Ezekben az években vált a székesfővárossá előlépett Budapest világvárosi rangú kulturális központtá.[30] A hagyományos népszínművek kiszorultak a színpadokról, helyüket elfoglalta az operett. Az 1896-ban megnyitott nagykörúti Vígszínház egészen új, „nyugatias" stílust honosított meg a hazai színjátszásban.[31] Ugyancsak 1896-ban mutattak be először mozgóképeket Magyarországon, bár a mozi áttörésére még egy évtizedet kellett várni.[32] Az újságok utcai árusítását is az 1890-es évektől engedélyezték (kolportázs), ez az újítás pedig döntő módon lendítette előre az olcsó és népszerű tömegsajtó elterjedését.[33]

Ha az 1890-es évek változásai inkább jelentős eltolódásként foghatók fel, akkor az 1905-1906-os cezúra valóságos vízválasztóként

[28] Uo. 119. - 1894-ben alakult meg a Budapesti Községi Demokrata Párt Vázsonyi Vilmos ügyvéd vezetésével. Lásd *Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai.* I. k. Budapest, 1927.; Vázsonyi Vilmos: *Polgár vagyok!* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1994.; *Magyarország története 1890–1918.* I. k. 517-518.

[29] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* 246.; Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen der Antisemitismus in Ungarn 1867–1939.* R. Oldenbourg, München, 1988. 95-116.

[30] John Lukacs: *Budapest, 1900: A város és kultúrája.* Budapest, 1991.; *Budapesti Negyed,* V. 1997/2-3. (Tömegkultúra a századfordulós Budapesten.)

[31] Nagy Ildikó: Polgárosuló színház a polgári Budapesten. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 191-215.

[32] Magyar Bálint: *A magyar némafilm története.* Palatinus, Budapest, 2003. 61-86.

[33] Kókay György-Buzinkay Géza-Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, é. n. 137-171.; Kiss Mária Rita: A hatodik nagyhatalom. *Századvég,* 20. 2001. tavasz. 67-92.

vagy (földrajzi hasonlatnál maradva) földrengésként. Mint közismert, 1905 januárjában a Tisza István vezette (harminc éven át kormányzó) Szabadelvű Párt elvesztette a parlamenti választásokat; az ellenzéki koalíció győzelme 15 hónapig tartó politikai válsághoz - már-már káoszhoz - vezetett.[34] Az, hogy a kormánypárt választások eredményeként kényszerüljön távozni a hatalomból, már önmagában példátlan dolognak számított - nem csupán Magyarországon, de az egész régióban.[35] Szintén köztudott, hogy a politikai válság következtében a közéletben váratlanul és erőteljesen jelentek meg a szocialista és radikális erők, illetve programok. A korábban is érzékelhető megosztottságok ezzel sokrétűbbé, láthatóbbá és mélyebbé váltak.[36] Ritkábban emlegetik a krízis vagy földcsuszamlás harmadik, nem kevésbé lényeges elemét, a jobboldali mozgalmak fokozott aktivitását. Szervezeteik száma nőtt, kapcsolataik megsokszorozódtak, tevékenységük modernebbé, egyúttal harcosabbá vált, s közelebb nyomult a politika szférájához.[37] A változások negyedik lényeges összetevőjének a budapesti tömegkultúra felgyorsult modernizációját tarthatjuk, amely elmélyítette a nyugatias nagyváros és a tradicionális vidék közötti ellentétet.[38]

A politikai szenvedélyek felizzásáról néhány kevésbé ismert visszaemlékezés is képet ad. Angyal Dávid, az ortodox 67-es történész a közvélemény csodaváró erejéről írt, amelyet talán inkább a hamis illúziók erejének nevezhetnénk: Az 1905. januári választás előtt „találkoztam egy egyetemi tanárral, akinél higgadtabb férfiút alig ismertem. Kérdeztem, hogy ott lesz-e a választáson. Igen - felelte -, szavazok az ellenzéki jelöltre. Miért? - kérdeztem csodálkozva. Eddig - így felelt - nem hittem, hogy az ellenzék kivívhatja a ma-

[34] Péter László: *Az Elbától keletre.* 290-338.

[35] Uo. 196., 380.

[36] Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat.* Magvető Kiadó, Budapest, 1978.

[37] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* 179-209.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 362. (Mindkét szerző utal például az egykorú keresztény sajtóban sokat foglalkoztatott Petrassevich Géza antiszemita műveire.) Lásd még Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960.; Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

[38] Péter László: *Az Elbától keletre.* 380. („A hipertrófiás Budapest kulturális »kiugrása« csak még magasabbra húzta a szellemi válaszfalat Európa egyik legnyugtalanabb lüktetésű metropolisa és a lomha magyar vidéki városok, a »maradandóság városai« között.")

gyar hadsereget, de mióta gróf Andrássy, a nagy miniszternek fia is az ellenzékhez csatlakozott, úgy hiszem, hogy lehetséges kivívnunk a nagy célt, ha szavazatainkkal biztosítjuk."[39] Az egy generációval fiatalabb (s Angyalhoz hasonlóan zsidó) Komlós Aladár, a későbbi kiváló irodalomtörténész a mindent elsöprő hazafias lelkesedésre emlékezett: „Meséljem el ennek az olasz diáknak, milyen volt egy magyar gyerekkor a koalíció győzelmének esztendejében? Mikor megmámorosodva a sovinizmustól, hétköznap is nemzeti színű szalagot hordtunk gomblyukunkban, tízpercekben a Kossuth-nótát énekeltük, és egy »lyukasórán« rövid nadrágos kisdiákok, akik voltunk, kivonultunk megkoszorúzni a piactéren álló honvédemlékművet."[40] A heves kampány néhol zsidózásba, sőt antiszemita zavargásba torkollt. 1905. január 28-án Salgótarjánban a Függetlenségi Párt hívei „abcúg zsidó" kiáltással rontottak rá a kormánypárt zsidó támogatóira. A zavargások során – melyben nők és gyerekek is részt vettek – több zsidó polgár megsérült, a tömeget csak puskalövésekkel lehetett visszatartani attól, hogy feldúlja a zsinagógát.[41] Kádár Gábor és Vági Zoltán könyve alighanem túloz azzal, hogy „1905-ben a zsidózás vált a politikai ellenfelek szidalmazásának fő elemévé": a salgótarjáni eset aligha lehetett tipikus, de kivételesnek és előzmények nélkülinek sem tarthatjuk.[42]

A történészek forradalminak ítélik a művészetben és irodalomban 1905 körül végbement változásokat, fontosságukat pedig a politikai szféráéval egyenértékűnek.[43] A Thália Társaságot 1904-ben alakították az előadó-művészeteket forradalmasítani kívánó fiatalok.[44] A festők új körét, a „MIÉNK"-et 1907-ben hozták létre, ezt egy év múltán a még radikálisabban újító „Nyolcak" követte. A zeneszerzők közül Bartók és Kodály 1905–1906 körül kezdte el

[39] Angyal Dávid: *Emlékezések.* Szepsi Csombor Kör, London, 1971. 112.

[40] Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. II. k. 27.

[41] *Salgótarjáni zsidótörténet általános és középiskolák számára.* Szerk.: Pásztor Cecília. Salgótarján, 2003. 43.

[42] Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2005. 37–38. A dualizmus időszakának antiszemita kortesdalairól lásd Szabó Dániel: *Kortesdalok.* In: *Polgárosodás Közép-Európában.* Szerk.: Somogyi Éva. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1991. 229–241.

[43] *Magyarország története 1890–1918.* II. k. 973. (Szabó Miklós szövegrésze.); Hanák Péter: Miért fin de siècle? *Budapesti Negyed,* VI. 1998/4. 270–286.

[44] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 699–701.

összekapcsolni a modern hangzást a népzenével.[45] Nem utolsósorban – számos elvetélt próbálkozás után – 1908 januárjában jelent meg a *Nyugat* első száma, majd közvetlenül ez után a Holnap című avantgárd irodalmi antológia. Mindkettőnek Ady lett a legfényesebb csillaga.[46] Amint Hanák Péter megjegyezte: „A megkésett századvég nálunk valamikor az új század első évtizedének közepe táján jelentkezett, akkor viszont vulkanikus erővel."[47] Nem állított mást a brit Eric J. Hobsbawm sem, bár ő némileg rugalmasabb az avantgárd végleges európai térhódításának időpontjával: „A közönség és a művész közötti igazi szakadás csak az új században következett be, [...] valamikor 1905 és 1914 között."[48]

Budapesten rohamos tempóban alakult át a tömegkultúra. Az első párizsi stílusú magyar kabarét (másként: orfeumot) 1907-ben nyitotta meg Nagy Endre és Medgyaszay Vilma.[49] Alapos, gondolatgazdag tanulmányában Nagy Ildikó megírta, hogy 1906–1907-től lehet a budapesti „színházi élet strukturált szerkezetéről" beszélni; szerinte ez a „fordulópont a színházi életben nagyjából egybeesik a magyar szellemi élet egészének átalakulásával, polarizálódásával".[50] Az első állandó filmszínházakat 1906-ban nyitották; 1907-ben Heltai Jenő megalkotta a „mozi" szót, majd 1908-ban Magyarországon is elkezdődött a „nagyüzemi" filmgyártás.[51]

Figyelemre érdemes az új egyházi szervezetek rohamos gyarapodása, erősödése a 20. század első évtizedében. Az első Mária Kongregációkat – „a hitbuzgalmi élet legmagasabb iskoláit" – 1900 körül alapították meg a harcos jezsuita atya, Bangha Béla irányításával. E kongregációk mellé sorakozott fel Prohászka Ottokár püspök Regnum Marianum mozgalma 1903 után. Ez utóbbinak hatékony budapesti ágát, az Urak Kongregációját a hírhedten konzervatív Barkóczy Sándor báró, a kultuszminisztérium tanácsosa

[45] Uo. 701–704.

[46] *Magyarország története 1890–1918.* II. k. 973–980., 994–1002. (Szabó Miklós szövegrésze.)

[47] *Budapesti Negyed,* VI. 282.

[48] Eric J. Hobsbawm: *Behind the Times. The Decline and Fall of Twentieth Century Avantgardes.* Thames and Hudson, New York, 1998. 23–24.

[49] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. 716–720.

[50] *A tudománytól a tömegkultúráig.* 208–210.

[51] Magyar Bálint: i. m. 61–86.; Gyáni Gábor: Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában. In: *A pesti polgár.* Szerk.: Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999. 171–183.

vezette, aki „jelentős befolyásra tett szert a középiskolai tanárság körében".[52] Következett – időrendben – a Szent István Társaság (Zichy Nándor gróf elnöksége alatt, 1904-től, „a korszak jobboldali politikai és katolikus szellemi elitjének bölcsője"), majd a Keresztény-Szocialista Egyesületek Nemzeti Szövetsége (1905), a Mária Kongregációk állandó közlönyének kiadása (1906), a Katolikus Sajtóegyesület, illetve az Országos Keresztény Szocialista Párt létrehozása (1907), a Katolikus Népszövetség (1908), a Katolikus Patronage (1908), a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége (1908), az új katolikus havi folyóirat, az *Élet* megjelenése (1909), s végül a Katolikus Leányok Országos Szövetsége (1911). A Katolikus Népszövetség volt – egyházi méltatója szerint – „az első intézmény, amely teljes erejével a nép felé fordult, és a magyar nép megszervezését, valóságos falankszá tömörítését tűzte ki célul". Megjegyezte: „A Népszövetség nem volt ugyan politikai párt vagy mozgalom, de zseniális elgondolással szállászcsinálója lett a Néppártnak, [így] a katolikus politikai gondolat a Népszövetség szervezetén nyugodott".[53] Ugyancsak 1908-ban alakították meg a Magyar Kálvin Szövetséget, „azzal a céllal, hogy ébressze a kálvinista magyarok öntudatát".[54]

További részletek nélkül is egyértelmű, hogy az új egyesületeket a korábbinál céltudatosabban szervezték és sokkal hatékonyabban használták fel a közvélemény-formálás modern módszereit, különösen a katolikus sajtót. Egy 1902-ben készült statisztika 68 katolikus sajtótermékről tett említést, egy 1910-es összeírás már 88-ról tudott.[55] Igaz, ezek zöme kis példányszámú helyi kiadvány volt, ám a tendencia világosan látható. Bangha és Prohászka erőfeszítései nyilvánvalóan tükrözték a Szentszék módosuló politikáját. X. Pius pápa (1903–1914 – az első egyházfő V. Pius óta, akit szentté avattak) nem csupán a harcosan modernizációellenes, a világot fekete-fehérben látó pápák közé tartozott, de komoly erőfeszítéseket is tett azért, hogy az egyház az új katolikus szervezetek és a tömegsajtó révén közelebb férkőzzön a tömegekhez.[56] Egyháztörténészek egyébként a Vatikán „szellemi diktatúráját" és „antimodernista terrort" emlegették X. Pius egyházfősége kapcsán: a pápa szilárdan hitte, hogy „hatalmas nemzetközi összeesküvéssel" kell szembeszállnia, „amelynek célja a római katolikus egyház lerombolása".[57]

Az áttekintést a skála túlsó oldalán történt átalakulásokkal zárhatjuk. A Társadalomtudományi Társaságban (TTT) 1905–1906-ban ment végbe a liberális és a radikális szárny végleges szakítása. Ettől kezdve egészen 1918-ig a radikálisok határozták meg a társaság irányvonalát.[58] A konzervatív szárny megalapította a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, amely azonban – havi folyóiratához, a Magyar Társadalomtudományi Szemléhez hasonlóan – sokkal kisebb tekintélyt élvezett a szellemi életben, mint a TTT és folyóirata, a *Huszadik Század*. Ugyanakkor, éppen 1908-ban, baloldali fiatalok létrehozták a Galilei Kört, a „[Társadalomtudományi] Társaság és a szocialista mozgalom gyermekét", amelynek radikalizmusa elsősorban a főváros zsidó egyetemistáira és gimnazistáira gyakorolt komoly befolyást.[59]

A politikai és a kulturális szférában 1905 körül lejátszódott változások sora, ezek egyidejű bekövetkezése korántsem a véletlennek tulajdonítható. Következetesen azonos irányba mutattak ugyanis: a modernizáció felgyorsulása, illetve a törésvonalak elmélyülése irányába. Kérdés természetesen, hogy a fent vázolt események, folyamatok hogyan befolyásolták egymást, és még érdeke-

[52] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* 241–260.; *A Mária-Kongregáció rövid ismertetése.* Budapest, 1917; Tomcsányi Lajos S. J.: *Báró Barkóczi Sándor dr.* Budapest, 1925.

[53] Nyisztor Zoltán: Molnár János élete és műve. *Egyházi Lapok,* 64. 4. sz. 1941. április, 59.; A századelő változásaihoz lásd Galántai József: i. m. 99–105.; Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* München, 1974.

[54] Bernát István: *Küzdelmek és eredmények.* Budapest, 1936. 138. (A szerző az agrárius mozgalom egyik tekintélyes vezetője volt.)

[55] Klestenicz Tibor: A „sajtóapostolok". A Katolikus Sajtóegyesület és az egyházi megújulási mozgalmak oszloposodási törekvései a századelőn. *Századvég,* 36. 2005/2. 133.

[56] Gergely Jenő: *A pápaság története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 315–328.; Paul Johnson: *A kereszténység története.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. 621–626.; Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* Ecclesia, Budapest, 1985. II. k. 450–457.

[57] Paul Johnson: i. m. 621.; David I. Ketzer: *A pápák a zsidók ellen.* Ulpius Ház, Budapest, 2003. 173–196., 253–263. – A bibliakutató Vermes Géza önéletírásából kitűnik, hogy az egyház még a második világháború után is gyakran a zsidókkal való szembenállásban találta meg öndefinícióját. Lásd: *Gondviselésszerű véletlenek.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 124.

[58] *A szociológia első magyar műhelye.* Szerk.: Litván György–Szűcs László. Gondolat, Budapest, 1973. I. k. 5–46.; Horváth Zoltán: *Magyar századforduló.* Gondolat, Budapest, 1974.

[59] Tömöry Márta: *Új vizeken járok. A Galilei Kör története.* Gondolat, Budapest, 1960; Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom.* Gondolat, Budapest, 1986. 186–213.

sebb volna tudni, hogy a kortársak észlelték-e a politika és a kultúra kölcsönhatásait. A századelő évei kivételes, meghatározó jelentőségűek voltak a magyar politikai-kulturális törésvonalak fokozatos elmélyülésében, noha minderről egyelőre elég keveset tudunk. De ugyanez igaz az 1890-es évek, majd a világháborús évek cezúráira is.

Visszatérve az 1905 utáni politikai krízishez: a magyar történetírásban gyakori érv, hogy az uralkodó és a magyar országgyűlés közötti erőpróba győztese Ferenc József lett.[60] Újabb munkák a válság más aspektusait emelik ki. Peter F. Sugar szerint „a magyar szélsőségesek [!] és Bécs közötti alkotmányos leszámolás Magyarországon belül is jelentős belső változásokhoz, mindenekelőtt a magyar–nem magyar kapcsolatok súlyos megromlásához vezetett". Sugar hozzáteszi, hogy a válság „alaposan csökkentette a politika és a parlament tekintélyét Magyarországon. [...] 1906 után a magyar parlamenti politizálás egyre jelentéktelenebbé vált. Az ország az »erőskezű vezetőt« kezdte követni, akinek uralma és kultusza legalább 1945-ig tartott."[61]

Nagyon hasonlóan érvel egyik újabb tanulmányában Péter László. Szerinte a 20. századra nemcsak a magyar liberális demokrácia, hanem a jogállam (Rechtsstaat) is zsákutcába került. „De az 1905-ös alkotmányos válság haszonélvezője nem a korona volt. A válság felerősítette a már évtizedek óta elkezdődött folyamatot: a kormányzatnak mint a korona és parlament közötti független hatalmi tényezőnek a látványos felemelkedését." Továbbá: „Az etatizmus az államgépezet rendkívüli mértékű kiterjedéséhez vezetett, amelyet csak halovány alkotmányos biztosítékok próbáltak korlátozni. Az első világháborúig a nemesi oligarchiát olyan kormányrendszer váltotta fel, amely egyre autoritáriusabb irányba fejlődött. Ez a változás kéz a kézben haladt a hivatalnokok, állami alkalmazottak alárendelt középrétegének gyors felemelkedésével: ők léptek a független dzsentri helyébe, s megakadályozták a vállalkozó polgárság politikai önállósodását. Az első világháború csak megerősítette ezeket folyamatokat, valamint az antiliberális tendenciákat."[62] Péter László fontos dolgokat mond ki és kapcsol össze: a dzsentriuralmat a középosztály átalakulásával, továbbá parlamentarizmus és etatizmus, liberalizmus és antiliberalizmus kérdését, sőt – közvetve – Tisza új pártjának és kormányának kiterjedt hatalmát is.

Az első világháborúval kapcsolatban ritkán mulasztják el idézni, hogy „a 20. század valódi őskatasztrófája volt".[63] Többek szerint a „rövid" 20. század egyetlen igazi töréspontja 1914, minden más abból következett. Más kérdés persze, hogy az 1914-es robbanás is hosszabb folyamatok eredményeként fogható fel. A korszak egyik ismert francia kutatója, Stéphane Audoin-Rouzeau szerint „ami a nagy háború négy esztendejének gondolkodásmódját [mentalités] illeti, az szorosan összekapcsolódott a háború előtti korral, ugyanakkor mégis olyannyira különbözik tőle, hogy sajátos háborús kultúra kibontakozásáról beszélhetünk".[64] Német kollégája, Günther Mai az 1900 és 1925 közötti időszak lényegi egysége mellett érvelt.[65] Ami munkám szempontjából lényeges: a háború négy hosszú évét (azaz 52 hónapját) már nem kezeljük egységesen. Igaz, hogy a nagy háború a modern kor első „totális" háborúja volt, de nem az első pillanatától fogva – sokkal inkább fokozatos „totalizálódás" észlelhető, amelynek felgyorsulása éppen 1916–1917 kö-

[60] Az 1905-ös kormányzati válságnak tekintélyes irodalma van. Lásd *Magyarország története 1890–1918.* II. k. 1323–1326.

[61] Peter F. Sugar: The Hungarian Constitutional Crisis. *East European Quarterly*, 1981. 302–303. – A parlamenti politizálás jelentéktelenné válásáról szóló állítás egyébként nagyon relatív. A képviselők és a parlament munkája száz évvel ezelőtt jóval inkább a közfigyelem előterében állt, mint manapság. A brit viszonyokról pl. megtudható: „Objektíve egy parlamenti képviselő presztízse a mainál sokkal nagyobb volt." „Az Edward-kori újságok – színvonalasak és bulvárlapok egyként – olyan részletező figyelemmel követték a parlament működését, ami manapság elképzelhetetlen volna." (Roy Jenkins: *Churchill.* London, 2001. 61., 73., magyar kiadása: Budapest, 2005.) A magyar viszonyokról keveset tudunk, a téma alig kutatott.

[62] László Péter: Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: Helmut Rumpler–Peter Urbanitsch (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000. VII. I. k. 539–540.

[63] George F. Kennan: *Bismarcks europäische System in der Auflösung. Die französisch–russische Annäherung 1875–1890.* Frankfurt–Berlin–Wien, 1981. 12. Lásd még Ernst Schulin: Die Urkatastrophe des zwanzigsten Jahrhunderts. In: Wolfgang Michalka (Hg.): *Der Erste Weltkrieg – Wirkung, Wahrnehmung, Analyse.* Piper, München–Zürich, 1994. 3–27.

[64] Stéphane Audoin-Rouzeau: The National Sentiments of Soldiers during the Great War. In: Robert Tombs (ed.): *Nationhood and Nationalism in France from Boulangism to the Great War 1889–1918.* HarperCollins, London, 1991. 89.

[65] Günther Mai: *Das Ende des Kaiserreichs.* DTV, München, 1987. 7–8.; uő: Verteidigungskrieg und „Volksgemeinschaft" in der Zeit des Ersten Weltkrieges (1900–1925). In: *Der Erste Weltkrieg – Wirkung, Wahrnehmung, Analyse.* 583–602.

rül következett be. „Németországban a vízválasztó 1916 nyara volt", és „1916 végére egy sor tényező egybeesése a háború európai méretű radikalizálódását eredményezte".[66] (A radikalizálódás itt nyilvánvalóan azt jelenti, amit az általam használt „totalizálódás" kifejezés.)

Nem nehéz konkretizálni a fenti állításokat. 1916-ra a híres „Burgfrieden" – az 1914-es nagy társadalmi összeborulás – végleg eltűnt, a harc ellenzőinek hangja egyre merészebbé vált. (A megállapítás első fele inkább a központi hatalmak országaira áll.) A verduni és a somme-i csaták tömegmészárlásai után a katonák mindinkább úgy érezték, hogy ez a háború sohasem fog véget érni – legalábbis ameddig az utolsó német és az utolsó francia életben van.[67] A hátországban is sokan gondolkodtak hasonlóan. Az új és új patthelyzetek végeredménye mégis mindenütt az erőfeszítések megsokszorozódása és a háború ebből adódó további „totalizálódása" lett. Még eltökéltebb, még harciasabb vezetők léptek színre 1916-ban, akik azt állították, hogy ismerik a végső győzelem titkát: Nagy-Britanniában Lloyd George váltotta Asquith-et, Németországban Hindenburg és Ludendorff már-már katonai diktatúrát gyakorolt, Franciaországban Clemenceau vette át a miniszterelnöki hivatalt.[68] A cárizmus bukása Oroszországban, illetve rövidddel azelőtt IV. Károly trónra lépése az Osztrák–Magyar Monarchiában inkább a két nevezetes kivételt jelentette.

Véleményem szerint Magyarországon hasonló folyamat játszódott le: a háború totálissá válása – legalábbis a hátországban – valamikor 1916 nyara és 1917 nyara között zárult le. 1916 augusztusában Románia hadba lépett az antant oldalán, csapatai azonnal elözönlötték Erdély egy részét. A magyar közvéleményt nemcsak azért sokkolták a történtek, mert a háborúban (a ritkán lakott máramarosi végeket kivéve) először váltak hadszíntérré magyar területek, de azért is, mert kimondatlanul is megérezte, hogy veszélybe került Szent István birodalma. A román hadba lépéssel szinte napra egy időben újra megkezdődött az 1914-ben felfüggesztett kíméletlen parlamenti harc Tisza István és ellenzéke között, amelyet a román betörés miatti bűnbakkeresés tovább élezett.[69] Rövidesen meghalt Ferenc József császár és király, trónra lépett a bizonytalanabb IV. Károly, és Tisza helyzete megingott. Az 1917-es évben felerősödött a zsidók elleni parlamenti és sajtókampány, amely a nevezetes „zsidókérdés"-vitával kulminált. Ugyancsak 1917 tavaszán az új király nyomására Tisza távozott, megkezdődött a kisebbségi kormányok és kormányválságok korszaka, amelyet a választójogi viták kiújulása kísért. Azt a drámai eseményt, hogy Friedrich Adler – egy hónappal Ferenc József halála előtt – agyonlőtte Stürgkh gróf osztrák miniszterelnököt, azért hagyom ki a felsorolásból, mert a magyar sajtóban alig keltett reflexiókat.[70]

Ezek az események természetesen nem elszigetelten mentek végbe, hanem befolyásolták egymást. A hatás többnyire a hátország lappangó feszültségeinek éleződésében, a politikai és társadalmi polarizáció határozottabbá válásában jelentkezett. A román invázió rémisztően hatott a közvéleményre: egyfelől újra felvetette a nemzetiségek elszakadásának vízióját – sok erdélyi román örömmel fogadta honfitársait –, másfelől az új és új ellenfelek felbukkanása a békekilátások romlását, esetleg a katonai vereséget jelezte. Mint láttuk, a román betörés, pontosabban Erdély viszonylagos védtelensége Tisza bukásához is alaposan hozzájárult. A (mégoly gondosan cenzúrázott) sajtó is a háborúból való kiábrándulást, a növekvő keserűséget, a hátországi törésvonalak mélyülését, a belső küzdelmek éleződését, továbbá a bajok miatti bűnbakkeresés intenzívebbé válását mutatja. Ez utóbbinál – mely dolgozatom lényeges pontja – érdemes utalni a német párhuzamokra. Annak idején már Jürgen Kocka kiemelte: „Amint a »Burgfrieden« hatása elenyészett, a zsidókat kezdték

[66] Geoff Eley: *Forging Democracy. The History of the Left in Europe.* Oxford University Press, Oxford, 2002. 132–137. A „totalizálódás" mellett érvel pl. Volker Berghahn: *Europa im Zeitalter der Weltkriege.* Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 2002. 60. és Peter Clarke: *Hope and Glory: Britain 1900–1990.* Penguin Books, London, 1996. 77–90.

[67] A. J. P. Taylor: *Az első világháború.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 103.

[68] Clemenceau parlamenti bemutatkozásakor közölte, hogy egész politikája abban áll: „háborút vívok". A Hindenburg–Ludendorff-páros 1916 végén megalkotta a katonai segédszolgálatról szóló törvényt, amely az egész német gazdaságot és társadalmat a haditermelés szolgálatába akarta állítani.

[69] Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934. II. k. 317., 335. (A hazai politika fordulataira a 2. fejezetben térek vissza.)

[70] A Stürgkh-gyilkosság ugyanakkor – érthetően – óriási hullámokat vert Ausztriában. Lásd Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1979. 485. – Egy friss kötet szerint „Az osztrák belpolitikáról készült beszámolók alapján az első világháborút két szakaszra oszthatjuk: az első szakasz 1914 augusztusától 1916 végéig tartott." (Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire; Total War and Everyday Life in World War I.* Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 24.)

vádolni".[71] A későbbi tanulmányok ugyanígy érvelnek: „A németországi antiszemitizmus első látható áttörése a rettenetes hátországi krízishez kapcsolódott a nagy háború középső éveiben."[72] Egy friss kötet szerint pedig: „A világháború kultúrtörténetét bemutató legújabb kutatási eredmények megerősítik, hogy az 1916-os év cezúrát jelentett a német-zsidó történelemben."[73] Úgy tűnik, ugyanez áll Magyarországra is.

Törésvonalak

Már a fenti oldalakon többször olvashatók a magyar társadalom gyors, de egyenetlen modernizációjához kapcsolódó kulcsszavak: megosztottság, polarizálódás, törésvonal. Olyan tartós jelenségről van szó, amely legalább száz éve – bár módosuló tartalmakkal – kíséri hazai közéletünket, ugyanakkor nemcsak Magyarországon, hanem más országokban is a modernizáció jellegzetes tünetének számít.[74]

Mélyebb elemzések nélkül is világos, hogy egy-egy országon belül tartós törésvonalak akkor alakulhatnak ki, ha a modernizáció három nagy területe – az alkotmányos, a nemzeti és a szociális (de közülük legalább kettő) – egyszerre és egy időben válságba jut; a krízisek traumává és (Bibóval szólva) hisztériává mélyülnek.[75] Ez jellemezte a francia közéletet a nagy forradalmat követő legalább százötven évben (lásd a köztársaságpárti tanító és a monarchista pap regényekben is megörökített gyűlölködő párosát), a németet pedig a 20. század első felében. Németországra különösen áll, hogy a „birodalmi" szindróma következtében az együtt jelentkező nemzeti, alkotmányos és szociális kérdéssel nem tudott megbirkózni – Weimar „hideg polgárháborúja" végül a nemzetiszocializmus uralmába torkollt.[76] „Franciaországban két Franciaország van, a klerikálisoké és a liberálisoké, s a két tábor között egyetlen közös eszme, egyetlen közös érzelem sincs" – állapította meg egy köztársaságpárti publicista 1872-ben. Egy 2005-ben megjelent szintézis „a vörösök és a fehérek közötti zsigeri gyűlöletről" ír; a Harmadik Köztársaságban „a kormányok és az ellenzék megalkották a maguk kölcsönösen kizáró és kirekesztő kategóriáit a franciaságról".[77] De a két Magyarországhoz, két Franciaországhoz vagy két Németországhoz hasonlóan olykor két Spanyolországot, két Itáliát is emlegetnek. „Nincs harmadik út: vagy a pápával vagyunk, vagy a pápa ellen" – írta 1900 körül egy torinói katolikus lap. Ismert, hogy az 1936–1939 közötti spanyol polgárháborúban mintegy hétezer egyházi személyt öltek meg.[78] E téren legtalálékonyabbnak a görögök bizonyultak, akik az – éppen az első világháborúban állandósult – „alapvető társadalmi törésvonal" kifejezésére külön szóösszetételt alkottak, a „nemzeti szakadást" jelentő Ethnikos Dikhasmost.[79] (A görögöket jól ismerők szerint már az ablakkeretek színéből meg lehet állapítani a párthovatartozást.)

A magyar közélet leginkább látható törésvonalai a pártok között húzódtak. A „honárulás titulus" már a kiegyezés idején sem számított kivételesnek, a 20. századra pedig rendszeresen előfordult a parlamentben és azon kívül is.[80] Tisza István miniszterelnöksége végleg betemethetetlenné mélyítette a kormánypárt és az ellenzék közötti árkot; a gyűlölködés csak ideig-óráig csillapult a nemzeti koalíció kormányzása alatt, majd még magasabbra csapott 1910–1912-ben, az új (munkapárti) Tisza-éra kezdetén. A ma-

[71] Jürgen Kocka: *Facing Total War: German Society in the First World War.* Berg, Leamington, Spa, 1984. 124.

[72] Immanuel Geiss: The Civilian Dimension of the War. In: Hugh Cecil–Peter H. Liddle (eds.): *Facing Armageddon.* Leo Cooper, London, 1996. 20–21.; Gerald D. Feldman: *The Great Disorder.* Oxford University Press, New York, 1993. 61.

[73] Ulrich Sieg: *Jüdischen Intellektuelle im Ersten Weltkrieg.* Berlin, 2001. 321. – „Az újabb, kultúrtörténeti irányú világháborús kutatások egyre határozottabbak abban, hogy az 1916-os év vízválasztónak bizonyult, s ennek hangsúlyozására éppen a zsidó történelem alakulása tűnik a legmegfelelőbbnek." Uo.

[74] Christopher Clark–Wolfram Kaiser (eds.): *Culture Wars. Secular–Catholic Conflict in Nineteenth Century Europe.* Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

[75] Bibó István: A német politikai hisztéria okai és története. In: *Válogatott tanulmányok.* I. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 365–482.

[76] Bihari Péter: *A németek. 2000 év Európa közepén.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002. 158., 219.

[77] Rod Kedward: *La Vie en Bleu. France and the French since 1900.* Penguin Books, London, 2005. 1., 12.

[78] *Culture Wars. Secular–Catholic Conflict in Nineteenth Century Europe,* 42., 81.

[79] Richard Clogg: *A Concise History of Greece.* Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 85–86. (és a teljes 3. fejezet), továbbá Fokasz Nikosz: *Istenek nélkül. Politikai táborok születése Görögországban.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

[80] Kónyi Manó gyűjteménye egy helyütt Várady Gábor képviselő naplójából idéz: „A gyanúsítás, ez az állandóan őrlő szú a magyar politikai élet fáján nem restelkedett a szélső balról minket is mindenféle címekkel illetni. A »honárulás« titulus akkor ismét nagy divatba jött. Batizy András técsői ref. esperes, legjobb, legrégibb barátaim egyike, májusi levelében egész naivul tiltakozik az ellen, mintha engem bármikor is honáru-

gyar parlamentarizmus addigi legvadabb jelenetei játszódtak le 1912 júniusában, amikor Tisza rendőröket hozatott az Országházba, és kidobatta az obstrukció letörése ellen tiltakozó ellenzékieket.[81] A hihetetlen szenvedéllyel megvívott harcot Tisza gróf és Károlyi gróf nevezetes párbaja folytatta, amelyet nem követett kibékülés.[82] Több kortárs, köztük a Tisza-hívő Herczeg Ferenc úgy vélte, hogy Károlyi Mihály demokratikus-baloldali fordulata a Tiszától elszenvedett parlamenti inzultus egyenes következménye volt.[83] Jászi Oszkár már ekkor leírta: „Ma Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja!"[84]

A két szekértábor között mindennemű érintkezés befagyott. Urmánczy Nándor függetlenségi párti képviselő emlékei alapján „[1912] június negyedike előtt munkapárt és ellenzék között, minden obstrukció daczára, megvolt a rendes kollégiális viszony. Ma mérhetetlen gyűlölet választ el egymástól. Ki lát ma együtt utcán, fehér asztal mellett munkapártit és ellenzékit?"[85] A Károlyi és Tisza közötti kardpárbajra is az adott alkalmat, hogy Károlyi a Nemzeti Kaszinóban nem fogadta Tisza köszönését és kinyújtott jobbját. Egy későbbi, a magyar parlament történetével foglalkozó kiadvány szerint „A helyzet vigasztalan. A munkapárt és az ellenzék között az ellenségeskedés valóságos polgárháború jelleget ölt."[86] Az ellenzék vezérei szanatóriumi szobájában felkeresték és együttérzésükről biztosították Kovács Gyula képviselőt, a Tisza István elleni (sikertelen) merénylet elkövetőjét, majd a mindig méltóságteljes és higgadt Apponyi Albert gróf megjövendölte: „Lesz válság válság után. Lesz egy olyan harc a parlamentben, amilyet még a magyar parlament története nem ismer."[87] Az 1914 előtti két év és az 1916 utáni két év alatt bebizonyosodott, hogy Apponyi ezúttal nem tévedett.

A kortársak számára kormánypárt és ellenzék, hatvanhét és negyvennyolc, Bécs és Budapest, idegen és nemzeti érdek „örök" küzdelme szinte minden más ellentétet elhomályosított. Nem sokat számított, hogy a két tábor, a két politikai elit társadalmi összetétele alig különbözött.[88] Az utókor számára sokkal jobban látható, hogy a megosztottságok és törésvonalak jóval sokrétűbbek voltak – ezt akkor a parlamenten kívüli erők, a „partvonalon állók" hangsúlyozták csak. Az 1905 utáni kulturális megosztottság gyökereiről – a majdani „hígmagyar – mélymagyar" ellentétről – elegendő Ignotusnak a *Nyugat* 1908-as induló évfolyamában megjelent, elkeseredett-rezignált szavait idézni: „Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták, s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképp méltó és tökéletes műveltségű képviselői – hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótőke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. [...] S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, amellyel elégedetlen."[89]

Az Ignotuséra emlékeztető észrevételek csak az 1918–1920-as évek kataklizmája után szaporodtak el: akkorra 1867 és 1848 ellentéte már-már anakronisztikusnak tűnt; a parlamenten kívüli –

lónak nevezett volna. »Akárhányszor elmondtam – így írja –, hogy ha az egész képviselőház árulóvá válnék is, V. G-t a legutolsók között találhatnók.« Tehát mégis ott találnók. Nem zúgolódhattam e miatt, hiszen Deáknak a kiegyezés előnyeit fejtegető egyik szép beszéde alatt a szélső baloldalon elég hallhatóan mormogta egyik kartársunk: »Hazaáruló!«, a mire az előttem ülő Nyári Pál odaszólt: »Ne bántsátok fiúk, mert ez éppen olyan nagy hazafi, mint a milyen nagy hatalom«." (Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei.* 5. k. Budapest, 1898. 421.)

81 Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 118–120.

82 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* München, 1923. 48–49.

83 Herczeg Ferenc: *Emlékezései.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 465. – Ugyanígy vélekedett időskori (német nyelvű) visszaemlékezésében Esterházy Móric gróf, 1917 nyarának miniszterelnöke: „Meggyőződésem szerint ez – az ülésteremből való erőszakos eltávolítása – volt az egyik legfőbb oka annak, hogy egész további életében semmilyen rombolással nem érte be." (*Fragmente, 1957.* Nachlässe Esterházy. Kriegsarchiv, Wien, E. 1779. 7.) Lásd még Vermes Gábor: *Tisza István.* Osiris, Budapest, 1994. 211.

84 Idézi Litván György: *Jászi Oszkár.* Osiris, Budapest, 2003. 78.

85 Urmánczy Nándor: *Lukács–Pavlik–Tisza idejéből. 1912. június 4.–1913. június 4.* Budapest, 1913. 65.

86 Kun Andor: A Munkapárt uralma. In: *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Szerk.: Balla Antal. Budapest, 1927. 356.

87 Idézi Donáth Regina: A *Tisza István elleni 1912-es merénylet a hírlapirodalom tükrében.* Kútfőkritikai tanulmány. Budapest, 1935. 6.

88 A politikai elit (az országgyűlés) összetételétől két hasznos tanulmány: Rudai Rezső: *A magyar képviselőház.* Budapest, 1936; Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918.* Budapest, 1942.

89 Ignotus: A magyar kultúra és a nemzetiségek. *Nyugat,* I. sz. 1908. 226.

„progresszív" avagy „reakciós" – „harmadik erők" szerepe felértékelődött. Már a két háború közötti korszak olyan meghatározó műve, mint Szekfű Gyula *Három nemzedéke* tükrözte e megváltozott szemléletet: Szekfű sokkal nagyobb fontosságot tulajdonított a kulturális, társadalmi és (nem utolsósorban) faji ellentéteknek, mint az egykor sokat emlegetett közjogi megosztottságnak. E szemléletváltozást igazolja egy több kiadást megélt irodalomtörténeti szintézis, Várkonyi Nándoré (1929-ből). „A radikalizmus és a konzervativizmus harca e két évtizedre [1900 és 1920 között] szóló korszak fő jelenségévé vált. [...] A küzdelem végső fordulatát a világháború robbantotta ki. [Ekkor] Mindegyik oldalon túlzásig fajul az irányok harca." A szerző végkövetkeztetése: „A forradalom [1918-ban] a radikalizmus diadalát jelentette, azonban a nemzet bukását hozta magával."[90] Mintha Ignotust olvasnánk meg- vagy kifordítva, a szellemes-vitriolos fordulatoktól megfosztva.

„Az 1905–1907-es válság után a politikai frontvonalak átrendeződését figyelhetjük meg mind az agrárius, mind pedig a politikai katolicizmus politikai gondolkodásában" – írta friss tanulmányában Kiss Mária Rita.[91] Ellenségképük módosult, folytatja: a bajok forrását immár „konkrét magyar politikai erők tudatos bomlasztó tevékenységében vélik felfedezni. [...] Az ellenség perszonifikálódik, kontúrjai markánsabbá válnak. A kritika hangneme élesebb lesz, és az ellenségkép centrumába a polgári radikalizmus kerül... [...] „A Katolikus Szemle recenzense az eszmék mögött most már megmutatja az azt hordozó, tudatosan ellentéteket szító ellenséget is." S innentől a szerző idézi a recenzenst: „Társadalmunk most olyan harc küszöbén áll, amelyhez foghatót hiába keresünk a világtörténelemben. [...] mert akik az »új világ«, az »új társadalom« megalkotásán fáradoznak, azok [...] elkeseredett harcot hirdetnek a keresztény tanok s a nemzeti hagyományok ellen, ugyanakkor lángra lobbantják a faji ellentétek tüzét..., egymás ellen lázítják a gazdagot s a szegényt; feltüzelik főnökeik ellen az alárendelteket, gazdáik ellen a munkásokat."[92] Ez kétségtelenül a jobboldali radikalizmus hangja, amely sötét összeesküvés-elmélettel elegyíti az apokaliptikus harc vízióját – a hazafias keresztények és az istentelen, ördöggel cimboráló radikálisok végső küzdelmét.

A fenti megközelítés dominált a két világháború közötti keresztény-nemzeti szellemű korszakban. Később a „marxista évtizedek" mindent az osztályharc kategóriáiban láttak és értékeltek, de már az 1960-as években történtek elmozdulások. Horváth Zoltán 1961-ben kiadott monumentális könyve, A magyar századforduló alighanem először tett komoly kísérletet arra, hogy a századelő politikai és kulturális életét leegyszerűsítésektől mentesen mutassa be. Hanák Péter és mások ugyanilyen irányba indultak el, és elég hasonló következtetésekre jutottak: a „harmadik magyar reformnemzedék" progresszív tábora és a(z új)konzervatív-rendies erők közötti szocio-kulturális szakadék legalább olyan fontos volt, mint a kiegyezést védők és a függetlenségiek közötti politikai szakadék. De hogyan látják ezt a kérdést napjaink hazai történészei?

Romsics Ignác a századelő öt nagy konfliktusát említi: a hatvanhetes és a negyvennyolcas tábor közjogi ellentétét; a keresztény és a zsidó középosztály érték- és érdekkonfliktusát (dzsentrikérdés, zsidókérdés); a munkásosztály küzdelmeit; a földkérdést, végül a nemzetiségi kérdést – fontossági sorrendet nem állapít meg.[93] Jóval karcsúbb könyvében Ormos Mária a középosztály megosztottságát emeli ki. „A polgári réteg hathatós fellépését [1918-ban] akadályozták azok a mély különbségek is, amelyek kulturálisan, történetileg és mentálisan elválasztották egyes csoportjait egymástól – és elsősorban a zsidó és a nem zsidó csoportokat".[94] Ormos tehát a kulturális hagyományokat, a zsidó és a nem zsidó középosztály közötti mély mentális különbségeket tartja alapvetőnek. A magyar 20. század harmadik nagy történésze, Litván György kismonográfiát szentelt a „progresszió" és a nacionalisták századelőn bekövetkezett szakadásának. Azt azonban fenntartotta, hogy e progresszió zöme egyesült erővel vívta meg az 1918-as októberi forradalmat, együttműködésük pedig egyenes folytatása volt

[90] Várkonyi Nándor: *A modern magyar irodalom*. Danubia, Pécs, 1929. 319–320.

[91] Kiss Mária Rita: A tudás fegyverének könnyelmű hordozói. Két kultúrkritika a XIX–XX. század fordulójának jobboldali politikai gondolkodásában. *Századvég*, 32. 2004/2. 41–105.

[92] Uo. 59–60.

[93] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 68. (Romsics öt pontja egyébként sokban hasonlít Szekfű Gyulának, majd Németh Lászlónak a két világháború közötti magyar társadalomról adott nevezetes „öt antagonizmusára": *Három nemzedék*, Budapest, 1934. 416.; *A minőség forradalma*. IV. k. Budapest, 1940. 50–79.)

[94] Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 26.

1912–1913-ban végbement közeledésüknek.[95] Hajdu Tibor viszont még ennek a közeledésnek a tényét is kétségbe vonta. Rövid tanulmányában – kicsit leegyszerűsítve – mindenütt csak megosztottságot lát, ideértve az addig összetartóbbnak hitt progresszió táborát is. (Már cikkének címe is jellemző: 1905 – „Az utak szétválnak.") Előbb leszögezi, hogy az 1905-ös nagy szakadás annak a halovány esélyét is megsemmisítette, hogy a magyar liberalizmus – a brit modellt követve – demokratikus irányba fejlődjön tovább. „A világháború pedig még ezt az ellenmondásos összefogást [ti. a Tisza-ellenes választójogi blokkot] is évekre szétzilálta." Hajdu végkövetkeztetése: „Egészében véve azonban az 1918-as Nemzeti Tanács nem folytatása az 1912-es és 1917-es választójogi szövetségnek, még kevésbé szerves folytatása a magyar nemzeti liberalizmus 1905-ig a magyar politikában domináló s utána még széttörten is széles táborának. Háború, forradalom, ellenforradalom végképp szétválasztotta őket, az utak jobbra-balra szertefutnak, s nem találkoznak soha többé."[96]

A magyar-amerikai John Lukacs több kiadást megélt Budapest, 1900: A város és kultúrája című műve alapjában zsidó–keresztény konfliktusnak látja az 1905–1906 körül kialakult mély megosztottságot. „Bekövetkezett tehát itt is [ti. a Társadalomtudományi Társaságban] a tragikus szakadás az ország és Budapest, keresztények és zsidók, régebbi liberálisok és újabb radikálisok között, [amely] nem egészen hat év leforgása alatt elkeseredett különállássá fajult." Majd: „Érzelmi síkon talán mélyebb törésvonal húzódott a »keresztények« – pontosabban nem zsidók – és zsidók között... [...] A »keresztény« jelző 1900 táján vált közhasználatúvá. Láttuk azonban, hogy mindenkor negatív mellékjelentéssel. Vagyis: nem zsidó, nem kozmopolita, nem marxista." Végül: „A hasadás, amely nem zárult össze többé sem Budapesten, sem az országban, a bal- és a jobboldal között tátongott."[97]

Lukacs szóhasználata, meglehet, nem nagyon gondos. Felváltva ír zsidókról és keresztényekről, jobb- és baloldalról, Budapestről és az országról. Világos azonban, hogy nála is a kultúra és a mentalitás számít alapvető különbségnek, a szóhasználat látszólagos felületessége pedig mélyebb értelmű: az összes megosztottság egy irányba mutat, egyetlen nagy törésvonalat jelöl, ahol a nüanszok nem sokat számítanak: az egyik oldalon a radikális = zsidó = budapesti = kozmopolita = baloldali; a másik oldalon a konzervatív = keresztény = magyar = nemzeti = jobboldali. Felcserélhető kategóriák, azonos jelentéssel. De tegyük hozzá, hogy e „tragikus hasadást" nem szabad előre programozott végzetként felfogni: fokozatosan alakult ki a liberális Magyarország krízisei és zsákutcái során, valamikor 1895 és 1918 között, véglegesen pedig a nagy háború utolsó két évének válságában rögzült. Könyvem ezzel a folyamattal foglalkozik.

A bevezető fejezet címe: A magyar liberalizmus vége. Mi baj volt a századelő magyar liberalizmusával? A válasz az, hogy lassanként kimúlt: a pártpolitikában, a közbeszédben és a mindennapi viselkedés szintjén nyomokban még létezett, de az éleződő társadalmi, nemzetiségi és politikai-kulturális feszültségek miatt tartalmilag egyre jobban kiüresedett. A jelenség persze összeurópai, hiszen a liberalizmus – a jobb- és baloldali támadások kereszttüzében – a 20. század közepéig defenzívába szorult.[98] Defenzívába szorult az agresszívabbá, kirekesztővé váló nacionalizmussal szemben is: a századfordulón szerte Európában „az etnikai nemzetfogalom kezdte felváltani az állam történelmi tradíciójára alapozott nemzetfogalmat".[99]

Legalább két magyar sajátosságra azért felfigyelhetünk. Az egyik, hogy a nemzeti hagyományok miatt az újkonzervatívok és a jobboldali radikálisok nálunk nem kérdőjelezték meg komolyan a parlamentarizmust, míg német és francia elvbarátaiknál ez magától értetődőnek számított. A másik, hogy a liberalizmus erősíteni tudta pozícióit Budapesten, ahol a Bárczy István polgármester fémjelezte – a bal- és a jobboldal éles támadásaitól kísért – liberális kurzus 1906-tól egészen 1918-ig tartott. De ez a Budapest és vidék közötti ütemkülönbség csak még jobban kiemelte a főváros és a „nemzet" egyre többször hangsúlyozott differenciáját.[100]

[95] Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat.* 108–128.
[96] Hajdu Tibor: 1905 – Az utak szétválnak. *Világosság,* 1999/3. 5–10.
[97] John Lukacs: i. m. 215., 218., 220.

[98] Heinrich August Winkler: *Liberalismus und Antiliberalismus.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1979. 11–80.; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* 11–51.
[99] Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest. *Aetas,* 2004/1. 135.
[100] John Lukacs: i. m. 195–223.; Péter László: i. m. 380.

A magyar liberalizmus hanyatlását, kiüresedését a kortársak már az 1905-ös fordulatok előtt világosan érzékelték. Elég kiragadni a TTT és a *Huszadik Század* „A társadalmi fejlődés iránya" címmel 1904-ben megrendezett híres vitáját. (A társaság szakadása előtti utolsó nagy vita volt ez.) Igaz, hogy a 380 oldalas anyag Gratz Gusztávnak a liberalizmusról tartott „expozéjával" kezdődik, ám utána csak elvétve találkozhatunk liberális hangvételű vagy tartalmú felszólalásokkal. A szónokok (pl. Giesswein Sándor, Szabó Ervin, Batthyány Ervin gróf, Geőcze Sarolta, Prohászka Ottokár, Garami Ernő) a konzervatív, a szocialista, a keresztényszocialista eszmékkel, sőt az anarchizmussal foglalkoztak - mintha a tanácskozást az a hangulat lengte volna be, hogy a liberalizmus halott, nem érdemes sok szót vesztegetni rá. Concha Győző néhány év múlva - A gentry című könyvében - egyértelműen le is szögezte: „A szabadelvű eszmék elveszítették vonzerejüket."[101] Ezzel Concha arra utalt, hogy elsősorban a hagyományos uralkodó elit és a „nemzeti" középosztály szűnt meg liberálisnak lenni. A kérdéskör egy másik éles szemű elemzője, Lippay Zoltán a világháború alatt már arról írt, hogy „az antiszemitizmus lett a dzsentri - talán legfőbb - jegecesedési pontja".[102] Az erősödő „etnikai nacionalizmus", az antiliberalizmus és a fokozódó antiszemitizmus tehát a régi századelőn is együtt jelentkezett.

Megosztott középosztály a századelőn

„A zsidókérdés Magyarországon középosztály-kérdés" - kezdte 1944-ben írt, de csak a közelmúltban publikált tanulmányát Kornfeld Móric.[103] A középosztály-probléma megértése alapvető, ám - sajnos - nincs szakmai konszenzus arról, mit jelentett száz évvel ezelőtt a magyar középosztály, kik és hányan tartoztak bele. Régi és mai kutatók megegyezni látszanak abban, hogy nem is létezett (többé-kevésbé egységesen kezelhető, de legalább jól definiálható) középosztályunk. Ezt a véleményt képviselte pl. Schwarz Gyula, Concha Győző, Szekfű Gyula, Váczy Péter, Weis István és - újabban - Péter László.[104] (Gyorsan hozzáteszem, hogy nem a polgárságról írok; polgárság, illetve középosztály korántsem azonos fogalmak, mert az előbbi elsősorban kulturális tartalmakat hordoz, viselkedési normákat és mentalitást, esetleg valamiféle azonosságtudatot is; ezeket az utóbbiba nem feltétlenül értjük bele.) A felsorolt szerzők egyöntetűen a 19. századi magyar társadalom „rendies" jellegét emelik ki - a társadalom tömbjeit vagy (Szekfű) „zsombékjait" említik. Ahogy Gyergyai Albert memoárja ironikusan megfogalmazta: „A bensőbb társas érintkezés csak egyenrangúak, egy világból valók között volt lehetséges, s a dzsentriné csak dzsentrit, a hivatalnokné a hivatalnoknét, a gazdag zsidó csak a gazdag zsidót fogadhatta otthoni uzsonnára, különben mi lenne, Úristen! ebből a bonyolult szerkezetű, ebből a kacsalábon forgó úri világból?"[105] Mindenesetre osztom azt a - többségi - álláspontot, hogy a magyar középosztály (amennyiben létezett) egyaránt hordozott rendies, illetve társadalmi osztályhoz kapcsolható vonásokat - akár megfelelője, a német Mittelstand, a „középrend".[106]

Valamilyen, a gyakorlatban használható definícióféléhez mégis el kell jutni. A magántisztviselők 1900 körül kialakuló új társadalmi rétegéről szóló könyvében Bódy Zsombor bírálja az általa „szubsztantívnak" nevezett társadalomtörténeti módszert. Azt kifogásolja, hogy a történészek rendszerint úgy kezelik az általuk vizsgált csoportot, mintha az „objektíven" létezne, s nem csupán a statisztikák és más források által konstruált „mesterséges" kategória volna. Bódy igyekszik elkerülni ezt a csapdát. „A magántisztviselők rétegét nem valamely, a társadalmat strukturáló erők által a nagyobb populációból objektíve kimetszett csoportként fogjuk megközelíteni, amelyet világos határok választanak el más, szintén objektíve meghatározható csoportoktól." Majd hozzáfűzi: „Egyáltalán nem is fogjuk a csoportot definiálni" -, de miután kikerülte a definiálás útvesztőit, rögtön leszögezi (hiszen valahogyan dolgozni kell), hogy tudomásul veszi: „a magyar társadalomban a

[101] Idézi John Lukacs: i. m. 196.
[102] Lippay Zoltán: *A magyar birtokos osztály és a közélet.* Budapest, 1919. 33.
[103] Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig.* Corvina, Budapest, 2006. 188.
[104] Péter László: i. m. 148.; Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Budapest, 2002. 78-97.
[105] Gyergyai Albert: *Anyám meg a falum.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 281-282.
[106] Leo Müffelmann: *Die moderne Mittelstandbewegung.* Leipzig-Berlin, 1913.; Münstermann Győző: *A középosztály önvédelme.* Kolozsvár, 1904.

magántisztviselő-reprezentáció adott volt" – tehát a hivatalos statisztikákból indul ki.[107]

Sosem találkoztam olyan értelmezéssel, amely a magyar parasztság bármely rétegét a középosztályba sorolná – ahogy Angliában tették –, őket tehát kizárhatjuk. Nehezebb dolgunk van a független iparosok és kereskedők csoportjával – a „régi" vagy „tulajdonos" középosztállyal (Besitzbürgertum) –, mert a belső határok itt elmosódnak. „A középpolgárság egészének és egyes csoportjainak számszerű becslése jelenleg megoldhatatlan nehézségekbe ütközik" – írta harminc évvel ezelőtt Hanák Péter, és a helyzet azóta sem változott.[108] A polgárság e csoportjait (vagy némelyiket közülük) olykor belefoglalták az amorf, alig megfogható középosztályba, olykor egyáltalán nem. Könyvemben néhány ponton utalni fogok rájuk, de a társadalom általam vizsgált rétege a közhivatalnokok, a magántisztviselők és a „szabadfoglalkozású értelmiség", vagyis a középosztály iskolázott csoportjai (a Bildungsbürgertum). Választásom korántsem önkényes: Buday Dezső első világháború alatt publikált tanulmánya – Magyarország honoratior osztályai (1916) – a középosztályt éppoly egyértelműen azonosította a fent megnevezett rétegekkel, mint Weis Istvánnak a két világháború közötti magyar társadalomról szóló könyve (1930); Weis helyeslően hivatkozott Buday kategóriáira.[109] Természetesen a középosztály azonosítása a hivatalnoki és értelmiségi rétegekkel világosan utal a magyar polgárosodás gyengeségeire. Erre és a belső megosztottságokra visszatérek – mindenesetre Ránki György posztumusz tanulmányában a lényegre tapintott: „A hazai felfogás a közalkalmazottakat nem szokta a polgárság részének tekinteni", hanem „úri középosztálynak", az államhatalmat megtestesítő (jellegzetesen nemesi eredetű) rétegnek.[110]

Az említett három csoportot nem olyan nehéz körülhatárolni, mint a középosztály egészét, de az ide tartozók számának meghatározása már okoz némi gondot. Hanák Péter szerint 1910-ben 320 000 fő tartozott a közhivatalnokokhoz, a magántisztviselőkhöz és a szabadfoglalkozású értelmiséghez – családtagokkal együtt mintegy 770 000-en, a teljes népesség 4,2 százaléka, amely a három fő csoport között nagyjából egyenlően oszlott meg.[111] Jóval magasabb számokat ad meg A. C. Janos könyve: 1900-ban 98 000, 1910-ben közel 120 000 köztisztviselőt talált, a közszolgálat egésze pedig (1914-ben) 388 000 főt foglalkoztatott volna – ez önmagában több, mint Hanáknak a három csoport összességére vonatkozó adata.[112] Feltehető, hogy Janos olyan kategóriákat is idevett, mint a MÁV személyzete stb. Péter László 230 000 állami alkalmazottal számolt az 1910-es években – szemben az 1840-es évekbeli 4300-zal,[113] míg Ránki Györgynél a „valóságos" (tehát nem megyei, városi stb.) közhivatalnokok 1870-ben 9500-an, 1899-ben 37 000-en, 1909-ben 50 000-en voltak.[114] Látható, hogy mindegyik szerző a köztisztviselői réteg drámai növekedését hangsúlyozta.[115] Szabolcs Ottó a statisztikus Áfra Nagy János 1935-ben közzétett számaiból merített: 1914-ben Magyarországon 65 000, Budapesten 23 000 közhivatalnok volt; 1910-ben pedig 64 000 magántisztviselő Magyarországon és 35 000 Budapesten.[116] Megnyugtató lehet, ha a népszámlálások adataihoz térünk vissza – ezt tette pl. Szabó Dániel: szerinte a „valóságos" köztisztviselők száma 1900-ban 28 000 fő volt, ami csaknem 25 százalékkal, 34 500-ra nőtt 1910-re.[117]

[107] Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* L'Harmattan, Budapest, 2003. 15–16.

[108] *Magyarország története 1890–1918.* I. k. 451.

[109] Buday Dezső: Magyarország honoratior osztályai. *Budapesti Szemle,* 1916. február.; Weis István: *A mai magyar társadalom.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930. 104.

[110] Ránki György: A budapesti polgárság, *Tér és társadalom,* IV. 1990/3–4. 57.

[111] *Magyarország története 1890–1918.* I. k. 453.

[112] Andrew C. Janos: i. m. 95.

[113] Péter László: i. m. 14.

[114] György Ránki: The Development of the Hungarian Middle Classes: Some East-West Comparisions. In: J. Kocka–A. Mitchell (eds.): *Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe.* Oxford University Press, Oxford, 1993. 447.

[115] E tekintetben Hanák Péter, Andrew Janos, Mazsu János, Péter László, Ránki György, Szabó Dániel és Vörös Károly azonosan vélekedik. A. C. Janos szerint R. W. Seton-Watson már 1908-ban megjegyezte a magyar értelmiségről, hogy „a verseny az intelligencia túltermelése miatt elkeseredetté vált". (Idézi: A. C. Janos–W. B. Slottmann [eds.]: *Revolution in Perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic.* Berkeley–Los Angeles, 1971. 57.) Münstermann Győző 1904-ben a „tisztviselő-túltermelés" veszélyeiről, a tisztviselők „torlódásáról" értekezett (i. m. 63–65.). A kérdésről általánosabban lásd Hajdu Tibor: Az értelmiségi túltermelés és társadalmi hatásai. In: *Vélemények, viták a két világháború közötti Magyarországról.* Szerk.: Lackó Miklós. Budapest, 1984. 47–98.

[116] Szabolcs Ottó: Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. *Tanulmányok Budapest Múltjából,* XV. 600.; Áfra Nagy János: Az értelmiségi foglalkozású keresők Magyarországon 1890 óta. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1935/6. 507.

[117] Ormos Mária–K. Király Béla: i. m. 123.

Saját adataim a népszámlálások eredményein alapulnak, de megkíséreltem a foglalkozási kategóriákat kombinálni az iskolázásra vonatkozó adatokkal, mert ez igazabb képet adhat a középosztályba tartozókról.[118] (Még jobb volna mindezeket a jövedelmek nagyságával összevetni, de ez meghaladta a lehetőségeimet.) Arra jutottam, hogy 1910-ben az állami adminisztráció 41 500 embert foglalkoztatott, amiből levontam a falusi papokat és lelkészeket, valamint a segédhivatalnokokat (összesen kb. 7000 főt) - maradt tehát 34 500. A bíróságok 11 000 fős személyzetével együtt 45 500-at kapunk. Ez már a teljes állami szolgálat, de egyelőre a közalkalmazottak nélkül. Az utóbbi népes csoport, amelybe beletartozott az oktatás - az óvodák, bölcsődék levonása után - 54 000-et tett ki, így a végösszeg közel jár a százezer főhöz. (Pontosan 99 700 a Magyar Korona országaiban, Horvátország és Szlavónia nélkül.) A magántisztviselők (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, közlekedési vállalatoknál foglalkoztatottak) száma ennél valamivel magasabb: 1910-ben 105 500-an voltak.[119] A harmadik csoport, a szabadfoglalkozású értelmiség (mérnökök, orvosok, újságírók, színészek, papok stb.), amely a tanárok nélkül, továbbá a segédlelkészek nagyobb és a bábák kisebb csoportjának levonásával 57 700 keresőt számlált (szintén 1910-ben, szintén Horvátország és Szlavónia nélkül). Mindösszesen 262 000 körüli sokasággal számolhatunk tehát; kevesebbel, mint Hanák számításaiban, nem is olyan egyenletes megoszlásban. Még két szempont azonban módosítja az összképet. Egyrészt - elfogadva Bódy Zsombor érveit - a közlekedési tisztviselőket mégsem számítom ide, másrészt - mint említettem - az adatokat összevetettem az iskoláztatással.[120] Nyolc vagy legalább hat középiskolai osztály elvégzését tartottam elégséges ismérvnek a középosztályba tartozáshoz: az összes férfi keresőnek több mint nyolcvan százaléka volt ilyen végzettségű, a nőknek viszont alig ötven százaléka. Természetesen a férfi tisztviselők, hivatalnokok, értelmiségiek száma jelentősen meghaladta a nőkét. Végül e számítások alapján mintegy 190 000-re tehetjük a valóban „művelt"

[118] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* IV. k. Budapest, 1915. és VI. k. Budapest, 1920.

[119] János Mazsu: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia 1825–1945.* Columbia University Press, New York, 1997. 47.; Bódy Zsombor: i. m. 94.

[120] Uo., lábjegyzet.

magyar középosztályhoz tartozó keresők számát az első világháború előtt.[121]

Eszerint Jászi Oszkárnak igaza lehetett, amikor az első világháború alatt a 200 000 fős magyar intelligenciáról írt - bár ő nem különböztette meg a keresőket és a családtagokat.[122] Tegyük még hozzá a Budapestre vonatkozó adatokat: 25 000 közhivatalnok, 35 000 magántisztviselő és 15 000 szabadfoglalkozású értelmiségi - ez a 75 000 fő a főváros népességének mintegy nyolc százalékát jelentette 1910-ben.[123] Úgy tűnik, az egyetlen dolog, amiben az összes idézett kutató egyetért, az, hogy az állami és magántisztviselő réteg rendkívüli ütemben nőtt a dualizmus utolsó évtizedeiben mind országosan, mind Budapesten.[124]

Térjünk vissza a törésvonalakhoz, ezúttal a középosztályon belül mutatkozó megosztottsághoz. A „kettős társadalom" koncepciója a modern magyar társadalomtörténet sokat vitatott kérdése: nem annyira annak léte vagy nem léte, hanem az, hogy a választóvonalat a hagyományos nemzeti középosztály és a modern zsidó polgári réteg között kell-e meghúzni (pl. közhivatalnok - magántisztviselő), vagy összetettebb ismérveket kellene keresni.[125] A társadalomstatisztikai megközelítésnél érdekesebb lehet a mentalitástörténeti: számos idézettel igazolható, hogy a hagyományos nemesi, dzsentri eredetű középosztály teljesen természetes módon azonosította magát a nemzettel. „Az én családom egyike ama tízezer köznemesi magyar családnak, melyből áll a magyar nemzet, és amely ha egykor elpusztulna: kihalna vele az igazi, a történelmi magyar nemzet" - büszkélkedett (1901-ben kiadott) emlékezéseiben az az Eötvös Károly, akit az utókor elsősorban a tiszaeszlári vérvádperben játszott szerepe miatt tisztel.[126] Concha Győző ismert tanulmánya, *A gentry* (1910) a nemzeti elkötelezettséget te-

[121] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* IV. k. 308–309.

[122] Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán.* Budapest, 1918. 164–170.

[123] *Magyar Statisztikai Szemle,* 1935/6.; Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest, 1922. (Statisztikai táblázatok, 57.)

[124] Lásd a 132. sz. lábjegyzetet, továbbá Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus.* Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 21–54.

[125] Legutóbb Gyáni Gábor foglalta össze és értelmezte a „kettős struktúrával" kapcsolatos vitákat. Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* 88–97.

[126] Eötvös Károly: *Emlékezések.* Budapest, 1901. 3. (Mikszáthnál ugyanez a gondolat ironikus stílusban jelenik meg.)

kintette az általa elemzett réteg legfontosabb ismérvének, és elfogadta azt a véleményt, hogy a magyar dzsentri felemelkedése, de legalábbis öntudatra ébredése éppen a tiszaeszlári esethez kapcsolható. Szerinte a magyar középosztály két ellentétes csoportra hasadását mi sem mutatja jobban, mint az Országos („dzsentri"), illetve a Lipótvárosi („zsidó") Kaszinó létrehozása - az előbbit éppen Tiszaeszlár évében, 1883-ban alapították. Az Országos Gazda-Kör „számos tagjának belépése 1884-ben" az „agrár-gentry jelleget" erősítette - fűzte hozzá Concha.[127] Lippay Zoltán szűk évtizeddel későbbi álláspontját a dzsentri legjellegzetesebb vonását jelentő antiszemitizmusról fentebb már idéztem.

Egy elfeledett, ám a „kettős középosztály" szempontjából érdekes regény közelebb vihet a korabeli felfogáshoz. A fiatal szerző, Benedek Marcell (1885–1969) tanár, kritikus és irodalomtörténész; hagyományőrző, Kossuthért rajongó székely család sarja, aki a századelőn csatlakozott az irodalmi modernizmushoz és a politikai radikalizmushoz. 1916–1917-ben írt regénye, a *Vulkán*, nem túl jelentős irodalmi alkotás, de komolyan veendő alcíme szerint „egy nemzedék regénye": saját eszméléséről és értelmiségi kortársainak dilemmáiról szól.[128] A cselekmény egy évtizedet fog át, 1904-től - Tisza István első kormányától - 1914-ig, Tisza második kormányáig és a világháború kitöréséig. A regény főhőse a vidéki földbirtokosok konzervatív, zárt, előítéletes Magyarországától jut el a radikális polgársághoz, a budapesti és párizsi szabadkőművesekhez. Benedek semmilyen kapcsolatot, semmilyen értékközösséget nem talált a kétféle középosztályi társadalom között - leszámítva a főhőst magát, aki hiába próbál közvetíteni két família és kétféle értékrend között, és végül szakít családjával. A két csoport közötti kölcsönös idegenkedés a budapesti tanárokat és tanárszervezeteket is átjárta. (Őket Benedek belülről ismerte, 1919 előtt a budapesti tanárszervezetek egyik aktív vezetője volt.) „Elfogultság, gyűlölet, személyes ellenségeskedés, fanatizmus lángolt az arcokon" - számolt be egy olyan választásról, ahol keresztény és radikális jelölt is indult. „Ezekben az esztendőkben minden tanár tudta, mi a vallása a másiknak [...] A vallási viták, eretnek-üldözések, máglyák kora van visszatérőben" - jósolta.[129] Meg kell azonban jegyezni, hogy Benedeknél a gyűlölködés és a készülő „vallásháború" nem egyszerűsíthető le zsidók és nem zsidók szembenállására - a századelő egyéb konfliktusaival együtt határozottan megjelent a katolikus–protestáns ellentét is. Származás, vallás és politikai meggyőződés rendszerint egy irányba mutatott, de még nem törvényszerűen.

Érdekes, hogy Benedek láthatóan osztotta a(z asszimilálódó) magyar zsidóságot illető legtöbb előítéletet és sztereotípiát, csak éppen mindezek pozitív oldalát emelte ki. A nála szereplő zsidók jómódúak, rajonganak a modern irodalomért és általában a modern kultúráért (egy szalonban, ahol Jászi Oszkár is feltűnik, a „szabad szerelemről" vitatkoznak), teniszeznek, és zongorát vásárolnak szintén modern és felvilágosult asszonyaiknak. A főhős barátja, (a Lukács Györgyre sokban emlékeztető) báró Leővey Egon szocializmust prédikál, majd reakcióssá válik (éppen fordítva, mint majd Lukács), gazdag bankár papájának pénzéből pedig avantgárd színházat alapít.[130]

Egy szintén alig ismert írás, Remenyik Zsigmond 1930-as évekbeli visszaemlékezése ugyancsak a középosztály mentális megosztottságát emelte ki. A századfordulón - írta - „az eszméknek oly kétségbeejtő zűrzavarát sehol sem észleltem [annyira], mint éppen ezeknél az úri házaknál. Szocialista, liberális, európai egyenlő volt a hazaárulóval és a zsidóval vagy a zsidóbérenccel, a katolikus eretneknek számította a reformátust, a református majdnem pogánynak a katolikust, és mindketten ősi ellenségnek, a romboló szellem terjesztőjének, a haza és az ország szerencsétlenségének a zsidót." Az urak érintkeztek ugyan zsidókkal is, ám „az érintkezés módja mégsem nélkülözte a tartózkodás bizonyos formáját".[131]

Lehetséges, hogy a harmincas évekből visszanézve Remenyik némileg túlzott (a „zsidóbérenc" szó is ennek az évtizednek a lelemménye), de lényegében véve ugyanazt mondta, amit Benedek Marcell. A középosztály konkurenciaharcból és ideológiai különbségekből fakadó megosztottsága ellenségeskedésbe és gyűlölkö-

[127] Concha Győző: *A gentry*. Budapest, 1910. 181., 195.

[128] Benedek Marcell: *Vulkán*. Budapest, 1918. - A Benedek család jó viszonyt ápolt Lukács József bankigazgatóval. Lukács József gyermekei rendszeresen megfordultak Benedek Elek kisbaconi házában, ahol Lukács György elkápráztatta Marcell barátját irodalmi műveltségével. A Benedek család Jászi Oszkárt is ismerte. (Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Budapest, 1985. 74., 149.)

[129] Benedek Marcell: *Vulkán*. 156., 180–181.

[130] Uo. 48., 58.

[131] Remenyik Zsigmond: *Bűntudat*. Budapest, 1937. 176., 205.

JATE Egyetemi Könyvtár SZEGED

désbe csapott át. A gyűlölködés legfontosabb, de még nem kizárólagos eleme a keresztény-zsidó ellentét volt. Más szavakkal: a „két társadalom" koncepciót a századelőn még nem szabad kizárólag zsidó és nem zsidó csoportok ellentétévé redukálni. Ez majd – az 1916 és 1920 közötti évek „alapozása" után – a két világháború közötti időszak sajátossága lesz. Az viszont jól látható, hogy a nagy háború előtti évek magyar társadalma mély és feloldhatatlan ellentétekkel terhelt társadalom volt, amelyben a fő törésvonalak a középosztályon belül húzódtak és váltak mindinkább láthatóbbá, ahogy a krízis tovább mélyült.

Zsidóság és „zsidókérdés"

Bőséggel olvashatók a dualizmus kori magyar zsidósággal foglalkozó művek, ezért elegendő néhány fontos kérdésre szorítkozni: a zsidóságon belüli megosztottságokra, a keresztény és a zsidó középosztály problémájára, valamint a dualizmus utolsó 20–25 évében bekövetkezett változásokra a modernizáció, az asszimiláció és az integráció, a zsidóellenes sztereotípiák és az antiszemitizmus vonatkozásában.[132] A téma tárgyalásának kerete döntően Budapest lesz.

Az 1910-es utolsó békebeli népszámlálás a Magyar Királyság zsidó vallású polgárainak számát 911 000-ben állapította meg.[133] A zsidó bevándorlás legnagyobb hulláma az 1840-es évekre esett, a dualizmus korában a folyamat lelassult, majd megállt, s a századfordulón már kivándorlási többlet mutatkozott.[134] A Budapestre való beáramlás ugyanakkor erősödött:

„A budapesti zsidóság létszáma az 1890-től 1910-ig terjedő két évtized alatt másodszor is csaknem pontosan megkétszereződött: 102 377-ről 203 687-re emelkedett." A növekedés nagyobbik hányada a 19. század végére esett: „1891 és 1900 között a budapesti zsidóság történetének legnagyobb bevándorlási hulláma éri el a fővárost. Csaknem félszázezer (45 151) ember áramlik be Budapestre – ám a következő évtizedben a bevándorlás már ennek alig egyharmadára esik vissza."[135] 1910-ben a főváros népességének 23,1 százaléka volt zsidó vallású, s a magyarországi zsidóság 21,7 százaléka Budapesten élt.[136] „Ez a hatalmas belső migráció okozta azt a látszatot, hogy a galíciai bevándorlás nagyobb a valóságosnál, jóllehet az ezekbe a városokba települő zsidók nagy része már vagy magyarországi születésű volt, vagy több évtizede Magyarországon élt". A hazai zsidóság erősen urbanizált volt. 1840 körül a zsidóknak alig húsz százaléka lakott városokban, míg 1910-ben már 52,6 százalékuk, ami többszörösen felülmúlta a nem zsidó városlakók arányát.[137]

Hanák Péter a kispolgári és a munkásrétegekhez tartozó zsidók 1900 körüli arányát 73 százalékra becsülte, a hivatalnoki és értelmiségi rétegét húsz, a vállalkozó közép- és nagypolgárságét mindössze két százalékra.[138] W. O. McCagg szerint 1900 körül a budapesti zsidók közötti anyagi különbségek kisebbek voltak, mint a bécsi zsidók közöttiek; kevesebben voltak a nagyon gazdagok – bőven akadtak viszont nagyon szegények.[139] A foglalkozási statisztikák alapján a zsidó és a nem zsidó társadalom közötti eltérés mellbevágó. A nem zsidó társadalomnak mintegy kétharmada a századfordulón is mezőgazdaságból élt. A zsidó népesség túlnyomó többségét – 77 százalékát – a gazdaság nem agrár ágazatai foglalkoztatták: az ipar, a kereskedelem, a pénzügyi szektor és a közlekedés.[140] Az össznépességen belüli ötszázalékos arányukkal ők adták a vállalkozók, a magántisztviselők és az értelmiségiek 40–60

[132] A magyar-zsidó történelemről lásd elsősorban Fejtő Ferenc, Gyurgyák János, Karády Viktor, Konrád Miklós, Prepuk Anikó, Varga László műveit.

[133] A statisztikai adatokra lásd Kovács Alajos: i. m.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*; Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi, Budapest, 1997; uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest, 2000; továbbá Jehuda Don-George Magos: A magyar zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle*, 1985/3. 437–469.

[134] Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság*, 1988/11. 46–59.; Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 1992/1. 56–79.

[135] Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között 1849–1918. *Kortárs*, 1986/12. 113.

[136] Uo. 112., 115.

[137] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 64., 79.

[138] *Magyarország története 1890–1918*. I. k. 464–465.

[139] William O. McCagg: Vienna and Budapest around 1900; The Problem of Jewish Influence. In: György Ránki–Attila Pók (eds.): *Hungary and European Civilization*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 253.

[140] László Katus: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Michael K. Silber (ed.): *Jews in the Hungarian Economy*. Magnes Press. The Hebrew University, Jerusalem, 1990. 100., 103.

százalékát – a gazdaságilag aktív zsidó férfiaknak több mint 60 százaléka dolgozott e három nagy ágazatban, míg a nem zsidóknak mindössze 11 százaléka. Az önállóak aránya 48 százalék volt, míg a nem zsidók körében (a mezőgazdaságot leszámítva) csak tíz százalék.[141] „Bár egyes zsidó csoportok egyebütt is részt vettek a polgári modernizációban, bizton lehet állítani, hogy Európában sehol másutt nem töltöttek be ilyen jelentőségű össztársadalmi funkciót", mint Magyarországon.[142]

Elemzésünk szempontjából az igazán fontos kérdés az, hogy ez az egyoldalú vagy aránytalan foglalkozási, illetve társadalmi szerkezet változott-e 1900 és 1910 között (ha igen, akkor milyen irányban), s mindez befolyásolta-e a zsidóság helyzetét. Az összkép korántsem világos. Igaza van pl. Kövér Györgynek abban, hogy – „csak egyetlen felekezeti példát" idézve – „a kereskedelemben és hiteléletben foglalkoztatottak közül 1900-ban 56,5 százalék, 1910-ben pedig 49,9 százalék volt izraelita".[143] (Katus László egyébként kisebb mértékű változást regisztrált: 52,25 százalékról 49,63 százalékra.[144]) Kövér szerint ez azt jelzi, hogy „történt elmozdulás, oldódott bizonyos foglalkozások viselkedésszociológiai értelemben vett rendi elkülönültsége", ebből pedig arra következtet, hogy „ezek a megindult szerkezeti asszimiláció mérhető jegyei".[145] A konklúziót most zárójelbe téve jegyezzük meg, hogy a képet ismét módosítják más adatok: e szektorban a zsidók aránya az önállók és a tisztviselők között 1900-ban 58,6, illetve 57,9 százalék volt, míg 1910-ben csak 54,1, illetve 53,3 százalék. Ugyanezen idő alatt az iparban foglalkoztatott zsidó tisztviselők aránya 38,9 százalékról 42,7 százalékra nőtt.[146]

A zsidóság asszimilációja szempontjából (bármit is jelentsen ez pontosan) még fontosabb a szabadfoglalkozású értelmiség szerkezetének alakulása. Itt olyan elmozdulások észlelhetők, amelyek

[141] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 78–79.
[142] Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. 82. Ugyanígy vélekedett Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewry in Modern Times. In: Randolph L. Braham (ed.): *Hungarian–Jewish Studies*. New York, 1966. 152.; Jakov Katz: A magyar zsidóság egyedisége. *Múlt és Jövő*, 2001/3. 33.
[143] Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 143.
[144] *Jews in the Hungarian Economy*. 101.
[145] Gyáni Gábor–Kövér György: i. m. 143.
[146] *Jews in the Hungarian Economy*. 102.

nem támasztják alá a mérhető „szerkezeti asszimiláció" tézisét. Az ügyvédek között a zsidók aránya 34,1 százalékról 45,2 százalékra nőtt, egyetlen évtized alatt. Kissé csökkent az arányuk az oktatásban, de csak mert kevesebben dolgoztak az elemi iskolákban (5,8 százalék helyett 5,0 százalék), miközben nőtt a középiskolákban és nem változott a felsőoktatásban működők száma. Az orvosok között a zsidók aránya 1910-ben nagyjából ugyanannyi, mint 1900-ban (48,9, illetve 48,3 százalék), de a gyógyszerészeknél 7,7-ről 14,5 százalékra, a segédgyógyszerészeknél 15,8-ról 25,6 százalékra emelkedett. Az állatorvosok körében arányuk 24,8-ról 40,0 százalékra, a magánmérnökök és vegyészek között 23,8-ról 37,6 százalékra ugrott. Utolsóként említem azt a csoportot, amely az antiszemitáknak a legfontosabb: az újságírók és szerkesztők körében a zsidók aránya az 1890-es 36,8 százalékról 1900-ra 39,7 százalékra, 1910-re 42,4 százalékra nőtt.[147] (Természetesen a „zsidó" itt és a továbbiakban mindenütt vallási hovatartozást jelöl.)

A Budapestre vonatkozó adatok, ha lehet, még inkább figyelemreméltók, noha az 1900 és 1910 közötti változások (talán a bevándorlás lassulása miatt) kevésbé látványosak. „1910-ben, 1900-as arányait némileg még növelve is, Budapest önálló iparosainak csaknem 32, önálló kereskedőinek 66,4 százaléka volt zsidó vallású".[148] A kereskedelmi és a pénzügyi szektor alkalmazottainak 64 százalékát adták. Így A. C. Janos adata a bankszektor 80 százalékos zsidó túlsúlyáról – amely Budapesten 90 százalék is lehetett – nem tűnik elképzelhetetlennek.[149] Az ügyvédek eleve magas aránya tovább emelkedett: 1900-ban 57,6 százalékuk volt zsidó, 1910-ben 61,5 százalékuk. Az orvosoknál Budapesten sem mérhető jelentős elmozdulás (59,1 százalék 1900-ban, 58,8 százalék 1910-ben). Ugyanakkor a napszámosok között a zsidók aránya 8,7-ről 6,4 százalékra esett. Vörös Károly tanulmányában az iskoláztatás statisztikáit hozzáadva és elemezve egyrészt arra következtetett, hogy „a[z 1896–1918 közötti] korszak képe Budapest zsidóságának folyamatos, egyre teljesebb társadalmi és nemzeti asszimilációjáról látszik tanúskodni". Másrészt hozzáfűzte: „Budapest zsidósága korszakunkban is változatlan erővel meg tudta tartani, sőt helyenként még tovább szélesítette a főváros munkamegosztásában azo-

[147] Kovács Alajos: i. m. 9. táblázat. 44.
[148] Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között. 113.
[149] *Revolution in Perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic*. 35.

kat a sajátos, a legpolgáribb funkciókhoz kötött pozícióit, melyeket már a millennium előtt is betöltött". Az ellentmondásos helyzet nyilvánvaló: a budapesti zsidóság körében fokozottan jelentkezett az „asszimilációs igény" (névváltoztatások stb.), amely viszont élezte a zsidóságon belüli generációs és egyéb ellentéteket, miközben erősödött a túloldal antiszemitizmusa, és felbukkant a „modern magyar városellenesség" is.[150]

A zsidó asszimiláció – de legalábbis az „eredeti modell" – problematikus voltát, sőt (állítólagos) kudarcát Gyurgyák szerint jól mutatja, hogy a zsidók Pest bizonyos negyedeiben koncentrálódtak. Bár e szegregáció valamelyest enyhülni látszott az 1910-es évek végére (tehát a háborús években), Gyurgyák visszatér arra a – Jakov Katztól eredő – állításra, hogy ez a fajta elkülönülés ellentmondott az asszimilációhoz fűződő korábbi elvárásoknak.[151] Csakhogy Gyurgyák egyetlen forrása a Zeke Gyula által végzett kutatás, mégsem teszi hozzá, hogy Zeke szerint a budapesti zsidóság „szegregációs indexe" a bécsihez képest alacsonynak mondható.[152] Az sem tűnik szerencsésnek, hogy közvetlen kapcsolatot feltételez a szegregáció és az asszimiláció (vagy a disszimiláció) között, illetve az előbbi magasnak vélt szintjére alapozva egyértelmű állításokat tesz az asszimiláció kudarcáról, különösen pedig az „eredeti modell" és a valóságos társadalmi folyamatok kontrasztjáról. Amennyire Kövér György egyetlen foglalkozásstatisztikai adata nem elég ahhoz, hogy abból az asszimiláció mérhető előrehaladására következtessünk, úgy Gyurgyák egyetlen (amúgy azonos korszakra vonatkozó) „településszociológiai" adata sem elég ahhoz, hogy annak kudarcát állapítsuk meg. Egyébként Zeke is a differenciált – ha úgy tetszik, a többtényezős – megközelítés mellett érvelt, miközben éppen a budapesti zsidóság erős asszimilációs hajlandóságát hangsúlyozta.[153]

A vallási irányzatok intézményes elkülönülése a modern magyar zsidóság közismert jellemzője. Ez általánosságban tükrözte az ország – és zsidó népessége – elhelyezkedését Nyugat- és Kelet-Európa között, félúton. Szerencsére Zeke Gyula vizsgálatai nyomán sokat tudunk a három (azaz inkább két és fél) felekezethez tartozók számarányáról. Eszerint 1910-ben a magyar zsidóság 43 százaléka neológ, 52 százaléka ortodox, öt százaléka status quo ante közösségekhez tartozott.[154] Ezek az adatok nem támasztják alá a neologizmus elsöprő térhódításáról korábban vallott nézeteket, amelyek a budapesti neológ zsidóság tagadhatatlan – a zsidó és nem zsidó sajtóban, közéletben mutatkozó – befolyásán alapultak. A felekezetek elhelyezkedése természetesen tükrözte a kelet–nyugati földrajzi megosztottságot, mégis leegyszerűsítés lenne az ortodoxiát kizárólag az északkeleti (Galíciával határos) régióval azonosítani, a neologizmust pedig Budapesttel.[155]

A puszta számoknál érdekesebb, ha valamit megtudunk a zsidó ortodoxia és neológia mindennapokban érzékelhető, személyes oldaláról. Annál is inkább, mert itt nem feltétlenül mutatkozott éles ellentét, az átmenet számos fokozata figyelhető meg az ortodoxiából a neologizmusba, és legalább annyira a neologizmusból a vallási közömbösségbe. Ez az a szint, amelyben személyes élmények, emlékek vagy éppen viccek segítenek a helyzet megértésében. Komlós Aladár szerint népszerű zsidóvicc volt a 20. század elején, hogy „a gyerek megkérdi apját: »Mondd, papa, egy napon, ha majd olyan öreg leszek, mint a nagypapa, én is zsidó leszek?«."[156]

Mondani sem kell, hogy a neológia–ortodoxia kérdése szorosan összekapcsolódott az asszimiláció problémájával. Ebben a folyamatban az egyik legérzékenyebb pontot a családi és közösségi ünnepek jelentették. Egy másik író, Hegedűs Géza jegyzi meg, szintén a 20. század elejére visszaemlékezve: „Az ortodox zsidók fejüket csóválták, amiért karácsonykor ajándékot kaptunk, a keresztény barátok fejüket csóválták, amiért nem volt karácsonyfánk. Apánk azonban minden erre vonatkozó kérdésre így válaszolt: »Mi neológ zsidók vagyunk: ajándék van, karácsonyfa nincs«."[157] (Talán

[150] Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között. 113–116.
[151] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* 79.; Jakov Katz: *Kifelé a gettóból.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995. 187.
[152] Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában. In: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* I. k. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 167.
[153] Uo. 167–170.
[154] Uo. 152. Lásd újabban Prepuk Anikó: A zsidóság a Millenniumon. *Századvég,* 17. 2000. nyár. 89–117.
[155] Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* 145–161.
[156] Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig.* 330.
[157] Hegedűs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 303.

nem egészen véletlen, hogy keresztény barátokat, nem pedig ortodox zsidó barátokat említett.) Bibó István okkal hangsúlyozta híres tanulmányában: „Nagyobb tömegekre nézve azonban a neológ árnyalatra [!] való áttérés elsősorban annyit jelentett, hogy eltörli a zsidósághoz való tartozás különösen feltűnő és megkülönböztető vonásait anélkül, hogy teljesen szakítana a zsidó közösséggel."[158]

Hegedűs Géza Budapesten élt, ahol a zsidó közösség megosztottsága nyilvánvaló volt. Amikor - már a világháború alatt - a „zsidókérdés" akut probléma lett, az egyik népszerű szatirikus lap, a filoszemitának mondható *Borsszem Jankó* egész számot szentelt neki. A vicclap három csoportba sorolta a pesti zsidókat: a „felekezeten kívüliek" a jómódú és asszimilált Lipótváros lakói, az „izraeliták" a terézvárosiak (ez a tehetős kereskedők, ügynökök negyede), végül „zsidók" a Dob utca környékének lakói - ez volt a leghagyományosabb zsidónegyed, jelentős részben ortodox népességgel.[159] A tréfás felosztás alighanem érthetőbb, mint számos terjedelmes elemzés - még akkor is, ha tudjuk, hogy a külvilágnak többnyire mindhárom csoport egyszerűen zsidó maradt.

Nincs értelme olyasmit állítani, hogy a magyarországi zsidóság (általában) nagyobb szerepet játszott a hazai kultúrában, mint mások - akkor sem, ha tudjuk, hogy körükben az írni-olvasni tudók és az iskolázottak aránya magasabb volt, mint más felekezetűek körében.[160] Amellett azonban érdemes érvelni, hogy a zsidóság bizonyos csoportjai kiemelkedő szerepet játszottak a modern kultúra meggyökereztetésében, elterjesztésében. Bizonyítható ez olyan egymástól távoli területeken, mint a sport és az irodalom, a film és az újságírás, a telefon és a rádió.[161]

A modern magyar irodalom létrejöttét közhelyszerűen a *Nyugat* megjelenéséhez kötjük, amely köztudottan nem létezhetett volna zsidó mecénások és zsidó olvasóközönség nélkül. Debrecen kulturális életének egyik ismert alakja, Oláh Gábor rögzítette naplójában (1909. október 24-én), hogy az ottani *Nyugat*-matinén fellépett Ady, Ignotus, Móricz; „Különben jellemző, hogy a közönség 9/10 része zsidó volt. Créme, elite..."[162] A modern sajtó megteremtésében oroszlánrészt vállaltak a zsidó újságírók, szerkesztők: „A zsidók kezdték meg a külföldre járást, ők teremtették meg a sajtó internacionális kapcsolatait [...], a szerkesztésbe belevitték az idegen nyelvek ismeretét, szóval a magyar sajtót belekapcsolták az európai sajtóba. Vészi József, Barna Izidor, Braun Sándor, mind a három zsidó ember, voltak az új magyar sajtó megteremtői."[163] A pesti belváros első telefontulajdonosairól 1882-ben készült térképen mintegy 120 nevet lehet azonosítani, s ezeknek legalább hatvan százalékáról feltételezhető, hogy viselője zsidó volt.[164] Ugyanez mondható el a rádiózásról: „A rádiózás éppúgy, mint évekkel azelőtt a telefon, mindenekelőtt a polgári középosztály körében nyert magának híveket, más jómódú rétegek sokáig idegenkedéssel fogadták. »Néhány évvel később - idézzük megint herceg Odescalchit - elkísértem apámat bankárjához. Ennek lakásában már volt rádió, ami akkor még ritkaság volt. Rokonaink vagy ismerőseink közül még senkinek sem volt. A zsidók mindig elöl jártak a praktikus és jövős dolgok felismerésében«."[165] A nagyvárosi szórakoztatóipar kialakítása „elég egyértelműen köthető a zsidósághoz"; az „orfeumok, kabarék, varieték döntő részét" ők létesítették. Az új médium, a mozi „körül kifejlődő intézményhálózat szinte minden pontján zsidók a kezdeményezők és a működtetők is. A moziengedélyek kilencven százalékát a korszakban [1896-1918] zsidók szerzik meg, övék lesz a filmkereskedelem, ők az első magyar filmek készítői."[166]

Budapest-ellenesség és antiszemitizmus

A zsidók - elsősorban a budapesti zsidók - és a modern nagyvárosi kultúra összekapcsolódása fölerősítette a századelő antiszemita hangjait és nagyvárosellenes kritikáit. „Az előtérben többé

[158] Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus.* Gondolat, Budapest, 1984. 239., 250.
[159] *Borsszem Jankó*, 1917. szeptember 1., 14. Lásd még Karády Viktor: Ecsetvonások a budapesti ortodoxiáról. In: uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek.* 41-57.
[160] Uo. 25-28., 169-256.
[161] *Budapesti Negyed,* V. 1997. 2-3. sz. (Tömegkultúra a századfordulós Budapesten.)
[162] Oláh Gábor: *Naplók* (Szerk.: Lakner Lajos.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 149. Lásd még Karády Viktor: i. m. 25-28., 119-140.; Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században.* Budapest, 1937. 149.
[163] Cholnoky László: *A magyar irodalom és a zsidóság.* Budapest, 1920. 5.
[164] Tarr Béla: *A délibábok országa.* Magyar Helikon, Budapest, 1976. 299.
[165] Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest.* Városháza, Budapest, 1995. 91.
[166] Zeke Gyula: A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság, *Budapesti Negyed,* III. 1995/2. 103.

már nem a kereszténységnek a zsidókkal mint »Isten gyilkosaival« szemben táplált előítéletei álltak, hanem a zsidóktól mint a modernizációs folyamat haszonélvezőitől való viszolygás [ressentiment]".[167] Ez a 19. századi Németországgal kapcsolatos megjegyzés tökéletesen jellemezte a magyar helyzetet is. Ezen a ponton (kivételesen) nem értek egyet Kovács Andrással, aki a hagyományos (vallási gyökerű) antijudaizmus és a modern antiszemitizmus közötti cezúrát 1918-ra tette. Az átalakulás bizonyosan előbb kezdődött – talán a tiszaeszlári vérvád összeomlása után –; a századfordulón pedig már érzékelhetően megjelent a modern, asszimilálódott zsidóság ellen irányuló antiszemitizmus.[168] (Bár a kétféle előítélet közötti határvonal minden szempontból eléggé elmosódott, illetve a korábbi alaposan átitatta a későbbit.)

Márai Sándor őszinte „vallomásai" jól példázzák, hogyan éreztek a keresztény középosztályi családok az ortodox és hogyan a neológ zsidók iránt. „Valamennyien, akik a házban éltünk, rokonszenvesebbnek találtuk a földszintiek galíciai rokonait, akik kaftánban jártak és lobogó hajtincseket viseltek, mint a tökéletesen civilizált [!] üveggyárost és családját. A neológok magasabb rendű, polgáriasult életmódját különös féltékenységgel szemléltük, valamit féltettünk tőlük, magunk sem tudtuk, mit."[169]

A „modern", az asszimilálódó zsidók elleni támadás két fő érvet használt. Az egyik a „térfoglalás" volt: a szót az 1900-as évek elején kezdték használni: szinte kizárólag a zsidóknak a magyar gazdaságban, kultúrában, közéletben játszott – statisztikai adatokkal is bőven alátámasztott – „túlzott" szerepét, befolyását értették rajta. A kifejezés utóbb szép karriert futott be, az első világháború alatt és után már a napi szókincs része lett, és 1939-ben még az ún. második zsidótörvény címébe is bekerült.[170] Több, a dualizmus utolsó két évtizedében publikált antiszemita pamflet (Petrassevich Géza, Veszprémy Kálmán, Miklóssy István munkái említhetők) visszatérő vádja volt a zsidóknak az értelmiségi pályákon való térhódítása, „térfoglalása".[171]

A másik érv Budapest modern kultúráját, a főváros ebből következő idegenségét vette célba. Modernségét, „amerikaias", sőt „csikágóias" mivoltát alighanem el is túlozták – bár a mai történész is úgy látja, hogy „Budapest esete kivételes volt [...], a főváros szabta meg a modernizáció jellegét és ütemét".[172] Ezen a ponton röviden ki kell térnem a „modern magyar nagyváros-ellenességre", amely egyébként korántsem mindig kapcsolódott össze az antiszemitizmussal, de bizonyosan nemzeti-konzervatív színezetű volt.

A jelenség nem magyar sajátosság, hiszen a legtöbb nagyváros különlegesen gyors és „szervetlen" fejlődés eredménye, de a nemzetből való kitaszításnak az a foka, ami nálunk megmutatkozott, kivételesnek mondható.[173] Már Vas Gereben, a 19. század közepének szépírója szembeállította a vidéki élet ártatlanságát a pénzt

[167] Heinrich August Winkler: *Der Lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1789–2000.* C. H. Beck. München, 2001. I. k. 77. (Magyar kiadása: Budapest, 2005.)

[168] Kovács András: Az asszimilációs dilemma. *Világosság,* 1989/8–9. 605–612.; Pelle János: *Az utolsó vérvádak.* Pelikán, Budapest, 1995; Tamás Kende: The Language of Blood-Libels in Central and Eastern European History. In: László Kontler (ed.): *Pride and Prejudice.* CEU History Department Working Paper Series 2., Budapest, 1995. 91–104.; Albert S. Lindemann: *The Jew Accused.* Cambridge University Press, Cambridge, 1991; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 139–147.

[169] Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. 16–17.

[170] Már Gonda László felfigyelt a rendszerint, bár nem kizárólag a zsidókkal összefüggésben használt „térfoglalás" szó bámulatos karrierjére az első világháború alatt. (*A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 174.) Gonda azt is észrevette, hogy a kifejezés a 20. század első évtizedében jelent meg, majd használata egyre gyakoribbá vált, szinte mindig negatív kontextusban – példa rá Miklóssy István tanár antiszemita könyvecskéje 1913-ból. Kovács Alajos statisztikus már 1922-ben publikált művének címében is használta („A zsidóság térfoglalása Magyarországon"); majd az 1939-es ún. második zsidótörvény címében is szerepelt („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról"). A nők világháborús szerepével kapcsolatban báró Wlassics Tibor említette („A nők térfoglalása és a választói jog." *A nő,* 1917. április 5. 5., 10.). A pozitív szóhasználatra ritka példa Prohászka püspök egyik cikke – ő „a mélyebb vallásosság térfoglalásá"-ról írt. (*Korunk lelke. Összegyűjtött munkái.* Budapest, 1928. 308.) Érdemes még utalni arra, hogy a „térfoglalás" szó – melynek egyik első hazai előfordulása bizonyára Beöthy Zsolt híres 1896-os „volgai lovasos" irodalomtörténetében lelhető fel – jellegzetesen az 1900 körüli imperialista-rasszista korszak terméke és tükrözője: az idegen nép vagy faj elfoglalja azt a „teret", amely egy másik – felsőbbrendű – népet, fajt illet meg. Nem véletlen, hogy emlékeztet a nácik egyik kedvelt kifejezésére, a *„Lebensraum"*-ra, amely köztudomásúan életteret jelent.

[171] Miklóssy István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása.* Budapest, 1913; Petrassevich Géza: *Magyarság és zsidóság.* Budapest, 1899; ifj. Veszprémy Kálmán: *A magyarországi zsidók statisztikája.* Debrecen, 1907.

[172] Kontler László: *Millennium in Central Europe. A History of Hungary.* Atlantisz Publishing House, Budapest, 1999. 310–311. (Kontler azért utal a modernitás korlátaira is: a budapesti épületek fele földszintes volt, míg Bécsben csak minden tizedik, Berlinben minden huszadik.)

[173] Carl E. Schorske: The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler. In: uő: *Thinking with History.* Princeton University Press, Princeton, 1998. 37–55.; *Aetas,* 2004/1. 131–143.

hajszoló nagyváros züllöttségével – s tette ezt még Budapest igazi nagyvárossá válása előtt. „Szerencséd, ó nép, hogy erkölcsöd nem pénz, különben rég elcsalták volna tőled, és oktalan állatnak maradnál a gyöpön [...] Nézd meg ezt a nagyvárosi népet, levásott róla minden, mi az elmúlt időkhöz hasonlóvá tenné; s éppen az, ki legtöbbet hivatkozik őseire, legvedlettebb..."[174] A szelíd Mikszáth Kálmán számára Budapest (1900 körül) „nem olyan anya, ki szoptatja a gyerekeit, ellenkezőleg, őt szoptatják a gyerekek, s maradnak mellette örökké satnyák, kicsinyek, vérszegények".[175] Herczeg Ferenc Bródy Sándor egyik színművét bírálva írta (1902-ben): „Az ország fővárosa, de nem nőtt ki a nemzet testéből [...], a nemzet véredényrendszerébe nem tudtuk bekapcsolni". Rövidesen (1904-ben) visszatért e témára. „Budapest, ha nyelvében és érzelmeiben magyar is, vegyi összetételében sok idegen elemet egyesít." A budapesti nyelv és „szellemiség" elutasítása a századelőn már közhellyé vált, egyesek „romlott levegőjűnek", esetleg „lázas Szodomának" nevezték a fővárost.[176] Amikor az Egyesült Államok korábbi elnöke, Theodore Roosevelt 1910-ben Budapestre látogatott, az őt kísérő Apponyi Albert megjegyezte, hogy a főváros nem magyar, ezért inkább a magyar vidéket kellene megnéznie. Molnár Ferenc nem mulasztott el gunyoros kommentárt fűzni Apponyi szavaihoz.[177]

Kevesen voltak, akik érvekkel szálltak szembe a mind virulensebb Budapest-ellenességgel. Közéjük tartozott Ignotus, akinek 1908-as cikkét idéztük; a szintén nyugatos Schöpflin Aladár és maga Ady. Schöpflin (szintén 1908-ban) kiállt a főváros magyarsága mellett, méltatta modernségét és nagyvárosias kultúráját. „Hiábavaló minden rugdalózás: a magyar megalapította a maga városát itt a Duna partján – az egyetlen komolyan városszámba menő várost, amelyet a turáni fajnak valaha alapítania sikerült –, s ez a tény tükröződik az irodalomban is." De azért hozzáfűzte: „A ma uralkodó magyar generációt még nem idomította eléggé magához a városi élet."[178] Ady pedig – a maga jellegzetesen túlzó, a nagyváros–vidék kontrasztot kiemelő – stílusában leszögezte: „Budapest

[174] Vas Gereben: Régibb magyar népélet. *Összes munkái.* V. k. Budapest, 1899. 415–416.
[175] Mikszáth Kálmán: *Különös házasság.* Budapest, 1973. 230. [Eredetileg: 1900.]
[176] Idézi John Lukacs: *Budapest, 1900: A város és kultúrája.* 216–217.
[177] Idézi Gerő András: *A polgárosodás kora.* Adams Kiadó, Budapest, 1992. 157.
[178] Schöpflin Aladár: A város. In: uő: *Egy apolitikus elmélkedései.* Századvég, Budapest, 1994. 79–88.

[...] az egyetlen építmény ebben az országban, amelyikből még lehet valami, s amire lehet épületeket rakni."[179]

A „zsidó Budapest" elleni támadások tehát a főváros idegenszerű nyelvét és szellemiségét, „német-zsidó befolyását" vették célba. A már idézett Várkonyi Nándor szerint a főváros nyelvére „két elem: a németség és a zsidóság volt befolyással". A zsidóság germanizmusokat használ, de még lényegesebb, hogy „a magyar nyelv pszichéjét sem tette magáévá, amire a környezet amúgy sem volt alkalmas [!?]".[180] A pécsi irodalomtudós itt világosan érzékeltette az asszimilálódó zsidókkal szembeni újabb elvárást: tegyék magukévá a nyelv belső lelkületét, s ezáltal azonosuljanak a magyarság „nemzeti jellemével". Ez az új „nemzetkarakterológiai" követelés akkor fogalmazódott meg, amikor a budapesti zsidók kilencven százaléka már a magyart vallotta anyanyelvének.[181] Különösen sok szó esett a magyar – lényegében a budapesti – sajtó zsidó szellemiségéről: „ők tartják kezükben a sajtót [...], a fővárosi értelmiség 30-40 százaléka zsidó".[182] A sajtókérdést végig felszínen tartották a világháború éveiben, majd (1920-ban) Szekfű Gyula *Három nemzedéke* Budapest idegenségének első számú tényezőjeként tárgyalta.

A magyar irodalmi élet „elzsidósodásának" nem kisebb tekintély szentelt néhány oldalt (1912–1913 körül), mint Horváth János professzor. „Mindenekelőtt tényül [!] kell elismernünk – hiszen dicsekszenek vele, sőt a *Nyugat* s a radikális politikai körök filoszemitái a magyarság megváltásaként üdvözlik e tényt –, hogy az utóbbi egy-két évtizedben a magyar zsidóság valóságos rohammal vonult be irodalmunkba. Hiszi-e, meri-e állítani valaki, hogy ezek nem hoztak volna semmi (akár értékes, akár kártékony) újat s most már valóban vér szerinti idegen elemet a magyar irodalomba? [...] nem természetes-e a konzervatív magyarság idegenkedése, vonakodása attól, hogy ezt az új elemet magyarnak érezze és nevezze? ha egyebet nem, csak hogy azt a nyelvet, melyet az újak többsége ír, a magáénak vallja? Nem természetes-e, hogy az a ma-

[179] Idézi Bihari Péter: *A befejezetlen múlt.* 5. 158.
[180] Várkonyi Nándor: *A modern magyar irodalom.* 174.
[181] Szabó Miklós: Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság,* 1981/6. 358–362.; *Magyarország története 1890–1918.* I. k. 417.
[182] Veszprémy Kálmán: i. m. 7. (A szerző a faji antiszemitizmus híve volt.)

gyarság, melynek fajisága nehéz küzdelmek után végre teljes kifejezésre és uralomra jutott az irodalomban, nemcsak megdöbben, hanem küzd azon lehetőség ellen, hogy egy, az övétől eddig teljesen idegen fajiság szorítsa őt le irodalma kizárólagos uralmáról, vagy legjobb esetben az övébe keveredjék s azt megváltoztassa?"[183]

Idézetünk nem 1918–1920-ban, hanem a világháború előtti években született, szerzője nem harmadrangú pamfletista, hanem a magyar irodalomtudomány egyik legnagyobb mestere. Horváth szerint a *Nyugat* modernistái „eo ipso" zsidók vagy filoszemiták, akiknek már nyelvhasználatuk miatt sincs közük a valódi magyar irodalomhoz. Aggódik, nehogy a magyar és a zsidó entitás szembenállásának eredménye fordított asszimiláció legyen, nehogy a magyarok hasonuljanak a zsidó szellemhez – amit elsősorban persze a „zsidó érdekeket" istápoló sajtó segít elő.[184] Figyelemre méltó, hogy Horváth e kiadatlan írásában már a teljes antiszemita érvrendszer készen van, a szóhasználat is összeáll: kétféle vér, két „fajiság" harcáról és „kizárólagos uralmáról" ír, ahol a konzervatív, a nemzeti értékek az egyik oldalon, a radikális, idegen értékek (érdekek?) a másik oldalon állnak; a különbséget már a lelki alkatot tükröző nyelvhasználat elárulja, egészséges keveredés pedig el sem képzelhető.

Ugyanez a megközelítés – zsidók, liberalizmus, modernitás és Budapest azonosítása – jellemezte a legtekintélyesebb katolikus gondolkodót, Prohászka Ottokárt, aki már az 1890-es években „keresztény ébredésről" beszélt. „A zsidó szellem főképpen Budapest felett uralkodott, ahol a zsidóság biztonságban érezvén magát, leplezetlenül megmutatta a maga igazi, nemzetietlen, kihívó énjét" – írta a főpap.[185] A megszokott vádakkal és sztereotípiákkal találkozunk egy 1908-ban kiadott, szerző nélküli pamfletben, amelyet a székesfehérvári Egyházmegyei Könyvnyomda publikált. Az ismeretlen szerző megállapította, hogy „Budapestre naponta átlag hét zsidó család vándorol be", ezért el kell kerülni, hogy „Budapest és Magyarország egy és azonosak legyenek, mert a Budapesten főleg az értelmi osztályban túltengő zsidóság így hazánk vezetését is kezében tartaná".[186] A rövid iromány harcias hangon

[183] Horváth János publikálatlan kézirata. *Literatura*, 1993/1. 15.
[184] Uo. 16–18.
[185] Idézi Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*. Budapest, 1944. 47.
[186] *Zsidó hódoltság Magyarországon*. Székesfehérvár, 1908. 46.

szólít fel a zsidó boltok, illetve a zsidó kereskedelem bojkottjára, majd azzal végződik, hogy ennek eredményeképpen „diadalmasan kiálthatjuk Magyarország legdicsőbb püspökével együtt: Krisztusért, Krisztussal és Krisztusban. Előre, keresztény magyarok!"[187] Egy évtizeddel később Prohászka, a „legdicsőbb püspök" nagyon hasonló stílusban szólítja majd fel híveit a keresztény Magyarország megmentésére.

Az *Élet* című (1909-ben indult) katolikus folyóirat gyakran vonultatott fel zsidó- és fővárosellenes sztereotípiákat, vádakat. Mindjárt az első évfolyamban találjuk Margittay Jenő cikkét, amely – jellemzően – a magyar középosztály, „a nemzet gerince" védelmében íródott, és ugyancsak Budapest és Magyarország kultúráját állította szembe egymással. Konstatálta az „idegenek" tömeges térnyerését, majd áttért tulajdonképpeni témájára. „Én a főváros magyarját elsősorban nem tartom magyarnak, másodsorban nem tartom alkalmasnak arra, hogy nemzeti kultúrát legyen képes teremteni. Ez a fővárosi magyar valami szerencsétlenül kevert korcs." Következik egy oldalvágás „a magyarországi, de nem magyar" sajtónak és a végkövetkeztetés: „Itt van – már ne vegyék zokon, a fővárost értem – zsidó, nemzetközi kultúra, de magyar, az nincs sehogyse." Reményét a formálódó új magyar középosztályba veti: „Nincs benne bizonyára nemzetközi jellemvonás, de nekünk erre szükségünk sincs. Nincs, mert nem azért van magyar társadalom, magyar kultúra, hogy a budapesti Lipótvárosból dirigálják. Hands off, Abdera."[188]

Ideje megkockáztatni egy rövid összegzést a századelő magyar zsidóságának helyzetéről és a zsidóellenességről. A kép sokrétű. A liberalizmus mint program halott, de a liberális magyar közvélemény még úgy-ahogy létezik – egyelőre nem jött el az az idő, amikor a „liberális" csupán gyanúsan zsidó dolgot jelent. A gyakran emlegetett magyar–zsidó „modernizációs szerződés" – egyre nagyobb döccenőkkel – még működőképes, legalábbis az 1916–1918 körül bekövetkező végleges törésig. Innen nézve a magyar zsidóság jelentős részének asszimilációja kivételesen sikeresnek

[187] Uo. 46. – Prohászka 1905 óta volt Székesfehérvár püspöke, majd hamarosan a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották.
[188] *Az Élet*, I. 1909. július 4. (Az ókori Abdera város lakói ostobaságukról voltak ismertek.)

tartható.[189] A paradoxon éppen abban áll, hogy minél sikeresebbnek, már-már befejezettnek tűnt az asszimiláció, annál erőteljesebben éledt fel a modern (politikai) antiszemitizmus, amely Magyarországon is az asszimilált vagy asszimilálódó zsidók ellen irányult. A paradoxon praktikusan abban fejeződött ki – amint „zsidó" oldalról ezt Kornfeld Móric egyszerűen és világosan megfogalmazta –, hogy „magyarnak érezte és vallotta magát, néha a neofita túlzó nacionalizmusával", de „a magyar közvélemény nem tekintette annyira asszimiláltnak, mint amennyire és tudatosan az volt".[190] Így ez az ígéretes folyamat nem zárult le, „váratlanul tökéletlennek" bizonyult, sőt bizonyos mértékig (már 1918 előtt) visszafordult. A zsidók továbbra is többé-kevésbé elkülönült vagy inkább a többségi társadalom által elkülönített társadalmi-kulturális entitást alkottak: „másságukat" többnyire számon tartották, olykor könyvelték is. Ezzel persze ők maguk ugyanígy voltak: az asszimilációs erőfeszítés lényeges részeként folyton hangsúlyozták a magyar kultúrához való zsidó hozzájárulás mértékét. A neológ zsidóság szemléletét kifejező legfontosabb lap, az *Egyenlőség* minden számában emlékeztette olvasóit a zsidó-magyar sikerekre, és képtelennek látszott felfogni, hogy a másik oldalon mindez a zsidók „térfoglalásának" megannyi újabb bizonyítéka. (Karinthy később „Zsidó gombócnyelő bajnok Tennessee-ben" címmel ironizált az *Egyenlőség* felhőtlen „sikerpropagandáján".) Az asszimiláció másik paradoxonának tarthatjuk, hogy minél differenciáltabb volt a lassan egymilliós hazai zsidóság, sokan annál inkább hajlottak arra, hogy a különbségeket puszta látszattá minősítve egységesen kezeljék őket. Régi sztereotípiák éledtek újra pl. a „piszkos galíciaiak" beözönléséről stb., és újak születtek a kifinomult pesti zsidókról. A kétféle előítéletet könnyen közös nevezőre lehetett hozni; ezt szolgálta mindenekelőtt a „térfoglalás"-toposz.[191] Nagyon igaza

[189] Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* 119–124. – Gerő András, Hanák Péter, Jakov Katz, Nathaniel Katzburg, Kovács András, Kövér György, Vörös Károly és más kutatók is osztják ezt a véleményt.

[190] Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig.* 188.

[191] A zsidóság növekvő megosztottságára Vörös Károly is utalt: *Kortárs*, 1986/12. 115–116. – A szterotípia fogalmának Arnold Suppantól származó meghatározását fogadtam el. Szerinte a sztereotípiák olyan – valamely embercsoportról alkotott – érzelmi töltést is hordozó, leegyszerűsítő és általánosító képek, amelyek bizonyos tulajdonságokat vagy viselkedési formákat egyoldalúan kiemelnek, illetve eltagadnak. (Lásd Nationale Stereotypen. In: W. Herwig–W. Pohl: *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung.* Wien, 1991. 277.)

volt Vörös Károlynak, amikor hangsúlyozta: „A [magyar] zsidóság tragikuma az, hogy útjának ekkorra bármelyik legyen is az iránya: így vagy úgy mindegyik újabb bizonyíték lesz az antiszemitizmus kezében." Rögvest hozzátette: „A budapesti zsidóság válsága azonban ugyanekkor – nemhiába a város legpolgáribb rétegéről van szó – a polgárság válsága is": a magyar középosztály modernizációs krízise a nagyvárosi társadalom és kultúra egészét érintette.[192]

Láttuk, hogy az első világháború előtt az antiszemita érvelés szókincse, témakörei már készen álltak, ezeket nem 1918 körül kellett feltalálni. Egyházi körök éppúgy alkalmazták és alakították őket, mint az e körökön kívüli konzervatív értelmiségiek. Megkockáztatható, hogy a századelő Magyarországán az antiszemitizmus nem jelentéktelen csoportoknál már egyfajta „kulturális kóddá" vált; az identitás, az egy táborba tartozás olyan kifejezőjévé, amelyet a modernizáció kritikusai, a harcias nacionalizmus és idegenellenesség képviselői vallottak.[193] De ezzel nem állítjuk, hogy a „zsidókérdés" és a zsidóellenesség máris elsőrendű témává, a közbeszéd állandó elemévé vált volna, azt azonban igen, hogy „búvópatakként" jelen volt, át- meg átszőtte a középosztály különböző rétegeinek önmagáról és másokról alkotott képét.

A mindennapi, néha alig érzékelhető előítéletekről érzékletesen számolt be könyvében „egy budai úrilány", Lángh Júlia. „Nagyanyám őszintén kedvelte új menyét, anyóstársával is barátságot kötött, szívből jövő elismeréssel adózva utánozhatatlan maceszgombócának és flódnijának. Azt hitte magáról, hogy nincsenek előítéletei. Úgy volt enyhén antiszemita – de ezt a jelzőt visszautasította volna, ha egyáltalán mondja neki valaki –, ahogy a keresztény úri középosztály köreiben volt szokás a század első felében: önkéntelenül és öntudatlanul, mondhatni ösztönösen. [...] Borzongva meggyászolta első anyóstársa elfogadhatatlan halálát, Dunába lövetését, de azért időnként kicsit zsidózott, csak amúgy finoman, úrinő módjára. [...] Nem értem, dünnyögte idősebbik fia második házassága után, a Rudi fiam miért csak zsidó nőket vesz feleségül,

[192] A budapesti zsidóság két forradalom között. *Kortárs,* 1986/12. 117.

[193] Az antiszemitizmus mint „kulturális kód" hatásos koncepcióját Shulamit Volkov vezette be. Lásd Az antiszemitizmus mint kulturális kód. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999. 515–540. Volkovot újabban egyetértően idézi a holokausztkutató Christopher R. Browning: *The Origins of the Final Solution.* Lincoln–Jerusalem, 2004. 6.

amikor annyi rendes keresztény lány van..., de ezt csak úgy maga elé motyogta, a fiának nem merte volna megjegyezni. És sohasem zsidózta le idősebbik fia feleségét, ahogy a másik menyét könyörtelenül leprolizta, persze nem szembe, csak a háta mögött".[194]

Végezetül egyetlen rövid megjegyzés az antiszemitizmus természetéről. Sok tintát pazaroltak arra, hogy elkülönítsék a hagyományos - vallási - és a modern - faji-politikai - antiszemitizmust. Ez bizonyos mértékig jogos különbségtétel, de a kettő a valóságban mégis gyakran összemosódik. Ám nem értek egyet azokkal, akik akkor fedezik fel a „faji" jellegű antiszemitizmust, amikor valamelyik szerző a „faj" szót kezdi használni.[195] Hagyjuk figyelmen kívül a „faj" szó sokféle és változó értelmét, állapítsuk meg csupán azt, hogy hosszú és nem feltétlenül egyenes út vezet a vallásos zsidóellenességtől - amikor a kérdés megoldása a megkeresztelkedés - a faji antiszemitizmusig, amikor a keresztség már mit sem számít. Hajlok arra, hogy mindazokat „faji" antiszemitáknak tartsam, akik olyan állandó, örök és megváltoztathatatlan zsidó tulajdonságokat feltételeznek, amelyek állítólagos hordozóikat mindörökre elkülönítik a többi „emberfajtól". Ez lesz annak a - Goldhagen kifejezésével -„modern, megsemmisítő antiszemitizmusnak" az alapja, amely a zsidó asszimiláció sikereivel és ellentmondásaival együtt erősödött meg és vált politikai programmá.[196]

[194] Lángh Júlia: *Egy budai úrilány*. Magvető, Budapest, 2003. 108–109.
[195] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 371.
[196] Daniel Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. Alfred A. Knopf, New York, 1996. passim.

HÁBORÚS POLITIKA

Tisza és a világháború

A nagy háború" hazai társadalom- és kultúrtörténetének megismerésénél a politikai szférát sem szabad figyelmen kívül hagyni. S minthogy a századelő Magyarországán a politikai élet elsősorban személyiségek, nem pedig elvek és eszmék körül zajlott, először a főszereplővel, gróf Tisza István miniszterelnökkel foglalkozom.[1] Láttuk, hogy az első világháború előtt és alatt az ellenzéket főleg a Tisza-ellenesség kötötte össze - ezért is szükséges néhány, Tisza politikai profiljával kapcsolatos megjegyzés.

Tisza István egyáltalán nem tekinthető rejtélyes vagy rejtőzködő személyiségnek, mégis végletesen megosztotta a kortársakat és az utókort.[2] Liberális volt-e avagy konzervatív? - többnyire ez az első kérdés. A válasz talán az lehet, hogy mint rettenthetetlen konzervatív, minden törvényes eszközzel és nem csekély energiával védte Magyarország összeomlani készülő liberális-úri rendjét. A háborús megpróbáltatások nyomán liberál-konzervatív alapállása csak még

[1] Fürstenberg gróf, német konzul rosszallóan írta: „a Magyarországon folyó politikai viták fő jellemzője az, hogy alapvetően személyi ellentéteken és csak elhanyagolható mértékben elvi különbségeken alapulnak". (Lásd Vermes Gábor: *Tisza István*. Osiris Kiadó, Budapest, 1994. 366.)
[2] „Tisza István nem felejt semmit és nem tanul semmit. [...] Hatalmas férfi, kemény vezér, de egész hosszú politikai pályáján nem volt egy gyökeres, nagy reformeszméje, nem volt egy gyógyító gondolata a beteg ország számára. A gyógyítás és leteperés gonosz volt" - írta róla a radikális szemléletű Biró Lajos. (In: *A kezdet és a vég*. Biró Lajos vezércikkei. 1914–1918. Budapest, 1918. 79.)

határozottabbá vált. 1917 elején – az alsóházban, még miniszterelnökként – összefoglalta a világháborúnak a hátországra gyakorolt hatását. Lesújtó ítélete szerint: „Ahol csak hozzányúlt az állam a gazdasági élethez a maga durva kezeivel, mindenütt lerombolta, elrontotta a finom gépezeteket, rosszabbá tette az állapotokat".[3] Ugyancsak a világháború tanulságait fejtegette valamivel később a Nemzeti Munkapárt értekezletén. „Mert hiszen ha valaki tönkre van verve ebben a világháborúban, az az állami szocializmus. Megkóstoltuk. Én nem tudom, van-e valaki a világon, aki még kíván belőle. (Úgy van!) Igen, a világháború kényszerűen odavezetett, hogy kénytelenek voltunk megvalósítani a gazdasági élet területén számos oly dolgot (Úgy van!), ami az úgynevezett állami szocialisztikus teóriák következménye volt. (Úgy van!) De ez után a gyakorlati kipróbálás után valóban nem hiszem, hogy legyen még egy ember a világon, aki ezeknek az intézményeknek fenntartását és továbbfejlesztését óhajtja. (Derültség.)"[4] Tisza liberális meggyőződését – akárcsak „rendpárti" konzervativizmusát – tehát csak megerősítette az „államszocializmus" kipróbálása és kudarca, miközben az idézett vélemények őszinteségére, alapkérdések esetében taktikai szempontokkal nem törődő lényére is fényt vetnek. Hiszen a háború másról sem szólt, mint a kormány(ok) egyre erősödő, egyre átfogóbb beavatkozásáról, amit Magyarországon az általa vezetett kabinet gyakorolt. Ő pedig ahelyett, hogy védelmezte volna politikájának alapjait, további muníciót szolgáltatott ellenfeleinek, kritikusainak, akik vagy az állam újfajta szerepvállalása, vagy a rendszer liberális maradványai, vagy (gyakran) mindkettő miatt támadták. Innen nézve nem is csoda, hogy kormánya csak félszívvel, habozva vagy az események után kullogva hozta meg „államszocialista" intézkedéseit, amelyek többsége így ötletszerűnek és kevéssé hatékonynak bizonyult, s a hadigazdálkodás átfogó rendszerét nem építette ki. (A problémára a 3. és a 4. fejezetben visszatérek.) Mindenesetre úgy tűnik, hogy Tiszának – a gazdaságot illetően – változatlanul liberális eszméi szembementek a kortársak többségének nézeteivel: látni fogjuk, milyen sokan kívántak erősebb, beavatkozóbb államot, következetesebb hadigazdálkodást, sőt a társadalom valamiféle korporatív átszervezését.

[3] Az 1910–1915-ös Országgyűlés. 707. ülés, 1917. II. 28. *Képviselőházi Napló,* XXXIV. k. 498.

[4] Gróf Tisza István miniszterelnök beszéde a belpolitikai helyzetről a Nemzeti Munkapárt értekezletén, 1917. április 13. Lásd még Vermes Gábor: i. m. 351.

Tiszának egy másik, keveset emlegetett – noha háborús időkben nem elhanyagolható – jellemvonása számos kortársa csodálatát, rajongását váltotta ki. Egyfajta emberi (de politikai lényére is ható) férfiasságról van szó; modern kifejezéssel s némi túlzással „politikai macsónak" is nevezhetnénk őt. Kemény volt, egyenes és akaratos – az Andrássyért rajongó Ignotus szerint „nagyon tudta, mit akar, de sohasem akart nagyot".[5] Emellett atletikus alkat, az úri sportokat (vívás, lovaglás) magas szinten űzte, csárdás közben pedig szokatlanul „keményen összeverte a bokáját".[6] „Gyakran láttam őt lovagolni a nagyváradi pályán, ismertem Dóra I. és Dóra II. nevű lovát, és fiatal véremet megpezsdítette a látvány, mikor ősi magyar módra, a nyeregben felső testével szinte rásimulva a ló nyakára nyerte meg a legnehezebb akadályversenyeket – Magyarország miniszterelnöke! Egy ilyen győzelmes akadályverseny után egyik híve messzecsengően kiáltotta el: »Ezt csinálja utána Kossuth Ferenc!«" – írta Bajcsy-Zsilinszky Endre.[7] Ez az attitűd köszön vissza, amikor az általa alapított *Magyar Figyelő*ben a „beteg irányzatokat" (a modern magyar művészetet) támadva „az igazságot komolyan kereső, a dolgok mélyére ható becsületes munkára, egészséges, férfias tettre" akart ébreszteni.[8] Ezzel a konoksággal találkozunk, amikor az 1912. májusi sikertelen merénylet után házelnökként utasítást ad az ülés folytatására. „Nem vagyunk hisztériás asszonyok, tudtommal férfiak vagyunk és azok is leszünk, különben megbolondul ez az ország!" – közölte.[9] Talán ezek a személyiségjegyek késztették az önmagát szintén nagyon férfias jelenségnek tartó II. Vilmos császárt arra a megállapításra, hogy „Endlich ein Mann!": „Nos, végre egy igazi férfi!" – mármint a magyar miniszterelnök.[10] Nyilvánvaló, hogy a háború kihívásai csak

[5] *Nyugat,* 1917. X. évf. I. 1000.

[6] Károlyi Mihály: *Emlékezés az úri Magyarországra. Válogatott írásai 1920–1946.* Gondolat, Budapest, 1964. II. k. 222. – Szintén Károlyi emlékezik meg – párbajuk kapcsán – Tisza rövidlátása ellenére is kiváló vívótudásáról: *Hit, illúziók nélkül.* Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 53.

[7] Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszy Endre önéletrajzi vallomása. *Századok,* 1917/5. 974.

[8] *Magyar Figyelő,* 1911. február 8.; Tisza István: *Válogatott írásai és beszédei.* Budapest, 2003. 331.

[9] Pekár Gyula: *Tisza István végnapjai.* Debrecen, 1932. 5.

[10] Vermes Gábor: i. m. 254.

fokozták eltökéltségét, amelyet „hívő kálvinista elhivatottságtudata" erősített tovább.[11] Személyisége illett a „daliás időkhöz" – egy másik hívének, Herczeg Ferencnek éppenséggel a honfoglaló harcosokat juttatta eszébe: „Magyar volt, sem több, sem kevesebb. Egyenes leszármazottja azoknak a volgai lovasoknak, akik ezer év előtt meghódították ezt az országot, és felosztották maguk közt a földet és az embereket."[12]

Kormány és ellenzék az országgyűlésben

Nem lehet feladatom itt az 1914–1918 közötti időszak politikai eseménytörténetének követése (noha némelyik eseményre olykor természetesen utalni kell), inkább a háborús korszak sajátos hazai vonásait emelem ki. Hogyan változtatta meg a hosszú háború a hazai politikai táborokat? Melyek voltak a fontos témák, és hogyan tárgyalták őket? Módosultak-e a bevezetőben említett törésvonalak? Miként alakult a politikai kultúra Magyarországon?

A politikai struktúrát tekintve létezett magyar „Sonderweg", a háborús erőfeszítések irányításának, koordinálásának magyar „különútja". A fontosabb hadviselő országok ugyanis alapjában kétféle módot találtak a háború irányítására. Az egyik az volt, amelyet a központi hatalmak – Németország és Ausztria – gyakoroltak: a katonai vezetés mind felső, mind helyi szinten igen kiterjedt jogosítványokat kapott, ezért a kortársak és a történészek a militarizmus erősödéséről, már-már katonai uralomról beszéltek. Németországban „a mozgósítás első napján [1914. augusztus 2-án] a birodalomnak mind a 24 katonai körzetében életbe léptették az 1851. június 4-i porosz szükségállapot-törvényt. Ennek értelmében a katonai körzeteket irányító helyettes vezénylő tábornokokat körzetükben gyakorlatilag diktátori hatalommal ruházták fel. Mint kizárólag az uralkodónak felelős megbízottak, a parancsnokságuk alá tartozó körzetben ők feleltek a »közrend« fenntartásáért."[13] Az 1851-es porosz törvény a „közrend fenntartását" a lehető legtágabban értelmezte. A vezénylő tábornokok gyakorlatilag mindenfajta üggyel foglalkoztak, feljegyzéseik és utasításaik pedig a világháborús német hátország életének megkerülhetetlen forrásai lettek.[14] Természetesen a német birodalmi kormány a helyén maradt, Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár – 1917 nyarán történt lemondatásáig – fontos politikai szereplőnek számított. Ekkor a tényleges hatalom a Hindenburg–Ludendorff-féle (sorrendben harmadik) hadsereg-főparancsnokság kezébe került, amely még II. Vilmos császárt is háttérbe szorítva szinte katonai diktatúrát gyakorolt, egészen az 1918-as összeomlásig. Érdemes hozzáfűzni, hogy a korabeli jelentések szerint a magas rangú katonák a lakosság körében mindvégig jóval népszerűbbek voltak, mint a polgári politikusok.[15]

A Habsburg Birodalom nem magyar tartományaiban a dolgok sokkal zavarosabban alakultak, s ebben bizonyára szerepet játszottak a „slamposssággal enyhített abszolutizmus" osztrák hagyományai. Mindenesetre Ferenc József uralkodása idején a Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által megtestesített hadvezetésnek meghatározó szava volt a fontos gazdasági és politikai kérdések eldöntésében. Közkeletű vélekedés szerint (az uralkodó mellett) sokkal inkább Conrad és Tisza irányította a Monarchia háborús erőfeszítéseit, mint Stürgkh osztrák miniszterelnök. Az osztrák parlamentet már a világháború elején bezárták – mi több, katonai kórházzá alakították át –, csak az új uralkodó, Károly szánta el magát arra, hogy 1917-ben újra összehívja a képviselőket. Károly egyébként tett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a hadvezetés túlhatalmát korlátozza – 1917-ben még Conradot is leváltotta –, de kapkodó politikája nem volt alkalmas a kormányzati hatalom megerősítésére, inkább csak a döntéshozatal policentrizmusát, magyarul zűrzavarát erősítette.[16]

[11] Hanák Péter szerint „Ezt a [tisza kálmáni, tisza lajosi] családi örökséget gyúrta át konok, érzelemszegény és kedélytelen jelleme, e racionálisan rideg jellemet fűtötte tovább a hívő kálvinista elhivatottságtudata, és ezt formálták tovább az angol konzervatív parlamentarizmus tiszteletében és a Bismarck-rajongás légkörében eltöltött angliai, illetve németországi tanulóévek." *Magyarország története 1890–1918.* Szerk.: Hanák Péter. Magvető Kiadó, Budapest 1978. I. k. 526.

[12] Herczeg Ferenc: *Emlékezései – Hűvösvölgy.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1993. 75.

[13] Gerald D. Feldman: *Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918.* Princeton University Press, Princeton, 1966. 31.

[14] Ezekre alapozta az első világháborús német társadalommal foglalkozó alapvető művét Jürgen Kocka: *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1973.

[15] Wilhelm Groener: *Lebenserinnerungen: Jugend, Generalstab, Weltkrieg.* Göttingen, 1957. 338.

[16] Az ausztriai viszonyokról lásd Arthur J. May Jr.: *The Passing of the Hapsburg Monarchy 1914–1918.* Philadelphia University Press, Philadelphia, 1966. 1–2.; Manfred Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers. *Österreich–Ungarn und der Erste Weltkrieg.* Styria Verlag, Graz, 1991; Holger H. Hedwig: *The First World War; Germany and Austria–Hungary 1914–1918.* E. Arnold, London, 1997.

A központi hatalmakkal ellentétben az antant nyugati országai szélesítették kormányaik demokratikus bázisát. Ennek jó példája a francia „Union Sacrée", a „Szent Egység": többé-kevésbé a német „Burgfrieden" megfelelője, több tartalommal, kevesebb misztikus ideológiával, de tartósabb eredményekkel; ez a bázis egészen a világháború győzelmes befejezéséig kitartott. A kormányban szocialista politikusok és szakszervezeti vezetők is helyet, sőt fontos tárcákat kaptak.[17] Nagy-Britanniában a liberális párti Asquith-kormány 1915-ben, a hírhedt lőszer-utánpótlási krízis nyomán, koalíciós kormánnyá alakult át. A birodalom védelméről szóló törvény (Defence of the Realm Act, „DORA" és kiegészítései) széles körű jogokkal ruházta fel a kormányt a haditermelés és általában a hátország irányításában. A második koalíciós kormány, amelynek vezetésével 1916-ban David Lloyd George-ot bízták meg, még hatékonyabban és centralizáltabban ellenőrizte a gazdaságot, miközben sokkal nagyobb gondot fordított a közvélemény tájékoztatására, formálására. Lloyd George liberális-konzervatív koalíciója megnyerte a háborút, de lerombolta az évszázados brit kétpártrendszert: a kettészakadt liberális párt helyét a Munkáspárt vette át, és lett a toryk váltópártja.[18]

A magyar politika egyik utat sem követte. A világháború kitörésekor a képviselőházban kinyilvánították az „Union Sacrée" és a „Burgfrieden" tompított változatát: az ellenzék a kritika felfüggesztését ígérte, de cserébe semmit sem kapott Tiszától. A parlamenti „treuga dei" a nemzetre legfeljebb hallgatólagosan vonatkozott – mindenesetre sem olyan látványos, sem olyan ideologikus nem volt, mint német megfelelője. Miután az ellenzék – rövid háborúban bízva – sikeresen leszerelte önmagát, Tisza arra koncentrálhatott, hogy elkerülje az osztrák modell érvényesülését, amiben segítette a kormány „kivételes hatalmáról" szóló, 1912-ben elfogadott törvény. Elérte, hogy a hadvezetés (katonai ügyeken túli) beavatkozása a minimumra szorítkozzon; a hátországot politikai és közigazgatási szempontból változatlanul a magyar kormány polgári politikusai vezették – a gyakorlatban (az ügyek részleteire is kiterjedően) maga a miniszterelnök. Tisza a legcsekélyebb késztetést sem érezte arra, hogy a háborúra való tekintettel kiszélesítse vagy koalícióvá alakítsa át kormányát, esetleg ellenzéki politikusokat próbáljon megnyerni. Ha előfordult ilyen kezdeményezés, csupán átmeneti, taktikai engedmény lehetett – a miniszterelnök számíthatott a király támogatására és a kormánypárt feltétlen hűségére. (A kortárs politikai nyelv „mungók"-nak nevezte a Nemzeti Munkapárt szervilis képviselőit.) Tisza olykor annyi engedményt tett, hogy az ellenzék néhány – tekintélyes, de mérsékelt és általa kiválasztott – vezetőjével megosztotta azokat a külpolitikai, ritkábban katonai információkat, amelyek közlését indokoltnak tartotta.[19] Pethő Sándor utóbb, 1925-ben a szemére is vetette Tiszának, hogy ezzel gyengítette a nemzeti egységet: „Akkor, mikor a többi hadviselő államban nemzeti és koncentrációs [értsd: koalíciós] kormányok alakultak, nem lett volna-e szükséges, hogy Magyarországon is pártközi kormány váltsa fel a munkapárti pártabszolutizmust, hogy a nemzetnek minden kitűnősége és értéke az első vonalban álljon helyt a nagy háborúban? Tisza elfogadta ugyan az ellenzék hazafias áldozatkészségét, de a nemzeti egység bázisát nem igyekezett kimélyíteni azzal, hogy az ellenzék férfiait meghívja kormányába, s ily módon felfokozza a nemzet morális erőteljesítményét."[20] Pethő a mulasztásért elsősorban a miniszterelnök személyes tulajdonságait okolta, ám ebben nem volt igaza. A helyzetről nem annyira Tisza kétségkívül konok és harcias lénye tehetett, mint inkább a magyar politikai életnek a bevezetőben tárgyalt áthidalhatatlan ellentétei, antagonizmusai. Hogyan is jöhetett volna létre a puszta „fegyverszüneten" túl együttműködés kormány és ellenzék között az ifjabb Andrássy Gyula gróf említette

[17] A francia belső helyzetről legújabban lásd Leonard V. Smith–Stéphane Audoin-Rouzeau–Anette Becker: *France and the Great War 1914–1918.* Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

[18] Peter Clarke: *Hope and Glory; Britain 1900–1990.* Penguin Books, London, 1996. 74–76., 85–90. „A másik kormányzati reform hasonló volt a Fegyverkezési Minisztérium felállításához (1916-ban) – először fordult elő, hogy a francia hangzású »minisztérium« szót egyáltalán használták –, számos újabb minisztériummal, amelyek a munkaügyért, a tengeri szállításért és az ellátásért feleltek. Itt is kiterjesztették a kormány hatalmát, különösen az élelmiszer-jegyrendszer bevezetésével, miközben sokkal erőteljesebben odafigyeltek a public relations kapcsolatokra, mint az Asquith-kormány idején". (86.) A brit viszonyokról lásd még Arthur Marwick: *Britain in the Century of Total War.* Penguin Books, London, 1968.

[19] Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* Magyarország története 1867–1918. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934. II. k. 311–324., 330–337.; Vermes Gábor: i. m. 260–285., 358–388.

[20] Pethő Sándor: *Világostól Trianonig.* Budapest, 1925. 181.; Vermes Gábor: i. m. 338., 373.

körülmények közepette? „Amikor megindult a világháború – mondta –, a képviselőházban olyan küzdelmek folytak, aminőket én még nem láttam. Vagyok talán harminc éve tagja ennek a háznak, de olyan mély gyűlöletet, olyan szenvedélyeket, mint aminők akkor uralkodtak, sohasem láttam. Ebben a helyzetben tört ki a világháború..." (Andrássy közismerten mérsékelt hatvanhetes politikus volt; Tisza fő riválisaként is a német szövetség határozott támogatója.) Következésképpen „A koalíciós tervek kudarca életben tartotta és tovább erősítette a magyar politikai élet polarizáltságát."[21]

A belpolitikai fegyverszünet először 1915 áprilisában kezdett töredezni, majd 1916 augusztusára végképp átadta a helyét az újabb háborúskodásnak. Az első parlamenti pengeváltások 1915 tavaszán, a przemyśli katonai vereség és az Olaszország körüli bonyodalmak időszakában történtek. Rakovszky István, a Néppárt talán legismertebb képviselője, egyúttal Tisza kérlelhetetlen ellenfele javasolta a „hősök" – a szavazati joggal egyébként nem bíró frontkatonák – választójogának bevezetését, amit Tisza kereken elutasított.[22] Rakovszky kétségkívül ügyes – a háború hátralevő éveiben többször megismételt – húzása számos célt szolgált. Egyrészt fel akarta oldani az ellenzék tíz hónapja tartó bénultságát és frusztrációját. Mert igaz ugyan, hogy a háborús körülmények között a kormány mozgástere is csökkent, az ellenzéké azonban egyenesen nullára redukálódott, tagjai a legfontosabb információkkal sem rendelkeztek. (Természetesen minden háborúban, főleg pedig egy hosszú és „totális" háborúban elkerülhetetlen a hatalom centralizációja és a parlament ellenőrző szerepének csökkenése.) Másrészt vissza akarta hozni a közbeszédbe a választójog régóta vitatott és régóta nagyon hálás témáját, amellyel Tiszát mindig sarokba lehetett szorítani. A demokrácia ügyét most ráadásul olyan nemzeti ügyhöz – a hazáért vérző magyar hősök sorsához – kapcsolhatta, amely annak képviselőit még népszerűbbé tette. Harmadrészt pedig a választójoggal olyan kérdés került ismét a viták előterébe, amely erősítette az ellenzék Tisza-ellenes egységfrontját, hiszen a miniszterelnök határozott „nem"-ét könnyen meg lehetett jósolni.[23] Rakovszky ezen első javaslatával mégsem sikerült felrúgni a parlamenti fegyverszünetet (és vele a háborús „nemzeti egységet"), ám ezt inkább a háború menetéhez kapcsolódó általánosabb okokkal magyarázhatjuk. Olaszország „árulása" – hadba lépése az antant oldalán 1915 májusában –, majd a központi hatalmak látványos győzelmei az orosz és a szerb fronton átmenetileg újra megerősítették a háborús eltökéltséget és a nemzeti egységet. Tisza helyzete sohasem volt olyan szilárd, mint 1915 ősze és 1916 tavasza között.[24]

Fontos körülmény azonban, hogy a magyar háborús politikai élet másik terepe, az országgyűlés (pontosabban a képviselőház) nagyon aktívnak bizonyult. Ugyanis a magyar parlament a háború alatt mindvégig rendszeresen ülésezett, és (legalábbis elvileg) széles körű hatalommal rendelkezett. Összehasonlítva a bezárva tartott osztrák parlamenttel és a csak 1917-től felbátorodó német Reichstaggal, a magyar országgyűlés kétségtelenül a központi hatalmak legfontosabb, legerősebb alkotmányos testülete volt. A világháború négy évében a magyar képviselőház 281 nyilvános ülést tartott: ezek jelentős részén a kormány „kivételes hatalmának" igénybevételéről, illetve újabb kiterjesztéséről tárgyaltak a képviselők. Az ülésekről 17 vaskos kötetnyi jegyzőkönyv készült – az egyéb irományokról nem is szólva. Ennél is lényegesebb, hogy a háborús cenzúra körülményei közepette az üléseken elhangzottak a korábbiaknál is nagyobb figyelmet kaptak, sőt annál nagyobbat, minél inkább szigorodott a cenzúra, minél súlyosabbak lettek a háborús nélkülözések és a hátország társadalmi-politikai feszültségei.[25] A napilapok alig-alig tudták politikai hírekkel kitölteni (egyébként csökkenő számú) oldalaikat, de a képviselőházi beszédeket vagy interpellációkat gyakorlatilag cenzúra nélkül közölhették, és persze közölték is. A képviselők a maguk részéről természetesen tisztában voltak azzal, hogy most minden korábbinál jobban befolyásolhatják a közvéleményt és irányíthatják a közbeszédet. Odáig tehát egyetértek Galántai Józseffel, hogy „a sajtócenzúra következtében [...] nagyobb fontosságot kapott az ország-

[21] Az 1910–1915-ös Országgyűlés. 652. ülés. 1916. VIII. 23. *Képviselőházi Napló,* XXXI. k. 219.; Vermes Gábor: i. m. 371.

[22] Gratz Gusztáv: i. m. II. k. 314–315.

[23] Vermes Gábor: i. m. 364–365.

[24] Gratz Gusztáv: i. m. II. k. 317.; Vermes Gábor: i. m. 338.; Tamás Meszerics: Italy's Entry into the First World War and the Hungarian Press In: László Kontler (ed.): *Pride and Prejudice.* CEU History Department Working Paper Series, 2. 1995. 187–188.

[25] Galántai József: Az első világháború alatti országgyűlési nyomtatványok forrásértékéről. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István professzor 70. születésnapjára.* Szerk.: Bertényi Iván. Budapest, 1980. 89–97.

gyűlés a korábbiakhoz képest". Abban viszont már nem követhetem, hogy (1915-től) „Az ülések tárgya eltolódik: a közhangulat hatását tükrözi. Felszólalások hangzanak el, amelyek a drágaságot, az inflációt, illetve ezek hatását a szegényebb néprétegekre szóvá teszik."[26] Tényszerűen, az ülések tárgyát illetően igaza van, de véleményem szerint kétirányú folyamatról volt szó: a képviselők követték, de egyúttal erőteljesen formálták is a közhangulatot. Valóban felvették az „utcán heverő" (azaz a sajtóban talált) témákat, majd ezeket tovább alakították, pártpolitikai köntösbe csomagolták, ami többnyire – mint látni fogjuk – egyszerűen emészthető, fekete-fehér ellentétpárokat jelentett. Érzékelhetően tudatában voltak annak, hogy beszédeiket a sajtó leközli, tehát szándékosan a „karzatnak" játszottak, a közvéleményhez intézték szavaikat, s ezáltal lényegesen hozzájárultak a háborús témák, a háborús közbeszéd alakításához. A lényegi információkat nélkülöző, politikai szempontból „frusztrált" magyar országgyűlés érthetően nem a kormány politikájának befolyásolásában vagy érdemi ellenőrzésében találta meg a funkcióját, hanem a közvélemény formálásában, a régi és új sérelmek hangoztatásában – amiben amúgy is nagy gyakorlata volt. Ez a szerep pedig annál hangsúlyosabbá vált, minél jobban elhúzódott és minél több belső konfliktust okozott a nagy háború.

„1916 nyarán sötét viharfelhők gyülekeztek a magyar politikai élet egén" – írta ötven év múltán egy amerikai történész.[27] A parlamenti „treuga dei", egyáltalán az addigi (átmenetileg) civilizáltabb hangnem 1916 augusztusában tűnt el végleg, alig pár héttel a katasztrofális hatású Bruszilov-offenzíva után. Nyár végére a politikai háború ismét nyílttá és kérlelhetetlenné vált, „csaknem elemi erővel tört ki a pártok között a régi hagyományos gyűlölet".[28] Augusztus 23-án a „mérsékelt ellenzék" vezetői – Andrássy, Apponyi és Rakovszky – bejelentették, hogy részükről az együttműködésnek azt a halovány, eseti formáját is befejezettnek nyilvánítják, amelyet a külügyek terén Tiszával folytattak. (Andrássy ebből az alkalomból mondta el fent idézett beszédét.[29]) A nyári fordulópontnak persze voltak előzményei és élőjelei is – például Károlyi Mihály gróf 1916 júliusában hagyta el az egyesült ellenzéket, és alapította meg radikális függetlenségi pártját. Életrajzírója szerint „szakított a régi Magyarországgal".[30] Az új útra térő Károlyi így indokolta lépését: „Ha a háború előtt egy nagy örvény választotta el a kormánypártot és az ellenzéket egymástól, akkor ma egy egész világ áll közöttünk (Úgy van! Balfelől.), egy egész világ választ el minket."[31]

Tisza természetesen tisztában volt a helyzet súlyosságával, számított az ellenzéki rohamokra, ezért az augusztus 23-i ülést követően (augusztus 27-én) körlevélben fordult a kormánypárt tagjaihoz. Hangsúlyozta, hogy „a kormány elleni vehemens támadás az egész vonalon megindult", és felkérte őket, hogy a következő ülésen feltétlenül vegyenek részt.[32] Azt a fatális fordulatot azonban ő sem sejthette, hogy e felszólítás megírásának perceiben indul meg az Erdély elleni román offenzíva, amelynek híre néhány órán belül Budapestre ért. Éles ellentétben azzal, ami 1915-ben az olasz hadba lépéskor történt – amikor „a magyar képviselőház egyszer ismét a teljes egység képét mutatta"–, a parlamenti vihar ezúttal elsöprőnek bizonyult, s a villámok mind Tisza feje körül csapkodtak. Az ellenzék támadásaiban az őszinte döbbenet és a zsigeri félelem összefonódott a cinikus számításokkal, ami nem ritka jelenség a politikai életben.

Egyfelől a túlnyomórészt naiv közvéleményt (ideértve a politikusok zömét) sokkolta a puszta tény, hogy a háború elérte Magyarország területét. Az erdélyi románság magatartásáról kapott részben valódi, részben rémhírek megerősítették a nemzetiségekkel kapcsolatos félelmeket, a Szent István birodalmának sorsát illető aggodalmakat.[33] Másfelől az ellenzék egészen egyszerűen kihasználta a helyzetet, hogy teljes (hang)erejével és minden megve-

[26] Galántai József: i. m. 91., 93.
[27] Arthur J. May Jr.: i. m. 1. k. 396.
[28] *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Szerk.: Balla Antal. Budapest, 1927. 380.
[29] Gratz Gusztáv: i. m. II. k. 334.; Vermes Gábor: i. m. 376–377.; Galántai József: *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest, 2001. 236.
[30] Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 196.
[31] Az Országgyűlés 647. ülése. 1916. VIII. 9. *Képviselőházi Napló,* XXXI. k. 5. – A világháború vége felé Bethlen István gróf így tekintett vissza az utolsó két év parlamenti küzdelmeire: [1916-tól] „Egyszerre azon vettük észre magunkat, *anélkül, hogy igazi okát tudtuk volna,* hogy ugyszólván ökölbe szorult kézzel állunk egymással szemben, és hogy a küzdelem teljes erővel kiujult." (Az Országgyűlés 805. ülése. 1918. VII. 5. *Képviselőházi Napló,* XL. k. 293–294. – Saját kiemelésem.)
[32] Tisza István levele Herczeg Ferenc képviselőhöz. 1916. VIII. 27. OSZK Kézirattár, Levelestár. Lásd még Galántai József: i. m. (2001.) 237.
[33] Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* II. k. 317., 335.; Vermes Gábor: *Tisza István.* 381–383.

tésével Tisza, a gyűlölt „despota" ellen forduljon, egyedül őt téve felelőssé a felfoghatatlan támadásért, és lemondásra, de legalábbis meghátrálásra kényszerítse.[34]

Alig élte túl Tisza a román támadás következményeit – ismét a kiváló német hadsereg bevetése mentette meg a helyzetet –, amikor (1916 novemberében) meghalt fő támasza, Ferenc József császár és király. Ettől kezdve, IV. Károly uralkodása alatt, Tisza nem lehetett többé a régi. Fél évvel későbbi lemondásának részletes története nem tartozik tárgyunkhoz. A lényeg azért egyszerűen kihámozható a bonyolult intrikák szövevényéből: az új király felismerte, hogy nem kormányozhatja Magyarországot – sem az összmonarchiát – olyan erőteljes, robusztus, de egyre népszerűtlenebb politikussal, mint amilyen Tisza volt, ezért fél év alatt megszabadult tőle.[35] Nem sokkal Tisza bukása után Molnár János néppárti képviselő három pontban foglalta össze a munkapárti kormányzat „bűneit": választási csalások 1910-ben, parlamenti puccs 1912-ben, továbbá „az óriási korrupció és a bankokrácia határtalan uralma" a világháborúban.[36]

1917 júniusában, a világháború talán legnehezebb periódusában megalakult Esterházy Móric gróf új koalíciós kormánya. Ezzel olyan különös politikai képlet jött létre, amely Magyarországon kívül egyetlen más hadviselőnél sem fordult elő, sőt alighanem bármely hosszú háborút vívó ország esetében is kivételesnek mondható. Ugyanis a parlamenti kisebbség alakított kormányt; egy kisebbségi „habarék koalíció" próbálkozott meg a háború és az ország irányításával. Emiatt azonnal felmerült a

[34] Néhány jellemző közbekiabálás a képviselőház egyik zajos ülésén: „Az ő bűne! Tisza bűne az egész erdélyi katasztrófa!" (Rakovszky István); „Másutt börtönbe vitték volna az ilyen embert!" (Gróf Batthyány Tivadar); „Lámpavasra való!" (Rakovszky István). Az Országgyűlés 700. ülése. 1917. II. 20. *Képviselőházi Napló,* XXXIV. k. 271.; Vermes Tisza-monográfiája több német és osztrák reakciót idéz, amelyek mind nagyon veszélyesnek látták a magyarországi belpolitikai vitákat. (Vermes Gábor: i. m. 387–388.)

[35] Természetesen Tisza bukását a külföld is bőven kommentálta. Az osztrák élelmezési főmegbízott, a Tiszával is kapcsolatban álló Landwehr tábornok ezt írta magyarázatként: „A valódi ok azonban az az elkeseredett küzdelem volt, amelyet a magyar ellenzék ezen izomember [Kraftmensch] ellen folytatott, s amely a császárt arról győzte meg, hogy Tiszának nincs többé kellő támogatottsága Magyarországon." (General Ottokar Landwehr: *Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/18.* Zürich–Leipzig–Wien, 1931. 85.)

[36] Az Országgyűlés 727. ülése. 1917. VII. 22. *Képviselőházi Napló,* XXXVI. k. 32. (1917-ben a szocialista Pogány József is kiadott egy brosúrát *A munkapárt bűnei* címmel.)

legitimitás problémája, legalábbis a képviselőház többségét alkotó munkapárt számára. Addig (1916–1917-ben) az ellenzék kérdőjelezte meg folyamatosan Tisza kormányának legitimitását, mondván, hogy az utolsó – korruptnak tartott – parlamenti választásokat 1910-ben tartották, ezért az alsóház összetétele már régen nem tükrözi a „nemzet akaratát". A kormányváltással természetesen megfordultak a szerepek: a munkapártiak gyakorlatilag az első pillanattól kezdve illegitimnek nevezték az új kormányt. Azzal érveltek (gondosan kerülve a király személyének kifejezett említését), hogy az egyetlen indok, amely ellenfeleiket kormányra segítette, az országon, illetve az ország hatáskörén kívül esik, következésképp nem egyeztethető össze a magyar alkotmányos rendszerrel.[37] Immár tehát mindkét szemben álló fél illegitimnek tartotta ellenfelét, ami megint csak tovább mélyítette a politikai táborok antagonisztikus ellentétét.

Az elsősorban Tiszára vagy Károlyira koncentráló magyar történetírás eddig nem mérte fel kellőképpen, milyen jelentős változás következett be az új kormány hivatalba lépésével. 1917 nyarán gyakorlatilag az egész politikai rendszer módosult, és ez a módosult rendszer fenn is maradt egészen az 1918 őszén kitört forradalomig. A legtöbb történeti munka hangsúlyozza, hogy Esterházy Móric túl fiatal és tapasztalatlan volt, az őt két hónap múltán felváltó Wekerle Sándor túl öreg és cinikus. (Mindkét állítás igaz.) Sokkal fontosabb azonban annak a felismerése, hogy az új, kisebbségi kormányok ellentétes politikai erők furcsa, komplex, hibrid koalíciójából jöttek létre – egyetlen összetartó erejük a Tiszával és a munkapárttal való szembenállás volt. Hatvanhetesek és negyvennyolcasok kerültek egy táborba, az antiszemita néppárt prominensei ültek együtt Vázsonyi Vilmossal – aki nemcsak Magyarország, de az egész Osztrák–Magyar Monarchia első zsidó vallású minisztere lett 1917-ben.[38] A kortársak pontosan érzékelték az 1906–1909 közöttire sokban emlékeztető koalíció bizarr voltát: „Az Esterházy-féle kormány kinevezésével kisebbség, méghozzá egy sokfejű és soklelkű kisebbség kezébe került a politikai hatalom – a legkritikusabb időben" – írta Balla Antal.[39]

[37] Lásd pl. Tisza véleményét: Az Országgyűlés 741. ülése. 1917. IX. 12. *Képviselőházi Napló,* XXXVII. k. 10., 15.

[38] William O. McCagg: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary.* Columbia University Press, New York, 1972. IV. rész, 7. fejezet. (Vázsonyi pályájáról részletesen később.)

[39] *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* 380.

Érdekes adalékokkal erősíti meg ezt a képet Károlyi Mihály első memoárja, amely beszámol a Tisza-ellenes arisztokrácia várakozásairól. Mindkét – Károlyival kapcsolatban álló – főúri kör, a liberális Andrássy-klán és a klerikális Pálffy–Esterházy–Károlyi–Zichy–Apponyi–Szápáry-klán úgy tudta, hogy az ifjú Esterházy Móric az ő embere. (A két klán mellesleg az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmei során került szembe egymással.) A klerikális klán tagjai (akiknek Bangha páter volt a szellemi vezércsillaga) „Esterházy miniszterelnökségét hősies vállalkozásnak tekintették. Azt hitték, hogy ő az a Szent György lovag, aki bemegy a sárkány barlangjába, és levágja a fejét. A sárkány: a liberalizmus, azaz a zsidóság, a szabadkőművesség és a protestantizmus hármas szövetsége. Ők akkor már rájöttek arra, hogy az egész háború a szabadkőművesek és a zsidók összeesküvésének eredménye, éppen úgy, mint az orosz forradalom. Szerintük az Alliance Israelite és a Grande Orient [nagypáholy] csinálták a háborút, és ők csinálják a forradalmakat is. [...] A Szentkirályi utca meg volt győződve arról, hogy minden forradalom a zsidók műve, hogy a zsidók a keresztények elleni gyűlöletből csinálják. Mindenkit, aki ezeket a dolgokat nem így látta, tehát engem is, sajnáltak vaksága miatt."[40] E klerikális kört persze megzavarta, hogy Esterházy Móric Andrássy Gyula választása volt – szinte napra pontosan ötven évvel Ferenc József 1867-es megkoronázása után nevezték ki miniszterelnöknek. Ezt Andrássy Gyula gróf felesége magasabb erők jelképes akarataként ünnepelte.[41] Ráadásul Vázsonyi igazságügyi miniszterként a kormány egyik legfontosabb tagja lett – igaz, Károlyi hozzáfűzte: „Andrássy köre különben nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai szempontból is kívánatosnak tartotta, hogy Esterházy kabinetjében Vázsonyi legyen az egyetlen miniszter, aki a választójogot igazán akarja. Ők nem akarták a választójogot, ők Tiszát akarták megbuktatni, még a választójog követelése árán is."[42]

[40] Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* 217–218.
[41] *Gróf Andrássy Gyuláné Naplója.* Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P. 4. / 330., 536.
[42] Károlyi Mihály: i. m. 220.

Szimbolikus politizálás

A személyekhez (rendszerint grófokhoz) kapcsolódó magyar belpolitika gyakran bonyolódott jelképek miatti küzdelembe. Az ellenzék nagyon szívesen ragadta meg a kínálkozó lehetőségeket, hogy nemzeti himnuszok, címerek, köztéri szobrok ügyében támadja a kormányt, sőt a dualista berendezkedést. 1914–1916 között legalább háromszor fordult elő, hogy efféle szimbolikus ügyek kötötték le a politika figyelmét: az új magyar címer kérdése (1914-ben), az új közös címer ügye (1915-ben), végül 1916 decemberében IV. Károly koronázása. Ez utóbbiról részletesebben szólok.

A magyar címer kérdése mintegy mellékhajtása volt annak a kísérletnek, amellyel – közvetlenül a világháború kitörése előtt, 1914 tavaszán – Tisza megpróbált némi közeledést, modus vivendit elérni az erdélyi román vezetőkkel. A függetlenségi ellenzék – élén Apponyival, Károlyival – heteken át a legkeményebben támadta Tisza óvatos kísérletét. Az egyik parlamenti vita során Tisza a magyar címer „bizonyos kis angyalkáit" emlegette; szavait az ellenzékiek oly mértékben sértőnek találták, hogy többször is bocsánatkérésre szólították fel a miniszterelnököt. Alig csendesedett el a mondvacsinált vihar, amikor 1915-ben az újonnan alkotott közös címer kavarta fel a parlamenti békét. Ez ugyanis magában foglalta a bosnyák, a dalmát és a horvát jelképeket. Az ellenzék egy része tiltakozott; Holló Lajos, Ábrahám Dezső és az örök bajkeverő Polónyi Géza történelmi jogokat és példákat emlegettek – velük szemben Tisza joggal állította, hogy az új megoldás a magyar álláspontot valósítja meg, majd az újabb címer-ügy is lassan elaludt.[43]

Sokkal komolyabb és keményebb kérdéssé vált 1916 végén a koronázás, egy természetéből adódóan jelképes aktus, amelyben az akkor már kíméletlenül támadott Tiszának fontos szerep jutott. Ferenc József november 21-én halt meg, az új királyt pedig lehetőleg 1916-ban meg kellett koronázni, hiszen a magyar közjog szerint csak a koronás király szentesíthette a törvényeket.[44] Rövid idő

[43] Az Országgyűlés 521., 590. ülése. 1913. III. 13.; 1915. XII. 1. és 597. ülése. 1915. XII. 15.; *Képviselőházi Napló,* XXVII. k. 277–296., 539–543. Továbbá: Vajda Mihály: Utóhangok a horvát címer-kérdéshez. *Huszadik Század,* XXXIII. k. 1916. I. 226. – A szimbolikus politizálásról lásd Gerő András: *Képzelt történelem.* Eötvös–PolgArt, Budapest, 2004.
[44] A koronázáshoz kapcsolódó viták az egész 1916. decemberi hónapot uralták. Lásd: Vermes Gábor: *Tisza István.* 400–401.; Fejtő Ferenc: *Requiem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Minerva–Atlantisz, Budapest, 1990. 150–152.

alatt, a háborús viszonyok közepette, számos fontos és kényes kérdést kellett megoldani: az uralkodói eskü és a diploma inaugurale megszövegezését, a magyar és a külföldi delegációk összetételét és elhelyezését stb. Az igazi kérdés azonban így szólt: ki fogja megkoronázni Károly királyt az esztergomi érsekkel együtt? Ferenc József 1867. júniusi koronázásakor – az országnak nem lévén nádora – a prímással együtt Andrássy Gyula miniszterelnök helyezte Szent István koronáját az uralkodó fejére. 1916-ban a leghevesebben az egykori kormányfő fia, ifjabb Andrássy Gyula gróf ellenezte, hogy Tisza István ugyanazt a szerepet kapja, amelyet fél évszázaddal korábban az akkori miniszterelnök. Azzal érvelt, hogy apját annak idején személyes érdemei alapján javasolták a nádorhelyettességre, Tisza viszont csak egy pártgépezet vezetőjeként akarja megszerezni a megbízatást. Ráadásul Tisza gyakorló kálvinista volt, sőt a református egyház tisztségviselője – az ellenzék erre is hivatkozott, amikor elutasította a miniszterelnök részvételét. Mivel Tisza nem tágított, egyik viharos parlamenti ülés a másikat követte, s érvek helyett egyre inkább „szenvedélyes sértések áradatát zúdították Tiszára".[45]

A támadásokat Rakovszky István kezdte: „Az, aki bennünket kidobott innen [1912-ben], az nem koronázhat!" – dörögte. Utána Andássy „a nemzet nagyobbik részének jogos gyűlöletéről" beszélt, hozzátéve: még a gondolatát is elutasítja annak, hogy „a politikai harcokban többnyire piszkos, többnyire korrupt és csaknem mindig durva eszközökkel győző a maga zsákmánya körébe vethesse Szent István koronáját". Beszéde közben az ellenzéki padsorokból folyamatosan kiabáltak: „Román betörés!", „Erdély!", „Az ország éhezik!" stb. Lovászy Márton – a Károlyi-párt tagja, az őszirózsás forradalom után a Károlyi-kormány minisztere – követelte, hogy Tisza „ne nyúljon a Szent Koronához, mert beszennyezi azt!"[46] Az ellenzék számára a miniszterelnök nem vérbeli harcos férfi volt, hanem durva, erőszakos, sőt mocskos fráter.

Az ellenzéki pártok végül ügyes taktikai húzással Habsburg József főherceg, a népszerű hadvezér jelöltségét támogatták, ami Tisza hívei számára megnehezítette, hogy puszta pártpolitikával vádolják őket. Még meglepőbb, hogy a főherceg – aki egyébként

[45] Vermes Gábor: i. m. 401.

[46] Az Országgyűlés 680. ülése. 1916. XII. k. 18. *Képviselőházi Napló,* XXXIII. k. 178.

kerülni akarta az összeütközést a hajthatatlan Tiszával – elvállalta a jelöltséget. Végül a sok taktikázás és tárgyalás hiábavalónak bizonyult, a fegyelmezett munkapárti többség szavazatai eldöntötték a jelöltséget. Tisza a 313 szavazatból 210-et kapott, József főherceg mindössze 103-at, így a miniszterelnököt megbízták, hogy teljesítse a „nádorhelyettes feladatait".[47] Természetesen a hetekig tartó elkeseredett politikai csatározások a koronázáson is éreztették hatásukat: az ünnepélyes aktus ezért is alkalmatlannak bizonyult arra, hogy feledtesse a nemzet megosztottságát és erősítse a háborús összefogást. A nagy esemény, amely komoly propagandisztikus jelentőséget kaphatott volna, így kiaknázatlan lehetőség maradt. A csalódottsághoz az uralkodói pár is hozzájárult, mert a koronázás estéjén (december 30-án) Budapestről visszautazott Bécsbe.

Az 1916-os koronázás lefolyása a főszervező Bánffy Miklós gróf, valamint a fődekoratőr Kós Károly visszaemlékezéseiből meglehetősen ismert, mozgófilm is készült róla.[48] A ceremóniát – a rendelkezésre álló szűkös idő, a téli időjárás és a háborús körülmények miatt – eleve szerényebbre tervezték, mint annak idején Ferenc Józsefét: az ünnepségeket a budai Várra korlátozták, elmaradt az ökörsütés, a pénzügyminiszter sem szórt aprópénzt a nép közé. Akadtak azonban a háborúra utaló új – az illusztris közönséget meglepő, megborzongató – mozzanatok: az aranysarkantyús vitézek (ilyenkor megszokott, Szent István kardjának érintésével történő) avatásán néhány rokkant, béna, kopottas tábori egyenruhát viselő közkatonát is felavattak. Háborúban természetesen nem maradhatott el a négy kardvágás az erre az alkalomra a Szentháromság téren felépített koronázási dombon. Az alábbiakban röviden szólunk e koronázási domb „szimbolikájáról" – ezzel követve Vörös Károlyt, aki először írt tanulmányt az 1867-es (a mai Roosevelt téren megépített) koronázási domb jelképrendszeréről. Munkáját így zárta: „Az ország egykori egészét jelképező földdarabokat azonban együtt hagyták, és eredeti helyükön beásták a tér

[47] Az Országgyűlés 682. ülése. 1916. XII. k. 20. *Képviselőházi Napló,* XXXIII. k. 233.; Gratz Gusztáv: i. m. II. k. 346.

[48] Bánffy Miklós: *Emlékeimből.* Kolozsvár, 1932; Kós Károly: *Koronázási emlékeim. Hármaskönyv.* Bukarest, 1969. 122–142.; Kertész K. Róbert: *IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkái.* Budapest, 1917; Pápay István: *Visszaemlékezések. I. Ferenc József és IV. Károly királyról..* Budapest, 1928. 209–212.

talajába: ma is ott kell lenniük, mint egy azóta már valóban eltűnt, régi Magyarország utolsó tanúinak."[49]

A Szentháromság téri koronázási domb persze még későbbi „tanú", de nem emiatt érdekes: éppen az 1867-es dombbal történő összehasonlítás teheti azzá. A megyéknek és törvényhatósági jogú városoknak ugyanis egy-egy talicskányi (fél köbláb, azaz egyhatod köbméter) röggel kellett hozzájárulniuk a domb megépítéséhez, mégpedig (akárcsak 1867-ben) „az ország minden részéből, többnyire történetileg is nevezetes helyekről küldött földdel". 1867-ben a 100-150 törvényhatóság közül 42 küldött be valamely történelmi eseménnyel azonosítható helyről származó földet, 1916-ban már 94 megye és város teljesítette hazafias kötelességét.[50] (A növekedés több mint százszázalékos, bár megjegyzendő, hogy időközben a törvényhatóságok száma is nőtt, Horvátországot beszámítva meghaladta a százötvenet.)

A kicsiny földdarabok természetesen valami keveset elárulnak a világháborús Magyarország történelmi tudatáról. Legalább felerészben középkori eredetűek voltak, leginkább várak és kastélyok, nevezetes ütközetek színhelyéről származtak (rákosi mező, muhi puszta, mohácsi csatatér, Pannonhalma, szabolcsi földvár, trencséni vár stb.). Jó néhány törvényhatóság – Anonymus krónikáját követve – a honfoglalás eseményeit, helyszíneit vagy az Árpád-, az Anjou- és a Hunyadi-dinasztia nagy tetteit idézte fel, „régi dicsőségünket" a középkorban találta meg. Egy kisebb csoport a török- és a Habsburg-ellenes nemzeti-függetlenségi küzdelmek köréből merített: a 16–18. század kiemelkedő hősei Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc voltak. Végül a földek egy harmadik – még kisebb, de nem jelentéktelen – része az éppen folyó világháború küzdelmeinek színtereiről (Erdély és a Kárpátok hegyei, Uzsoki-hágó stb.) származott. Ezekkel közvetlenül is össze lehetett kapcsolni a magyar harcosok egykori és mai hősiességét.

Végül feltűnő, hogy a 18. század eleje és a világháború közötti bő kétszáz esztendő lényegében kimaradt a nemzeti emlékezet e sajátos mustrájából – elvétve találkozhatni Deák Ferenc (Zala megye), Görgey Artúr (Pest megye) és Jókai Mór (Komárom) alakjával. Arad vármegye – amely több helyről küldte földjét – nem volt túl kíméletes: az 1849-es vértanúk bitófáinak helyét is kiválasztotta, amit nem mert volna megtenni Ferenc Józseffel. Világosan látható, hogy a 94 földdarab között elvétve sem volt olyan, amelyet (bármilyen szempontból) „polgárinak" nevezhetnénk. Azaz egyetlen kivétel mégis akadt: Zombor városa idősebb Szemző István közismert helyi mecénás parkjából küldött egy talicskányi anyaföldet.

[49] Vörös Károly: A koronázási domb szimbolikája. *História*, 1996/8. 6–9.
[50] *Koronázási Album*. Az Érdekes Újság kiadása. Budapest, 1917. 110–120.

Harcok a választójogi reform körül

A közelmúltban egész könyvet szenteltek az 1916–1918 közötti magyar választójogi vitáknak.[51] Úgy vélem, nagyon is indokolt lenne komolyan kutatni és feldolgozni a 20. század első felének hazai választójogi küzdelmeit, de ebben az első világháború aligha játszana fontos szerepet. A választójogi kérdést nem tekinthetjük a világháborús évek elsőrendű belpolitikai problémájának – sokkal érdekesebb az, hogy miért kapott mégis ilyen nagy figyelmet. Bizonyos értelemben jellegzetes álproblémáról, politikai gumicsontról volt szó, amit az alábbiakban megpróbálok bizonyítani.

Először is, a választójogi kérdés nem volt speciálisan magyar probléma. A központi hatalmak országaiban a „Burgfrieden" 1916–1917-re romokban hevert. Mindegyik kormány szembesült azzal a kérdéssel, hogy a romló helyzetben mit tehetne a nemzeti egység, illetve a kormány iránti közbizalom legalább részleges helyreállításáért. A választójog reformja megfelelő kiútnak tűnt, mindenekelőtt azért, mert nem került pénzbe. Emellett az 1917-es év első néhány hónapjának eseményei elkerülhetetlenül ebbe az irányba mutattak. Mind a februári orosz forradalom, mind az Egyesült Államok áprilisi hadba lépése olyan általános demokratikus fordulatot jelzett, amely a kormányokat és a közvéleményt is megmozgatta – elsősorban Németországban és Magyarországon. Németországban döntő szakaszához érkezett az ún. háromosztályos porosz választójog körüli évtizedes huzavona. II. Vilmos császár 1917. áprilisi üzenetében („Osterbotschaft") ígéretet tett a „Dreiklassenwahlrecht" átalakítására.[52] Ezzel egyúttal bekövetke-

[51] Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
[52] Rolf Patemann: *Der Kampf um die preussische Wahlrechtsreform im Ersten Weltkrieg*. Düsseldorf, 1964. 237–243.

zett volna a „porosz-német alkotmányos dualizmus gordiuszi csomójának átvágása".[53] A porosz-német hatalmi elit azonban ebben a kérdésben is megosztott maradt, így – a császári ígéret ellenére – a reform a világháború utolsó heteiig nem valósulhatott meg. A kettős monarchia osztrák felében, ahol 1906-ban bevezették az általános választójogot (talán emiatt kellett zárva tartani a parlamentet), a választójoggal nem foglalkoztak sokat, bár helyi szinten felvetődött annak megreformálása (Gemeindewahlrecht).

Magyarországon az általános, egyenlő és titkos választójog az 1905-ös válság óta folyamatosan napirenden volt, de a Tisza-kormány az első világháború előtt (1913-ban) csak minimális módosításokba ment bele.[54] A világháború egyik újításaként – mint láttuk – az ellenzék felvetette a „hősök választójogát". Az új király trónra lépésével a választójogi kérdés akuttá vált. 1917. április 28-án – részben a német császári üzenet hatására – IV. Károly felszólította Tiszát, hogy nyújtsa be választójogi reformjavaslatait (egyúttal gondoskodott arról, hogy kérése nyilvánosságot kapjon). Tisza kitért a felkérés elől, majd májusban kormányával együtt lemondott. Az új koalíció legfontosabb belpolitikai céljának a választójogi reform meghirdetését tekintette, a júniusban megalakult Választójogi Blokk elképzelései alapján.[55] Sőt, joggal állítható, hogy az új kormány „raison d'être"-je, létrejöttének sokat emlegetett alapja a választójogi reform volt. A törvényhozás gépezete mozgásba lendült, ám kezdettől fogva világosan látszott, hogy a munkapárti többség minden erejével akadályozni fogja a reformot, és Tisza ellenzékben sem adja be a derekát.

Az új választójogi törvényt, amely korántsem lett „általános és egyenlő", a nőket pedig változatlanul kizárta, végül tizenhat hónappal később (1918 szeptemberében), a világháborús vereség és az összeomlás előestéjén fogadta el a parlament két háza. A döntést hosszú, kínos viták előzték meg, amelyeket – paradox módon

[53] Uo.; Esterházy Móric gróf visszaemlékezése: *Fragmente 1957.* Kriegsarchiv Wien, Nächlässe Nr. E. 1779. 9.

[54] Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944.* Korona Kiadó, Budapest, 1999; Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001.

[55] Ez többször is elhangzott az új Esterházy-kormány parlamenti bemutatkozásakor: Az Országgyűlés 726. ülése. 1917. VI. 21. *Képviselőházi Napló,* XXXVI. k. 11. – Tisza is félreérthetetlenné tette, hogy továbbra is ellenez minden választójogi reformot. (Uo. 18–19.)

– a képviselők és a közvélemény általános közönye kísért.[56] Mindezzel természetesen nem állítom, hogy nem volt sok olyan politikus, közéleti ember (férfi és nő), akit őszintén érdekelt a választójogi kérdés – akár azért, mert a reform elkötelezett hívei, akár azért, mert eltökélt ellenzői voltak. Mégis, úgy gondolom, hogy a parlamenti ellenzék a választójogi reformot lényegében egy Tisza megbuktatására alkalmas fegyverként kezelte. Mihelyt ezt elérték, az általános választójog új funkciót kapott: az egyetlen, mindenki számára elfogadható, pozitív célként kellett összetartania a „sokfejű és soklelkű" hibrid koalíciót. Apponyi maga is elismerte, hogy a Tisza-ellenes tábor egyetlen „közös pontját", közös nevezőjét jelentette.[57] 1917–1918-ban azonban már túl késő volt, az embereket a választójogi reformnál kézzelfoghatóbb dolgok érdekelték, mindenekelőtt a béke és a kenyér. Miután ez utóbbiak egyike sem lehetett nyilvános vita tárgya, a választójogi kérdés fokozatosan politikai „gumicsonttá" vált, a legalkalmasabb, leghálásabb témává, amellyel a valóban égetően fontos, a közvélemény egészét foglalkoztató kérdéseket el lehetett kerülni.

Ha megállapításaim helytállóak, akkor felvetődik a kérdés: mi értelme van egy „gumicsontról" értekezni? Erre kétféle válasz adható. Az egyik, hogy a „gumicsontok" is lehetnek érdekesek, különösen a választójogi, a maga hosszú elő- és utóéletével. A másik – ez a fontosabb –, hogy a választójogi reformról szóló viták különösen sokat árulnak el a korabeli magyar politikai elit gondolkodásmódjáról, érdekeiről, félelmeiről. Az országgyűlés 1918 elején felállított Választójogi Bizottságának vitái alkalmas forrást jelentenek ezek vizsgálatához. (Mint másutt, itt is a szellemi beállítottságot, a mentalitást kutatom, következésképp az egyszerű képviselők vélekedései legalább annyira árulkodóak lehetnek, mint a pártvezérekéi.)

[56] „...ámbár már igazán régóta vagyok képviselő, egyáltalában nem emlékszem arra, hogy a ház egy ilyen nagy fontosságú tárgyat ilyen közönnyel tárgyalt volna, mint ezt" – mondta Andrássy Gyula. Hozzátette – „ez a javaslat senkinek sem kell". Az Országgyűlés 806. ülése. 1918. VII. 9. *Képviselőházi Napló,* XL. k. 335–336. Szinte szó szerint ugyanez olvasható id. Linder Béla – a majdani hadügyminiszter édesapja – naplóiban. „A képviselőház a legnagyobb érdektelenség mellett tárgyalja a választójogot. Senki sem törődik [vele]. Az embereket a kenyér, a cipő, a ruha és egyéb nélkülözhetetlen dolog köti le, no meg az olasz vereség – és nem a választójog." (*Naplók.* 1918. július 4-i bejegyzés. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár [a továbbiakban PIL] 82. f. 12. ő. e. 136.) Lásd még: Vermes Gábor: i. m. 463.

[57] Apponyi Albert: *Emlékirataim.* Budapest, 1934. II. k. 203.

Az alsóház 48 képviselőből álló bizottságot bízott meg a választójogi törvényjavaslat megvitatásával, amely 1918 februárja és júniusa között 31 ülést tartott.[58] A fennmaradt jegyzőkönyvek többet árulnak el a politikusok attitűdjéről, mint a plenáris ülések vitái - itt nem a karzatnak vagy a sajtónak beszéltek. A Vázsonyi-féle törvényjavaslat két pontját vitatták: a férfiak esetében négy avagy hat elemi elvégzése szükséges-e a választójoghoz, illetve kapjanak-e a nők (bármennyire is korlátozott) szavazati jogot. Jól látta Rakovszky István, hogy alapjában két ellentétes felfogás áll egymással szemben: „a demokratikus haladás motívuma egyrészt", „a magyar állam nemzeti jellegét" féltő „hazafias aggodalmak" másrészt.[59] A munkapárti Kostyál Miklós azzal a formulával ütötte el nemzet és demokrácia jól ismert ellentétét, hogy nem „általában" vett demokráciát, hanem magyar nemzeti demokráciát akar, s álláspontjával nem maradt egyedül.[60] A minél szélesebb körű választójog melletti érveket elhanyagolhatjuk a konzervatív vélemények kedvéért - utóbbiakat sokan és sokféleképpen képviselték. Míg a reformerek a nemzetközi tendenciákat hozták fel, a konzervatívok (pl. Almásy László, Vadász Lipót) az osztrák Reichsrat bénultságát emlegették az általános választójog bevezetése óta. Visszatérően rámutattak arra, hogy a nemzetiségi képviselők - akiknek száma az új országgyűlésben elkerülhetetlenül nőni fog - egységes tömbként fognak viselkedni és szavazni, míg a magyar pártok megosztottak, széthúzók maradnak (Kostyál Miklós, Krolopp Hugó, Klebelsberg Kunó). Ezt a motívumot tovább formálta - még pesszimistább irányba - Kozma Andor, Bartal Aurél és Hegedűs Kálmán: a nemzetiségi demagógia a „leggyűlölködőbb, leggonoszabb elemeket" fogja a parlamentbe küldeni, illetve: a magyarok széthúzása odavezet, hogy a legféktelenebb demagógokat választják meg, míg az egyébként „a kultúra alacsonyabb fokán álló" nemzetiségeket a legkiválóbbak képviselik majd. „Borzalmas perspektíva ez."[61]

Látható, és cseppet sem meglepő, hogy a nemzetiségi kérdés teljesen átszőtte a választójogi vitát. A függetlenségi képviselők többsége a négy elemis határ elfogadása esetén további követelményként akarta beiktatni a magyar nyelv ismeretét, míg a munkapártiak inkább a hatosztályos megoldás mellett érveltek. Pártállástól függetlenül ismétlődően megkülönböztették a jó és a rossz nemzetiségeket - a németeket és a „tótokat" rendszerint az első csoportba sorolták, a legnagyobb gyanakvással emlegetett románokat viszont a másodikba.[62] Erdélyt nemcsak a bizottság erdélyi származású tagjai emlegették rendre félelemmel, hisztérikus jóslatok vagy harcias szólamok kíséretében. „Nincs külön erdélyi kérdés [...], és ha Erdély elveszett, elveszett Magyarország is" - jelentette ki Tisza sógora és volt belügyminisztere, Sándor János. „Ebben a kérdésben minden pártpolitikán felül kell helyezkedni" - tette hozzá az erdélyi Bethlen István gróf.[63] Feltűnő ugyanakkor, hogy a nemzethalál-víziók milyen jól megférték a Nagy-Magyarország (sőt, olykor a Monarchia) életképességét és integritását illető általános derűlátással.[64] A képviselők optimizmusát magyarázza, hogy a központi hatalmak 1918 tavaszán nyerésre álltak a háborúban: a bizottság ülései egybeestek a breszt-litovszki és a bukaresti béke aláírásával, a keleti front megszűnésével. S ezzel egy időben indult meg a döntőnek szánt, eleinte sikeres német roham Észak-Franciaországban. (A hadieseményeknek a közvéleményre gyakorolt hatására az 5. fejezetben visszatérek.)

A bizottság jegyzőkönyveiben jóval kevesebb szó esett a „belső ellenségnek" minősülőkről, mint a nemzetiségekről. Nevezetes kivétel Polónyi Géza, aki ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy a reform egyik nem kívánatos hatása a zsidók túlsúlya lesz a választójogosultak között. „Mentül feljebb megyünk a kvalifikációban, annál inkább emelkedik az izraeliták száma" - fejtegette. Ugyanilyen okok miatt tiltakozott a női választójog ellen: „felekezeti szempontból rendkívül nagy eltolódást vonna maga után"; „mentől magasabb iskolai cenzust állapítunk meg, annál nagyobb a zsidóság javára az aránytalanság" stb.[65] Tisza elutasította Polónyi ál-

[58] Varga Lajos: i. m. 165.
[59] *A választójogi bizottság tárgyalásai.* Szerk.: Csizmazia Endre-Jakabffy Elemér. 1918. I. k. 54. és Varga Lajos: i. m. 164-165.
[60] *A választójogi bizottság tárgyalásai.* I. k. 37.
[61] Uo. I. k. 97., 230., 39., 93., 206., 100., 103., 117.
[62] Uo. I. k. 30., 109., 275.
[63] Uo. I. k. 165-167.
[64] Pl. Klebelsberg Kunó. (Uo. I. k. 205.) A későbbi miniszter véleményére még visszatérek.
[65] *A választójogi bizottság tárgyalásai.* I. k. 85. Polónyi Géza már 1913-ban hetvenoldalas füzetet szentelt a választójogi kérdésnek, amelyben kiemelte a „felekezeti szempontokat". Tiltakozott minden olyan reform ellen, amely a magyar kereszténységet háttérbe szorítva a zsidókat előnyhöz juttatta volna - ellenkező esetben ezek „példátlan

lításait és „zavaros statisztikáit", majd hozzátette: „felekezeti szempontokat nem kevernék a dologba".[66] Minthogy Polónyi egyszerre akarta volna a jogkiterjesztést, továbbá a nemzetiségek és a zsidók lehető kizárását, a gyakorlatban – a függetlenségi párt legtöbb képviselőjéhez hasonlóan – a négyelemis határ mellett kardoskodott, de a magyar nyelv ismeretének követelményével együtt. (Nagyjából ugyanebben az időben Martinovich Sándor jezsuita páter Kereszténység és feminizmus címmel adott ki egy könyvecskét. Lényegében ugyanazzal érvelt, amivel Polónyi – szerinte a Vázsonyi-féle javaslat alapján választójoghoz jutó 170 000 nő közül 120 000 zsidó lenne: „Ez az egy adat is eléggé jellemzi a helyzet komolyságát" – írta.[67])

Azok, akik a választójogi reformot a belső konfliktusokkal kapcsolták össze, rendszerint együtt emlegették a nemzetiségi veszélyt és a (közelebbről meg nem nevezett) politikai radikalizmus fenyegetését. „Két ellenséggel kell küzdenünk: a nemzetiségekkel és a társadalomellenes osztályokkal" – figyelmeztetett a már idézett Hegedűs Kálmán.[68] Almásy László egy lépéssel tovább is ment: „Nyilvánvaló [1906 óta!], hogy a radikális elemek és a nemzetiségi elemek [!] nem alkotnak két különálló tábort, hanem ezek szorosan összefogózva állanak. (Igaz! Úgy van!)." A munkapárti Herczeg Ferenc – Tisza bizalmasa – ugyanilyen érveléssel utasította el a jogkiterjesztést: „a magyar radikálisok és a nemzetiségiek szövetsége ma már perfektnek tekinthető (Igaz! Úgy van!)", ennek eredményeként pedig „megindul az ezeréves egységes magyar állam likvidálása (Élénk tetszés és taps)."[69] Mindenesetre feltűnő, hogy az összeesküvést vizionáló szónokok ilyen nagy tetszést arattak a zártkörű tanácskozás kisszámú politikus-résztvevőjénél – amint az is elgondolkodtató, hogy vajon milyen változásokat észlelhettek a világháború alatt a „radikálisok" és a nemzetiségek viszonyában.

mértékben erősíteni fogják befolyásukat és hatalmukat" (*Az országgyűlési képviselőválasztásról szóló törvényjavaslatnak a felekezetekre való hatása.* Budapest, 1913. 3.)

66 *A választójogi bizottság tárgyalásai.* I. k. 337. Egy másik képviselő, őrgróf Pallavicini György egyébként megfordítva (s a valóságos következményeket tekintve alighanem reálisabban) vetette fel a „felekezeti kérdést". Szerinte minél több ember részesül választójogban, annál kisebb lesz a zsidók aránya. (Az Országgyűlés 807. ülése. 1918. VII. 10. *Képviselőházi Napló,* XL. k. 378.)

67 Martinovich Sándor S. J.: *Kereszténység és feminizmus.* Pécs, 1918. 37.

68 *A választójogi bizottság tárgyalásai.* I. k. 100.

69 Uo. I. k. 96., 213–214.

A bizottság tagjainak többsége tisztában volt azzal, hogy a választójog reformja valójában ugrás a sötétbe, ezért még a jogkiterjesztés pártolói is biztosítékok beépítését javasolták. Háromféle garanciát említettek: a nyers erőt, az adminisztratív fegyelem és centralizáció erősítését és az oktatást. Egy negyedik lehetőséget, a telepítést egyetlen képviselő, a statisztikus Vargha Gyula javasolta, aki „védőövet" [?] akart felállíttatni a nemzetiségekkel szemben.[70] Kozma Andor egyszerűen erővel akarta féken tartani a magyarellenes gyűlölködőket. Polónyi Géza a büntető törvénykönyv, valamint a házszabályok szigorításával lépett volna fel a nemzetiségi veszedelmek ellen.[71] Néhány képviselő a „közigazgatás államosításában" látta a megoldást, ami a gyakorlatban erősebb központosítást jelentett volna.[72] Legtöbbször mégis az oktatás hatékonyabbá tételét emlegették, az állampolgári nevelés – vagy inkább: indoktrináció – erősítését. Klebelsberg Kunó gróf természetesen a német példák követését ajánlotta.[73] A néppárti Huszár Károly kijelentette: „Népnevelésünk, társadalmi érintkezésünk [!] gyökeres megváltoztatására van szükség, hogy az illetéktelen és káros befolyások alól kivonjuk népünket".[74] Nagyon hasonlóan közelített a kérdéshez Apponyi Albert, a koalíciós kormány kultuszminisztere. Élénk helyeslések közepette fejtegette, hogy az eddigi nemzetpolitika „negatív" volt, mostantól viszont „pozitívnak" kell lennie. „Ennek arra kell irányulnia, hogy az állampolgári helyes gondolkodás, az államhoz való ragaszkodás pozitív eszközökkel is az egész vonalon érvényre jusson."[75] A bizottság tagjainak igenléséből látható, hogy megértették Apponyi üzenetét: még 1918-ban is az állam erejére való hivatkozás nyújtotta a „nemzetpolitikai" célok megvalósításának elfogadott és ajánlott módját.[76] A felszólalásokból kiolvasható, hogy a többség a kényszerűen elfogadott demokratizálás nevében miként szabadult (volna) meg a liberális értékek és megoldások maradékától is.

70 Uo. I. k. 17.

71 Uo. I. k. 117., 81.

72 Pl. Bakonyi Samu, Huszár Károly stb. (Uo. I. k. 193., 161.)

73 Uo. I. k. 203.

74 Uo. I. k. 162.

75 Uo. I. k. 291.

76 Mind Tisza, mind fő nemzetiségi szakértője, Réz Mihály professzor ugyanezt – a kemény kéz politikáját – ajánlotta, még 1918-ban is. Lásd Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. *Huszadik Század,* XIX. évf. 1918. 7–8. sz. 1–17.

A vita tükrözi a magyar politikai elit szemléletét, amely az olykor pánikba átcsapó szorongásnak és a mértéktelen optimizmusnak különös elegye volt. Az optimizmus a világháború éppen kedvezőnek tűnő fordulataiból táplálkozott; a félelmeket sokkal inkább a nemzetiségek, mint a belső, „radikális" társadalmi-politikai erők táplálták. Ekkor, 1918-ban már határozottan kitapintható a hagyományos, „befogadó" és a modernebb, „kizáró" jellegű nacionalizmus kettőssége. Tisza és munkapárti hívei mereven konzervatívnak mutatkoztak a nemzetiségek irányában – de fenyegetőzés és sértések nélkül –, miközben elutasítottak bármiféle faji vagy vallási megosztó szándékot. A néppártiak – köztük olyan ismert antiszemita politikusok, mint Huszár Károly vagy Haller István – támogatták a választójog kiterjesztését, és megértőnek mutatkoztak a nemzetiségek iránt. Ez természetesnek is tekinthető a katolikus egyházhoz közel állók részéről. Végül számos függetlenségi párti képviselő – Polónyi Géza, Ráth Endre – az újmódi, kirekesztő nacionalizmus hangján szólt: egyszerre óvtak a nemzetiségektől és a zsidó túlsúlytól. A választójog kiterjesztését – akár hangoztatták, akár nem – csakis valamiféle faji-etnikai alapon tudták elképzelni.

Az első világháborús magyar politikai élet talán legmeglepőbb vonása viszonylagos mozdulatlansága volt. A felszíni viharok, sőt a kormányváltások ellenére ugyanazok az emberek, erők, pártok, antagonizmusok, gyűlölségek munkáltak benne, amelyek a világháború előtt. Igaz, nem kell túlságosan „dialektikusan" gondolkodni ahhoz, hogy belássuk: mindeme mozdulatlanság mellett azért az új körülményekkel egy s más mégis megváltozott. Magyarország, a hadviselő államok között egyedüliként, anélkül tartotta meg – elvileg parlamenti ellenőrzés alatt álló – polgári kormányzatát, hogy annak pártpolitikai bázisát szélesítette volna. Ám az 1910-ben szűk körű választójog alapján létrejött egypárti (gyakorlatilag egyszemélyi) kormányzat 1916-ra, a háború „totalizálódásával" reménytelenül inadekváttá vált.

Ez a helyzet, mint láttuk, két fontos következménnyel járt. Egyfelől: a parlamenti ellenzék idővel egyre frusztráltabb lett, s felújította a Tisza személye és kormánya elleni elkeseredett támadásokat. Ezzel 1916 nyarára a magyar politikai élet visszatért oda, ahol a világháború előtt volt, a szélsőséges polarizáltság állapotába. Másfelől: a parlamenti csatározások a korábbiaknál is inkább személyek és jelképek körül forogtak (személyek és jelképek gyakran

összefonódtak). Ritkán érdemelte meg jobban parlament azt a klisészű minősítést, hogy olyan hely, ahol csak beszélnek. Sűrű ülésezése ellenére semmiféle hatást nem fejthetett ki a kormány politikájára – az 1917-es kormányváltás után sem –, miközben nagyon is hatékonyan hozzájárult a közvélemény alakításához, amennyiben tovább élezte a hátország társadalmi-politikai feszültségeit. Az elkeseredett parlamenti csatározások a szövetséges követek, illetve kormányok figyelmét sem kerülték el.[77]

Tisza bukásával megkezdődött az a folyamat, amelyet a német szóhasználat a „Zerfall der Staatsgewalt", az államhatalom széthullása kifejezéssel ír le. A kisebbségi koalíció a választójogi színjátékkal próbálta lekötni a közvéleményt – láttuk, hogy a kérdés akkori felvetése alig szolgált egyéb célt, mint a Tisza-ellenes szövetség fenntartását és a sürgető problémákkal való szembenézés elkerülését. A magyar politikai élet átalakítására azonban alkalmatlannak bizonyult, sőt megmerevítette a létező politikai frontokat. Az 1918-as viták elsősorban azt mutatták, hogy immár az Apponyi Albert formátumú mérsékelt konzervatív politikusok is alapkérdésnek tartották az állami szerepvállalás erősítését a „minden vonalon" érvényesülő „nemzetpolitika" érdekében. Némiképp paradox, bár a legkevésbé sem meglepő jelenség, hogy a „pozitív" állami beavatkozás követelése éppen az államhatalom gyorsuló széthullása idején erősödött fel. Mindenesetre a 19. századi liberális szóhasználat végérvényesen eltűnt a közbeszédből, miközben Magyarország – és anakronisztikus politikai elitje – az összeomlás felé közeledett.

[77] A. J. May Jr.: i. m. 1. k. 395–398.; Vermes Gábor: i. m. 387–388.

ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ÉS KÖZELLÁTÁS

Árak, bérek, életszínvonal

A hátország mindennapjainak bemutatásánál a visszaemlékezések mellett főként a sajtóra és a statisztikákra próbáltam támaszkodni. Közhely, hogy a hátország lakosságát az árak meglódulása érintette legközvetlenebbül. A gyors és állandósuló infláció végigkísérte a világháborút, s feltehetően állandó beszédtéma lett - száz évvel ezelőtt az emberek nem tapasztaltak hirtelen áremelkedéseket (vagy áreséseket). Fontos, hogy ezek mértékével tisztában legyünk. Ahány könyv, annyiféle számítási módszer és eredmény van - mindenesetre a bizonytalanságokat figyelmen kívül hagyva és a részleteket mellőzve egyértelmű, hogy az antant nyugati országai ebből a szempontból is aránylag kedvező helyzetben voltak. Nagy-Britanniában és Franciaországban az árak 1918-ra az 1914-es szint 200-230 százalékára emelkedtek, s ezzel elmaradtak a mintegy 350 százalékos emelkedést mutató Olaszország mögött (utóbbinál 1915-1918 között). A németországi árak 1918 őszén több mint háromszor olyan magasak voltak, mint a háború kitörésekor.[1] Úgy tűnik, hogy az inflációs rekordot a megszállt Belgium, valamint

[1] Richard Bessel: *Germany after the First World War*. London, 1993. 32-36.; Niall Ferguson: *The Pity of War*. London, 1998. 28-29., 249., 330-331.; Roger Chickering: *Imperial Germany and the Great War*. Cambridge, 1998; Richard Wall-Jay M. Winter (eds.): *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe 1914–1918*. Cambridge, 1988; J. M. Winter-J. L. Roberts (eds.): *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919*. Cambridge, 1997.

Ausztria és Magyarország tartotta: Belgiumban 1400, Ausztriában 1500, Magyarországon 900 százalékos áremelkedéssel.[2] Az adatokból nyilvánvaló, hogy az osztrákok és a magyarok okkal panaszkodtak megélhetésük miatt. Az árstatisztikák tanúsága szerint a magyarországi árak 1915-1916-ig gyorsabban nőttek, mint az ausztriaiak, majd 1916-tól Ausztria átvette a vezetést.[3]

Bár ezek az adatok világosan utalnak az árváltozások mértékére, nem tekinthetők teljesen pontosaknak, és még kevésbé alkalmasak arra, hogy elárulják az emberek inflációval kapcsolatos mindennapi tapasztalatait. Nem lehet ugyanis felmérni a feketepiac hatását - a dolog természeténél fogva csak feltételezések vannak arról, hogy az áruknak mekkora része cserélt gazdát a legális csatornák kikerülésével. Egy német becslés szerint a teljes németországi élelmiszer-kereskedelem jó egyharmada, egy másik szerint a fele bonyolódott a feketepiacon - nyilvánvalóan a legális szintet jóval meghaladó árakon.[4] Nem lehetetlen, hogy hasonló arányokkal kellene számolnunk Magyarországon is.

Ami a bérek, pontosabban a reálbérek alakulását illeti, ezek Nagy-Britanniában és Franciaországban nagyjából lépést tartottak az árak emelkedésével, következésképpen az életszínvonal csak enyhén süllyedt - sőt, a legalsó rétegeké nem változott.[5] Németországról megint sokféle számítás készült, melyek összességében azt jelzik, hogy a reálbérek átlagosan legalább egyharmaddal estek 1918-ra.[6] A mélypontot 1917-ben érték el, az utolsó háborús évben az arányok már alig változtak.[7] Jürgen Kocka adataiból kiderül, hogy a folyamat nagy vesztesei a hivatalnokok, elsősorban az

[2] R. Grebler-W. Winkler: *The Cost of the War to Austria–Hungary*. New Haven, 1940. 119.; Szterényi József-Ladányi Ernő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, 1933. 216-233.; Gál Benő: *Statisztikai Gyűjtemények* I-III. k., Budapest, é. n.

[3] Wilhelm Winkler: *Die Einkommenverschiebungen des Weltkriges*. Wien, 1930. 205.; Ernst Hanisch: *Der Lange Schatten des Staates – Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien, 1994. 200-202.; Karl Bednarik-Stephan Horvath: *Österreich 1918*. Wien-München, 1968.

[4] Ute Daniel: Der Krieg der Frauen. In: G. Hirschfeld-G. Krumeich-I. Renz: *Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkrieges*. Essen, 1993. 143-144.

[5] L. V. Smith-S. Audoin-Rouzeau-A. Becker: *France and the Great War 1914–1918*. Cambridge, 2003. 67.; Niall Ferguson: i. m. 28-29., 330-331.

[6] W. H. Hubbard recenziója Andreas Kunz *Civil Servants and the Politics of Inflation in Germany* című könyvéről. *Journal of Modern History*, 1990/3. 563.

[7] Wolfgang J. Mommsen: Die soziale Auswirkungen des Ersten Weltkrieges auf die deutsche Gesellschaft. In: uő: *Der autoritäre Nationalstaat*. Frankfurt a. M., 1990. 441-462.

állami tisztviselők voltak. Esetükben a reálbérek esése 1917-ig elérte, esetleg meg is haladta az 50 százalékot, majd 1918-ra némi emelkedést mutatott. 1916-ban a német államhivatalnokok mindhárom csoportjának – a felső, a középső és az alsó fizetési kategóriáknak – a reálbére az 1914-es szint 59 százalékán állt. Majd 1917–1918-ban, a segélyek és fizetéskiegészítések új rendje miatt, jelentős eltolódások következtek be. Míg a felsőbb tisztviselők reálbére 50 százalék alá esett (43 és 47 százalék 1917-ben és 1918-ban), addig a középső csoportoké 1918-ra visszakapaszkodott 50 százalék fölé, a kishivatalnokok pedig elérték a kétharmados arányt.[8] A német államhivatalnokok életszínvonala tehát példátlan mértékben nivellálódott (lefelé) a világháború második felében.

Sajnos Magyarországról nem állnak rendelkezésre hasonlóan részletes adatok. Korrektnek tűnő háborús statisztikák szerint a magyarországi reálbérek a németországiaknál is gyorsabban zuhantak.[9] A három felmért csoport közül a gyári munkások reálbére 1916 végén az 1914-esnek 56 százaléka volt, és a következő két évben alig változott. Az államhivatalnokok és a magántisztviselők sokkal nagyobb veszteségeket szenvedtek el, reálbérük 1916-ra 50 százalék alá süllyedt. Ezután a csökkenés folytatódott, a háború végére az 1914-es szint 33 százalékán állt meg. A harmadik csoport, a napszámosok adatai a két másik között helyezkedtek el. Bizonyos számítások szerint a magántisztviselők reálbére kisebb mértékben zuhant, mint az államhivatalnokoké (utóbbiakat köztudottan fizetési osztályokba sorolták), valószínű ugyanakkor, hogy a felső és alsó rétegek közötti – Németországban észlelt – nivellálódás nálunk is lejátszódott.[10]

A német és a magyar adatok azt mutatják, hogy minél magasabb volt az átlagos infláció, annál jobban zuhantak a reálbérek, az életszínvonal csökkenése pedig elsősorban a tisztviselőket sújtotta. A középosztály jajkiáltásai sokasodtak, de az állami intézkedések csak minimális mértékben tudták enyhíteni helyzetüket (Németországban). A megélhetésért vívott küzdelemben csak magukra támaszkodhattak.

[8] Jürgen Kocka: *Facing Total War: German Society in the First World War.* Leamington, Spa, 1984. 88.

[9] Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest, 1973. 158.

[10] Uo.; Szterényi József–Ladányi Ernő: i. m. 221–223.

A közellátás

A régebbi és az újabb feldolgozások egyetértenek abban, hogy a közhangulatot meghatározta a közellátás, főleg az élelmiszer-ellátás alakulása.[11] Oroszországban a közellátás összeomlása 1917-ben megpecsételte a cári rendszer sorsát.[12] Az egymással e téren is együttműködő Nagy-Britanniában és Franciaországban csak 1918-ban kellett bevezetni az élelmiszerjegyeket: a jegyrendszer rövid ideig tartott, s nem gyakorolt jelentős hatást a hátország helyzetére.[13] Németországot súlyosan érintette a brit blokád. A közellátás folyamatosan romlott; már az 1916-os telet „marharépatél"-ként emlegették (Kohlrübenwinter), mert burgonya helyett csak az jutott a lakosságnak.[14]

Ausztria és fővárosa még kritikusabb helyzetbe került, s ezért az osztrákok gyűlölete a magyarokra zúdult.[15] Az osztrákok megalapozottan panaszolták a szállítások elmaradását, a magyar hatóságok viszont joggal hivatkoztak a hazai termés csökkenésére. Végső soron a két főváros élelmezése közötti különbség kisebb volt, mint amekkorának Bécsből látszott.[16] Mindenesetre az osztrák nagyvárosokban 1915 áprilisában bevezették a jegyrendszert, majd a „hústalan napokat". Bécsben már 1915 májusában kisebb zavargások fordultak elő az élelmezés miatt – jellemzően a boltok előtt

[11] Belinda J. Davis: *Home Fires Burning: Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin.* Chapel Hill, 2000. 132–136.; Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I.* Cambridge, 2004. 31–86.

[12] Peter Gatrell: *Russia's First World War. A Social and Economic History.* Harlow, 2005.

[13] A nagy háború gazdasági és társadalmi vonatkozásairól a legjobb munka továbbra is Gerd Hardach: *The First World War 1914–1918.* Berkeley–Los Angeles, 1977.

[14] Avner Offer: *The First World War, An Agrarian Intrepretation.* Oxford, 1989. 25–26., 58–59. – Egyébként a háborús Németország számos régiójáról és nagyvárosáról készült alapos feldolgozás: Bajorországról K–L. Ay és H. Fenske, Badenről K–P. Müller, Alsó-Szászországról K–H. Grotjahn, Hamburgról V. Ullrich és P. J. Lyth, Münchenről R. Bauer és M. H. Geyer, Nürnbergről K–D. Schwarz, Braunschweigről H–U. Ludewig írt.

[15] A magyar–osztrák élelemszállítások ügye sűrűn szerepelt mind a magyar, mind a közös minisztertanácsi üléseken. A kérdésnek nagy irodalma van. Lásd C. F. Wargelin: The Economic Collapse of the Austro-Hungarian Dualism 1914–1918. *East European Quarterly,* 2000/3. 261–288.

[16] Igaz, hogy a közélelmezés Magyarországon jobb volt, mint Ausztriában, de a közös hadsereget is a magyar szállításokból élelmezték. Lásd Horst Haselsteiner: The Habsburg Empire in World War I.: Mobilization of Food Supplies. In: B. K. Király–N. F. Dreisziger–A. A. Nofi (eds.): *East-Central European Society in World War I.* Boulder, 1985. 87–102.

ácsorgó asszonyok voltak a kezdeményezők. 1915 őszére az osztrák fővárosban gyakorlatilag elfogytak az élelmiszer-tartalékok, nem volt liszt, zsír és burgonya.[17]

Budapesten fehér lisztet 1915 tavaszától már csak jegyre lehetett kapni, majd júliusban bevezették a hústalan napokat. A Városházán Központi Liszthivatalt állítottak fel, és megszervezték a kerületi lisztbizottságokat. Azután a lisztre, és később a többi élelmiszerekre is megállapították a maximális hatósági árat, a magánháztartásokat beleértve kötelezően felmérték a készleteket, majd bevezették az élelmiszerjegyeket. A jegyrendszerrel a hatóságok természetesen vállalták a minimális szükségletek kielégítését, bizonyos cikkek esetében azonban engedélyezték a minimum feletti szabad forgalmat.[18] Az egész szervezés elkerülhetetlenül körülményes, bürokratikus volt, központi és helyi rendeletek, jogszabályok özöne zúdult a polgárokra. Például Budapesten a kenyér- és lisztbizottságok szervezetéről és eljárásrendjéről nyolcvanoldalas füzetet adtak közre.[19] A Központi Liszthivatal munkatársai a Központi Statisztikai Hivatal dolgozói közül kerültek ki (emiatt, a történészek bánatára, romlott a főváros statisztikai szolgáltatásának színvonala), a helyi bizottságok tagjai az elemi iskolák tanítói, tanárai lettek. „A tantestületek tagjai egy-egy lisztbizottságot alkotnak, amelynek elnöke az iskola igazgatója, hivatali helysége az iskola épülete" - rendelkezett a *Fővárosi Közlöny*. Egy-egy tanítóra átlagosan 15 ellátandó ház jutott, és még ügyeletet is vállalniuk kellett. Mindezért szerény összegre, napi két koronára számíthattak. 1917-re a fővárosi önkormányzat közellátási részlegei 125 lisztbizottságban 226 főfoglalkozású munkatársat, továbbá 460 tanárt alkalmaztak.[20] Mellesleg 1915 tavaszán, az első akció miatt, két napig nem volt tanítás, noha már amúgy is túl sok volt a szünet.[21]

[17] Holger H. Herwig: *The First World War: Germany and Austria–Hungary 1914–1918*. London, 1997. 274.

[18] Vörös Károly: *Budapest története*. IV. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 740.

[19] *A liszt- és kenyérellátás szervezete Budapesten az 1915–1916-os években*. Budapest, 1916.

[20] A lisztbizottságokról lásd *Fővárosi Közlöny*, 1915. 25. sz. 881., 885.; 1915. 25. sz.; 1917. 20. sz. 691. és Vörös Károly: i. m. 748. (A Központi Liszthivatal 1918-ban már tízezernél több vendéglőssel és kereskedővel állt kapcsolatban.)

[21] Az iskolaév eleve később kezdődött és előbb fejeződött be, mint a normális években. Gyakoriak voltak a szabadnapok. Lásd Berkeszi István: *Kataklizma*. Új Auróra Kiadása, Békéscsaba, 1989. passim; Mann Miklós: *Budapest oktatásügye a dualizmus korában*, Budapest, 1997.

A kialakuló hiánygazdaságot legnyilvánvalóbban és legijesztőbben az üzletek előtt órákon át várakozó nők (később mellettük gyerekek) sokasága mutatta, 1915 második felétől. Eleinte a hatóságok a különös, új jelenség nevét sem találták meg: a városatyák „egészségtelen felállásokról" vagy „túlságos csoportosulásokról" beszéltek.[22] Ezek elkerülésére fényes ötlet született: osszanak „sorjegyeket" a várakozóknak. Akik az első napon nem jutnak zsírhoz, „a következő elárusító napon első sorban lesznek a rendőrség által felsorakoztatandók, és így legalább a legközelebbi alkalommal biztosítva lesz az, hogy a zsírhoz hozzájutnak" - szólt a Városháza javaslata. Egy városatya ekkor közbeszólt: „két napig várakoznak [ti. az asszonyok], és fél kiló zsírt kapnak!"[23] Esett még szó zsírigazolványokról is, majd az egész sorjegy-ötletet elfelejtették.

Jászai Mari már 1915-ben megdöbbenését fejezte ki az élelmiszerüzletek előtt hajnalban sorakozó szegény asszonyok láttán. „Teremtőm! Egy *termelő* ország a háború *első* esztendejében!!" A fájdalmas látvány még szomorúbb gondolatokra indította: „miért nem volt azok között soha, *egyetlen* zsidóasszony sem? És valljon tud erről a mi bájos bonvivant polgármesterünk?"[24] Így a nagy színésznő egy gyors képzelettársítással Budapest liberális vezetését és a magukat szerinte mindenből kihúzó zsidókat egyaránt felelőssé tette az élelemellátás hibáiért - s még „a háború első esztendejében!!"

A világháború második felében Magyarországon és Budapesten is egyre gyakoribbá váltak az élelmiszer-lázadások. A cenzúra miatt ezekről keveset tudhatunk, de bizonyos, hogy az egyre bátrabb és harciasabb nők játszották a kezdeményező szerepet. 1917. február 27-én például néhány száz, burgonyára hiába várakozó asszony tiltakozva vonult végig a Váci úton, és köveket hajigált a kirakatokba. Egy ember megsérült.[25] Az egyik leghíresebb eset 1917. november 3-án játszódott le a Városháza előtt. Több száz izgatott nő

[22] *Fővárosi Közlöny*, 1915. 28. sz. 1061.; 1916. 59. sz. 2071.

[23] Uo. 1916. 28. sz. 1061.

[24] Jászay Mari levele Herczeg Ferenchez, 1915. VII. 1. OSZK Kézirattár, Levelestár. (Kiemelések az eredetiben.)

[25] *Pesti Napló*, 1917. február 28. - A nürnbergi asszonylázadásokról lásd Klaus-Dieter Schwarz: *Weltkrieg und Revolution in Nürnberg*. Stuttgart, 1971. 148–154.; Hamburgban 1916 nyarán történt a legkomolyabb eset. Lásd Volker Ullrich: *Kreigsalltag. Hamburg im Ersten Weltkrieg*. Köln, 1982. 48–56.

tiltakozott a zsír helyett kiosztott rossz minőségű „hadimargarin" miatt – némi szerencsével sikerült csak elkerülni a nagyobb összecsapást.[26]

A háborús sajtóban 1915-ben új műfaj tűnt fel: a piaci riport. E riportok rendszerint hosszú, de drámai elemekkel és párbeszédekkel fűszerezett képszerű leírások voltak az égbe szökő árakról, az élelemhiányról, a háziasszonyok megpróbáltatásairól és az elszemtelenedő kofák üzelmeiről.[27] 1916-ban már primitív csereüzletekről is írtak. A cserekereskedelemnek sajátos ága volt, amikor lecsúszóban levő középosztálybeli családok vidéki diákoknak adtak szállást és ellátást – pénz helyett élelmiszerért. Egy ilyen „cserediák" (1916-ban) szemeszterenként öt kiló cukrot, húsz kiló zsírt és ötven kiló lisztet ért.[28] A lapok piaci riportjai természetesen a közvélemény ingerültségének adtak hangot: több rendőrt követeltek a piacokra, a hatóság vasszigorát az üzletek visszaélései – és általában az ellátási bajok – miatt. A hatóságok 1915 nyarán külön piaci rendőrség felállításáról is döntöttek, ám ennek tevékenysége (ha egyáltalán megalakult), észrevétlen maradt.[29] Egyre több újság leplezett le élelmezési trükköket és titkokat, s kapcsolta össze az élelmezési gondokat a „galíciai kereskedők" „piszkos üzleteivel". A lapok címeiben is uralkodóvá váltak a hadijelentésekből ismert kifejezések: „Háborúság a tej körül", „Küzdelem az élelmiszeruzsora ellen", „Harc a tejmizériák ellen", „Kávések aknamunkája" stb.[30]

A piaci „mizériák" és piaci riportok Karinthy Frigyes figyelmét is felkeltették. A háború minden irracionalitása iránt érdeklődő író humoros krokijai mintegy torzított tükörben mutatják be a háborús főváros mindennapi életét. Egy 1917-es cikkében írta:

[26] *Források Budapest múltjából.* III. k. Szerk.: H. Kohut Mária. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1971. 361–363.; Vörös Károly: i. m. 1978. 741. – Nőtüntetéseket jelentettek Ceglédről és Kiskunfélegyházáról is (utóbbi 1918 nyarán erősen antiszemita töltetű volt). Lásd Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi viszonyai 1918–19-ben.* Budapest, 1982. 30–31. A berlini nők vajtüntetéséről: Belinda J. Davis: i. m. 84.

[27] A piaci riportokról a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár nevezetes újságkivágás-gyűjteményéből lehet tájékozódni (FSZK, Budapest-gyűjtemény). Ezúton is köszönöm a könyvtár munkatársainak segítőkészségét.

[28] *Az Ujság,* 1916. október 8.

[29] *Budapest,* 1915. szeptember 26. (Mi történik a piacokon?)

[30] *Alkotmány,* 1917. január 9.; *A Hétfő,* 1918. szeptember 9.; *Az Ujság,* 1918. szeptember 8.; *Uj Lap,* 1918. szeptember 8.; *Déli Hírlap,* 1918. szeptember 22.; *Népszava,* 1915. július 2; *Független Budapest,* 1915. június 6.; *Budapest,* 1915. november 17.

„Elhiszem, hogy a legjobb akarattal és indulattal teszitek, amit tesztek, hogy teleirkáljátok a lapokat a drágasággal. Naponta egyebet sem olvasok, mint ezeket a riportokat, hogy mit van pofájuk elkérni ezért, meg ezért a kofáknak – ami igaz is, aztán ti, a hatás kedvéért, még egy kicsit túlozzátok esetleg, illetve a legszembetűnőbb eseteket írjátok meg. Már most mi értelme ennek? Három éve harminc lap naponta ontja a mérges jeremiádákat, persze eredménytelenül, mert senki nem intézkedik, akinek intézkednie kellene – ami az újságírónak mindegy is, ő megtette a kötelességét, úgy érzi, mikor megírta az igazat és kifejezést adott a közönség felháborodásának. Azt azonban nem veszitek észre, hogy amikor lelkesen és nemes rajongással leleplezitek a gaz árdrágítót: egyúttal felvilágosítjátok a naivabb és még tudatlan árusokat, hogy a főuzsorások mit mernek kérni büntetlenül – a vidéki, még romlatlan kofa a lapokból tudja meg, hogy az a kétszáz százalék, amit ő nyerni akar, milyen kevés ahhoz képest, amit Pesten nyerni lehet. [...] az uzsorát és árdrágítást napirenden tartjátok, hozzászoktatjátok az embereket és természetessé teszitek."[31] Karinthy ironikus javaslata – természetesen – az volt, hogy háborús piaci riportok helyett írjanak békéseket, szeressék a kofákat, attól jobbak lesznek. (Mellesleg nem is nagyon túlozta el az új műfaj sajátosságait – azt nyilván jól tudta, hogy jóval könnyebb naponta „piaci riportokat" közölni, mint a hadiszállításoknál előfordult visszaéléseket leleplezni, majd ilyen cikkekkel a cenzúránál próbálkozni.)

Milyen volt összességében a budapesti közellátás a többi háborús fővárosával összevetve? Abban egyetértenek a kutatók, hogy ezen a területen is 1916 nyarán játszódott le a fordulat: az elégtelenből a reménytelenbe. Az év második felétől a lapok egyre inkább a hiányok – és nem annyira a magas árak – miatt panaszkodtak.[32] A helyzet nyilvánvalóan rosszabb volt, mint Londonban vagy Párizsban, ahol – mint láttuk – az alacsonyabb infláció következtében az életszínvonal nem zuhant. Számos jel mégis arra enged következtetni, hogy a hazai közellátás színvonala sosem süllyedt Bécs vagy Berlin nyomorszintjére. Véleményemet három, a háború utolsó évéből fennmaradt német visszaemlékezésre ala-

[31] Karinthy Frigyes: A feleségem beszéli... *Pesti Napló,* 1917. augusztus 26.

[32] Galántai József: *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest, 2001. 226.; Arthur J. May Jr.: *The Passing of the Hapsburg Monarchy.* Philadelphia 1966. 1. k. 400., 701.; Avner Offer: i. m. 2.

pozom. 1918 márciusában Lukács György barátja, a heidelbergi Eberhard Gothein professzor Budapestről ezt írta feleségének: „A háború nyilván itt is úgy tombolt, mint nálunk, és a tegnap esti nagy szimfonikus hangversenyen a hölgyek nagy részén gyászruhát lehetett látni, a felsőbb osztályok életét azonban kevéssé érinti. Élelmük van bőven, persze olyan árakért, amelyek mellett még a mieink is eltörpülnek."[33] Egy konzervatív porosz földbirtokos, Fedor von Zobeltitz 1918 nyarán fordult meg Budapesten. Az ő benyomásai szerint is mindenhez hozzá lehetett jutni, de drágán. „Mégis különös volt, hogy még ebben az időszakban is milyen kevéssé lehetett Budapesten érzékelni a háborút. [...] Persze minden sokkal drágább lett. [...] A lóhús kétszer annyiba kerül, mint egyébként, egy aprócska darab vaj pedig egy koronába."[34] 1918 szeptemberében a híres liberális szerkesztő, Theodor Wolff látogatott Magyarországra, amelyet Berlinhez képest az életöröm fővárosának látott. „Ma délben a Duna-parti hotelsoron korzóztunk – a háború egészen hihetetlen mértékben nincs jelen: minden csupa szórakozás, kellemesség. A kávéházban a legjobb fehér kenyeret kapjuk pompás kávéval, tejjel, cukorral és vajjal. Sütemények és torták nagy bőségben, az étlapon húsételek hosszú sora – minden nagyon drága, bár nem annyira drága, mint Berlinben."[35] A berlini és budapesti viszonyok közötti különbséget Károlyi Mihályné Andrássy Katinka grófnő is többször említi visszaemlékezésében.[36]

Mindhárom német szerző kiemelte a drágaságot (bár mértékéről eltérően vélekedtek), a háborúra fittyet hányó élni akarást és az otthon régóta nem látott élelmiszerek bőségét. Béccsel és Berlinnel ellentétben Budapesten gyakorlatilag mindenhez hozzá lehetett jutni, ha valakinek elég pénze volt. A másik két fővárosban a jómódúak, az elit is kivette részét a háborús ínségből, amelyet legfeljebb az enyhített, hogy valóban mindenkinek osztoznia kellett benne. Ez erősítette – legalábbis a németeknél – a sokat emlegetett népközösséget: a „Volksgemeinschaft" a náci években visszatérő kulcsszó lett. Budapesten nyomokban sem tapasztaltak

[33] Idézi Karády Éva: Bankárok, filozófusok, forradalmárok. Eberhard Gothein levelei 1918-ból. *História,* 1981/4. 26–28.

[34] Fedor von Zobeltitz: *Die Lebenserinnerungen.* Berlin, 1934. 193.

[35] Theodor Wolff: *Tagebücher 1914–1919.* (Hg. von H. Sösemann). Boppard am Rhein, 1984. II. k. 616.

[36] Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban.* Budapest, 1978. 221–222., 224–225., 349.

semmiféle háborús szolidaritást, legalábbis az utolsó években biztosan nem. Míg az ínség Berlinben segített nivellálni a társadalmi különbségeket, addig Budapesten a polarizáció élesebbé vált, s a háborús körülmények közepette még láthatóbbá, mint korábban. A középosztály pedig fokozatosan az alsó pólusra szorult.[37]

Az éhezés mértékében is volt különbség. Bécsben és a német nagyvárosokban 1916 és 1918 között a legalapvetőbb élelmiszerekhez sem lehetett legálisan hozzájutni, beköszöntött a „marharépatél". Budapesten a háború második fele súlyos élelmezési nehézségeket hozott, de bizonyos alapélelmiszerek mindig voltak a piacon (esetleg a feketepiacon). Ha hiányzott a hús és a zsír, volt margarin; ha babból és burgonyából rossz volt az ellátás, akadt káposzta és kel. Nyilvánvaló tény, hogy a magyar (városi) lakosság jelentős része alultápláltságtól szenvedett, de ez nem ment át éhezésbe, s éhínségről beszélni mindenképpen túlzás.[38] A statisztikák sem támasztják alá, a spanyolnátha nálunk viszonylag mérsékelt pusztítása is ellene szól. Magam egyetlen utalást találtam arra, hogy Budapesten valaki – az újságcikk szerint egy tisztviselőnő – a háború folyamán éhen halt.[39] Az éhhalál Ausztriában vagy Németországban nem volt jellemző, de kivételesnek sem számított.[40]

Következésképpen nem lehet teljesen egyetérteni azokkal a megállapításokkal, amelyek a magyar közellátást sommásan „katasztrofálisnak", „kétségbeejtőnek" minősítik.[41] Természetesen a normális békebeli viszonyokhoz képest drámaian romlott a helyzet.

[37] Vörös Károly kiválóan elemzi a háború „kettős irányú" – polarizáló és nivelláló – hatását a társadalom szerkezetére: *Budapest története.* IV. k. 736.

[38] Monika Riez: *Food, Famine, Failure: The Budapest Food Follies of the Great War.* Phil. Diss., Manuscript. Calgary, 2003.

[39] *Nőtisztviselők Lapja,* 1917. május. 43.

[40] Peter Loewenberg szerint „Háromnegyed millió ember halt éhen Németországban 1914 és 1918 között." (Germany, the Home Front [1]. In: H. Cecil–P. H. Liddle [eds.]: *Facing Armageddon.* London, 1996. 556.) – Jeles németek – Klaus Mann, Albert Speer, Sebastian Haffner – háborús memoárjaiból is lehangoló kép kerekedik ki. A módos polgári családból származó Speer például ezt írta: „A nagyvárosi rossz élelmezésből és a marharépatélből nekünk is kijutott. Nagy gazdagságunk mit sem ért, se rokonaink, se ismerőseink nem voltak a jobban ellátott falun. Bár édesanyám értett hozzá, hogy a karalábéételek mind újabb és újabb változatát készítse el, gyakran annyira éhes voltam, hogy apránként és titokban egész zsák kőkeményre száradt, még a békeidőkből származó kutyaeledelt lakmároztam be, nagy étvággyal." (*Erinnerungen.* Berlin, 1969. 23.) Magyarországról nem ismerünk hasonló „középosztálybeli" visszaemlékezést.

[41] Monika Riez: i. m. 2.

Érdemes azonban meggondolni, hogy Magyarországot sohasem jellemezte tömeges alultápláltság, a legtöbb ember jóllakhatott a világháború előtt. Különösen igaz lehet ez a középosztályra, amelynek megállapodott háztartásaiban háromfogásos ebéd járta. A cselédlány délben behozta a levest, amelyet rendszerint bőséges húsadag és köret, majd sütemény és kávé követett. Mindebből már 1915-1916-ra alig maradt valami: a cselédlányok egy része visszament falura; húshoz, zöldségekhez, burgonyához, süteményhez, valódi kávéhoz nemigen lehetett hozzájutni. A középosztályhoz tartozók ezt, érthetően, tragédiaként élték át, amin – úgy tűnik – a legleleményesebb háborús szakácskönyvek sem segíthettek.[42]

Állami beavatkozás

Az elnevezések éppolyan bizonytalanok voltak, mint a rendszer – a hadigazdaság – működése. Hívták kényszergazdaságnak, irányított gazdaságnak, háborús vagy hadi szocializmusnak, hadi kapitalizmusnak, állami intervencionizmusnak, később állammonopolista kapitalizmusnak is. Magyarországon – akárcsak Nagy-Britanniában – a hadigazdaságot az állam működtette, bár egyébként nagyjából a német mintát követve.[43] A rendszer jogi alapja az előző fejezetben már említett 1912-es törvény volt (1912: LXIII. tc.) a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. E törvény – legalábbis a 19. század liberális mércéjével – szokatlanul kiterjedt jogosítványokkal ruházta fel a kormányt; a háború alatt elfogadtatott számos kiegészítés pedig tovább növelte az állami központosítást.[44] Összességében Magyarországon a „kényszergazdaság" bonyolultan és bürokratikusan, alig ellenőrizhetően, mégis eléggé ötletszerű, zűrzavaros módon működött. A háború végére nem kevesebb mint 65 különböző bizottság és központ végezte a különféle termények és nyersanyagok begyűjtését, elosztását.[45] Közülük a legfontosabb a Haditermény Rt. volt, amelyet 1915 nyarán nagy sietve alakítottak meg, „elkerülendő a gabonaforgalom fenyegető anarchiáját".[46] Adott területeken helyi gabonakereskedőket ruháztak fel monopóliummal, akik óriási forgalom mellett óriási haszonnal dolgoztak. 1918-ra egyedül a Haditermény Rt. 27 különféle részlegre oszlott, irodái elfoglalták a belső Lipótváros számottevő részét. A már a kortársak számára is átláthatatlan rendszerről két fontos körülményt kell még említeni. Először is, miután a háborús gazdaság irányítása a fővárosban koncentrálódott, Budapest központi szerepe a korábbiaknál is markánsabbá vált.[47] Másodszor: az egész magyarországi hadigazdaság a bürokratikus központi szervezés és a magánkezdeményezés különös elegye volt, s e két elemet szinte lehetetlen elkülöníteni egymástól. Talán akkor járunk legközelebb a valósághoz, ha olyan bürokratikus-állami keretnek látjuk, amelyen belül magánvállalkozók – iparosok, kereskedők, bankárok – tevékenykedtek, sőt lényegében ők irányítottak. Nyilvánvalónak látszik, hogy a nagytőke az állam meghosszabbított karjaként működött, illetve érdekei összefonódtak az állami szervek céljaival.[48] S azt sem könnyű megállapítani, vajon hatékonynak bizonyult-e ez a különös szimbiózis: a legtöbb kortárs kétségtelenül határozott „nem"-mel válaszolt volna. Mindenesetre a hadiszállítások hatalmas, olykor példátlan profitot hoztak a bankoknak és általában a nagyvállalkozóknak; az üzlet és az újra megnyitott tőzsde szárnyalt 1915 és 1917 között.[49] A kialakult helyzetben minden hadiszállító gyanúsnak számított: a korrupció, de legalábbis annak gyanúja lengte körül. (Sokkal kevesebbet beszéltek a földbirtokosok alaposan megnőtt jövedel-

[42] Egy amerikai pszichológus (A. E. Taylor) 1916-ban úgy vélte: ha a németek úgy étkeznének, mint az indiaiak, akkor semmilyen élelmezési gondjuk nem lenne a háborúban. (Avner Offer: i. m. 25.) Egyetlen példa a magyar háborús szakácskönyvekre: Rajczy Rezsőné: *Húsmentes reform-szakácskönyv. Több mint 200 ízletes, olcsó és egészséges étel leírása.* Budapest, 1916.

[43] Wolfgang Michalka (Hg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse.* München–Zürich, 1994. 415–580.

[44] Galántai József: A háborús állam. A „kivételes hatalom" kodifikálása és alkalmazása 1914–1916-ban. In: *A magyarországi polgári államrendszerek.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 162–191.

[45] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. 729.

[46] Uo. 730.; Balla Vilmos: *A gabonatőzsde romjain.* Budapest, 1918. 173–192.

[47] Vörös Károly: i. m. 730., 738. („A budapesti tőkések meggazdagodása mellett immár megfigyelhető lesz a tőkéseknek az egész országból Budapest felé megindult áramlása is.")

[48] Lengyel György: Az irányított gazdaság kialakulásának néhány tényezője Magyarországon. In: *Budapest Főváros Levéltárának Közleményei.* Szerk.: Gáspár Tibor. Budapest, 1978. 285–304.

[49] Kállay Tibor: *A 150 éves Goldberger-gyár.* Budapest, 1935. 160–164.; Tarjányi Sándor: A fővárosi munkásság helyzete és forradalmasodása az első világháború alatt. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából.* 1966. 201.

meiről.) Mintha az állami és a magánszféra – a kényszergazdaság égisze alatt összehozott – új elegye mindkettőnek a legellenszenvesebb vonásait egyesítette volna: a mohó, bár nem hatékony állam és a nagyon is hatékony, mohó nagytőke közösen vonta magára az emberek utálatát. Amint a lakosságnak kezdett elege lenni a háborúról, egyszerre gyűlölte meg az atyáskodó (amúgy még liberálisnak mondott) állami felsőbbséget és mindenfajta – a hadigazdasághoz kapcsolható – magánkezdeményezést.[50]

Hiányos lenne az áttekintés, ha nem utalnék azokra a – többnyire jobboldali-keresztény oldalhoz sorolható – szerzőkre, akik a pozitív jövőt látták a hadigazdaság működésében. Feltéve persze, ha átalakítják, kivonják a magántőke öleléséből, egészen állami alapra helyezik, és keresztény értékekkel oltják be. Szabó Miklós joggal írta, hogy a hadigazdaság kiterjesztését szorgalmazók az állami szociálpolitika nagyszabású új modelljét akarták megvalósítani. Törekvéseik lényege – német elképzelések nyomán – a vagyonok és a jövedelmek nagyszabású újraelosztása volt a középosztály javára, a nagytőke korlátozásával, esetleg kisajátításával. Az *Új Nemzedék* című lap szerkesztője és fő ideológusa, Milotay István radikális megfogalmazásában: „Államosítása az összes közszállítással foglalkozó üzemeknek, s állami lefoglalása és igénybe vétele a mezőgazdasági termények módjára minden a hadiszükségletet szolgáló ipari termelésnek."[51] Érzékelték, hogy valamilyen földreformra is szükség van, de elsősorban a háborúban szerzett jövedelmeket akarták elvenni, megkülönböztetve a mozgó (olykor világosabban kimondva: a zsidó) tőkét az egészséges nemzeti célokat szolgáló tőkétől. Néhányan komolyan felvetették az egész politikai rendszer átfogó, korporatív jellegű átalakítását is.[52] A hatékony állami beavatkozás gondolata a világháború utolsó éveiben annyira meggyökeresedett, hogy még olyan közismert (zsidó) nagytőkés, mint Kornfeld Móric sem merte szőröstül-bőröstül elutasítani. Egy 1918-as cikkében megállapította ugyan, hogy a gazdasági elvek terén teljes zűrzavar uralkodik, de azután maga is helyeselte a „széles körű kormányzati beavatkozást a köz érdekében" – igaz, csak „hatékony parlamenti ellenőrzés mellett". Ugyanakkor – mintegy a zűrzavart illusztrálandó – megjegyezte: „mi tegnap szabad volt és kitűnő volt, amihez elismerés és tisztelt vagyonosodás fűződött, ma tilos és büntetendő és megvetett".[53]

A hadigazdaság menedzselése mellett a hadviselő államok másik nagy feladata a hátország egyre nagyobb számú áldozatának (árvák, özvegyek, hadirokkantak stb.) a segélyezése volt. A minimális szociális gondoskodásból az önkormányzatoknak is ki kellett venniük a részüket, bár a helyi és központi feladatok, kompetenciák keveredtek.[54] Ezen a téren sem könnyű megállapítani, hogy a magyar hatóságok – lehetőségeikhez mérten – mindent megtettek-e, vagy képtelennek bizonyultak az igények kielégítésére. Annál is kevésbé, mert a társadalom a terhek igazságos elosztását legalább annyira fontosnak tekintette, mint a közellátás biztosítását.[55]

A kormányzat idejében felállította a segélyezéssel foglalkozó központi hivatalokat: 1914-ben az Országos Hadisegély Bizottságot, illetve 1916-tól az Országos Hadigondozó Hivatalt. Az özvegyek, az árvák és a besorozottak családtagjai szerény, de állandó összegre számíthattak.[56] Budapest aránylag hatékony segélyezési rendszert működtetett: már 1914 augusztusában felállították a fővárosi Segítő Bizottságokat, amelyek a helyi elöljáróságok munkáját koordinálták. Jóval később, 1916 végén megalakult a Fővárosi Népjóléti Központ, amely (elvben) egy kézben vonta össze a segélyezési és a népjóléti feladatokat.[57] A központ vezetője, Csergő Hugó statisztikája szerint a segélyezettek 47 százaléka fizikai munkás, 40 százaléka középosztálybeli volt, 14 százaléka egyéb kategóriába tartozott.[58] Ténylegesen a segélyezés továbbra sem bizonyult elég szervezettnek, a hatáskörök nem váltak el (miközben számtalan jóléti egylet, társaság, szövetség állította magáról, hogy segíti a rászorultakat). A szocialista Rónai Zoltán szerint (aki ter-

[50] A paternalista tendenciák erősödésével együtt jelentek meg olyan – félig tréfás – kifejezések, mint a „Vater Staat" Németországban (Richard Calwer újságíró leleménye) vagy az „édes állam" Magyarországon (ez Gábor Andoré).

[51] Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól" az ébredő magyarokig. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc Könyvek, Budapest, 1989. 199.

[52] Uo. 200. – Utóbbi véleményt képviselte a háború alatt pl. a közgazdász Pályi Ede vagy a tisztviselő-kérdés szakértője, Hesslein József.

[53] Kornfeld Móric: Állami beavatkozás. A tőkeemelést korlátozó kormányrendelethez. *Nyugat*, XI. évf. 1918. II. k. 383–387.

[54] Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest, 1934.

[55] Maureen Healy: i. m. 43–82.; Belinda J. Davis: i. m. 126–135.

[56] Pap Dezső: i. m.; Vörös Károly: *Budapest története*. IV. k. 739.

[57] *Fővárosi Közlöny*, 1914. 59. sz. 2322.

[58] Csergő Hugó: *A budapesti nyomor Vörös Könyve*. Budapest, 1919. 70.

mészetesen a jóval magasabbrendű német megoldásokkal példálózott) az efféle népjóléti magánkezdeményezések működését az „adakozz szerényen, de szerepelj gyakran" vezérelve irányította.[59]

Állítólag a háború vége felé a szívós és ügyes háromgyermekes „hadiasszony" évente négyezer korona körüli jövedelmet is összegyűjthetett, plusz ingyen cipőt, ruhát és tejet a gyerekeknek. Ez azonban inkább elméleti okoskodás lehetett, a gyakorlatban kevesen tudták jól megragadni a lehetőségeket.[60] Csergő Hugó Bárczy polgármesterhez intézett levelében nehezményezte, hogy 1917 nyarán a kerületi elöljáróságok három hónap alatt egyetlen embert sem küldtek a Népjóléti Központhoz, ezért „alapos és rendszeres segítség helyett [havi] 40-50 koronás pillanatnyi segélyekkel kell az illetők bajain enyhítenünk". Hozzátette még, hogy emiatt az érintettek „elkeseredett kifakadásaiból" szinte „forradalmi hangok csendülnek ki".[61] Lázongások nemcsak az elégtelen élelemellátás, hanem a segélyezés igazságtalanságai miatt is kirobbanhattak. Passuth László fiatalon átélte az általa „első női forradalomnak" nevezett asszonylázadást Kolozsvárott. 1918 áprilisában átalakították a hadisegélyek elosztását, mire nők ezrei vonultak a Városházától a főtérre. Valóságos csata fejlődött ki, lovas rendőrök bevetésével, vérrel és sok letartóztatással.[62]

Az állami hivatalnokok külön kategóriának minősültek a segélyre szorulók között, hiszen esetükben munkaadójuk, az állam, közvetlenül beavatkozhatott érdekükben. Egészen 1916-ig nem sokat tett értük, a nyugdíjasok pedig még nehezebb helyzetbe kerültek. A háború közepétől a köztisztviselők legalább jogcímeket szereztek különböző kompenzációkra - különleges (olykor természetbeni, pl. ruha) segély, drágasági és (többgyermekesek esetében) családi pótlék, beszerzési előleg stb. -, bár ezek értéke meg sem közelítette az inflációt.[63] Tisztviselői beszerzési csoportokat alakítottak, hogy a nehezen hozzáférhető árucikkekhez - nagyobb tételekben - sorban állás nélkül hozzájussanak. „A napokban kaptam meg a beszerzési előleget (1260 korona); vettem, illetőleg kéz

[59] Rónai Zoltán: Budapest háborús szociálpolitikájához. *Szocializmus,* IX. évf. 1918. október.

[60] Vörös Károly számítása szerint 1918-ban 200 000-250 000 ember, durván a lakosság egynegyede élt segélyekből a fővárosban.

[61] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) IV. 1407. b. 5684-1917.

[62] Passuth László: *Kutatóárok.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 165.

[63] Pap Dezső: i. m. 176.

alatt szereztem 3 métermázsa [!] krumplit, igen jutányos áron" - jegyezte fel 1917-es naplójában Berkeszi István temesvári iskolaigazgató. Ugyanő, szintén 1917-ben: „Íme, én szereztem már e [beszerzési] csoport útján paradicsomot" - majd panaszkodott annak magas ára miatt.[64]

A középosztályhoz tartozók különleges elbánást kívántak, hogy nyomorúságukban is elkülönüljenek az alsóbb néprétegtől. Ennek egyik módja külön hadikonyhák felállítása volt, középosztálybeliek részére. Erről Kovács Lydia írónő 1916-os dokumentumregénye számol be; jellegzetes alcíme szerint *Jelentések a pesti frontról.* „Künn a Pozsonyi úton, a Palatinus palotacsoport egyik szuterén lejárója előtt ebédidőre gyülekezik a szomorú embertömeg: színészek, színésznők gyermekeikkel, magántanárok, tanítónők, magántisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak és nyomdászok munkátlanságtól megfáradt, nyomorba jutott éhes tömege. Vannak vagy százegyvenen. Állásnélküliek mind. Amióta csak kiütött a háború, napról napra ebédet kapnak itt. Három tál ízletes, polgári ebédet."[65] A kép jellegzetes, de alighanem félrevezető. Magyarországon 1916-ban nem volt munkanélküliség, az értelmiségi-tisztviselői-tanári pályákon sem. Létezett természetesen középosztályi szegénység, csak nem a munkanélküliség, hanem a háború eredményeként. Érdekesebb azonban a középosztályi foglalkozások hangsúlyozása és a polgári értékek elvesztésének ábrázolása. Mintha az ízletes, háromfogásos ebéd a már-már elsüllyedt polgári világ utolsó mentsvára lett volna. E Pozsonyi úti - jellegzetesen polgári, újlipótvárosi - környék lakói nem akartak más közkonyhára menni, inkább a saját köreikben maradtak. A jelenség nem lehetett kivételes: tudjuk, hogy Bécsben, de még a jóval kisebb Braunschweigben is külön „középosztályi konyhákat" állítottak fel. Az ezekbe betérők haza is vihették az ennivalót, hogy elkerüljék a nyilvános megaláztatást - ez a gyakorlat feltehetően Budapesten is létezett.[66]

[64] Berkeszi István: i. m. 78-79.

[65] Kovács Lydia: *Jelentések a pesti frontról.* Budapest, 1916. 45.

[66] Berta Neuber szerint Bécsben a minisztériumi hivatalnoknak, Bécs város tisztviselőinek és a vasúti alkalmazottaknak is saját konyháik voltak: *Die Ernährungslage in Wien während des Ersten Weltkrieges und in den Ersten Nachkriegsjahren.* Phil. Diss., Wien, 1985. 92.; H-U. Ludewig: *Das Herzogtum Braunschweig im Ersten Weltkrieg.* Braunschweig, 1984. 70.; Marion Breiter: Hinter der Front: Zur Versorgungslage der Zivilbevölkerung in Wien des Ersten Weltkrieges. *Studien zur Wiener Geschichte, Jahrbuch.* Band 50. Wien, 1994. 255.

Hadikonyhákat egyébként Németország és Ausztria–Magyarország minden nagyobb városában felállítottak. 1915-ben naponta 30 000 ember kapott ingyen vagy filléres menüt Hamburgban (egy éven belül már százezren); Berlinben 50 000 (1915); Münchenben 32 000 (1917); Bécsben 135 000 (1918), végül Budapesten 15 000 adagot (1915 – később ennek legalább a kétszeresét) szolgálták ki.[67] A közkonyhák némelyikét a város működtette, másokat jótékonysági intézmények. A legnagyobb nyilvános étkezdét valószínűleg Weiss Manfréd fegyvergyáros létesítette a külső Váci úton: napi 1400, majd 3000 adag ebédet adtak ott a rászorultaknak.[68] A városi tanács jegyzőkönyvei megőrizték a nehéz idők néhány étlapját. Tudjuk, hogy a Weiss Manfréd-konyhákban 1915 elejétől már nem szolgáltak fel húst. A régi étlap szerint (csütörtökönként) kelkáposzta-főzelék, hurka, túrós lepény és kenyér volt, az új szerint tarhonyaleves, kelkáposzta-főzelék és kenyér. A Szondy utcai kifőzde vendégei 1918 februárjában még soványabb ebédre számíthattak: két fogásra kenyér nélkül – igaz, mindössze hatvan fillérért, elvitelre is. Egyszer egy héten – vasárnap – gulyásleves volt, kevéske hússal.[69]

Összességében Magyarországon a hadigazdaság szervezése, a segélyezés, illetve a munkaügy irányítása aránylag keveset – s jórészt ad hoc módon – változott a háború során. Különösen a németországi vagy a nagy-britanniai átalakulásokhoz képest. Ami történt, az megint az 1916-os évhez kapcsolható: megalakult az Élelmezési Hivatal és az Országos Közélelmezési Tanács (utóbbi 1918-ig három elnököt fogyasztott el: egy bárót, egy grófot, végül egy herceget), a már említett Hadigondozó Hivatal, illetve Budapesten a Népjóléti Központ, a hadiüzemekben pedig a munkavállalókat segítő panaszbizottságok.[70] Többre azért sem volt lehetőség, mert a magyar pénzügyi rendszer a világháború alatt sem változott meg lényegesen, így segélyezésre, szociális gondoskodásra sem juthatott több.[71] 1916 folyamán bevezettek ugyan néhány új adófajtát

[67] Hamburgról és Berlinről lásd Peter Fritzsche: *Germans into Nazis.* Cambridge, Mass. 1998. 33., 45.; Münchenről: Richard Bauer: *Geschichte der Stadt München.* München, 1992. 340–342.

[68] *Fővárosi Közlöny,* 1915. 42. évf. 1637.

[69] *Fővárosi Közlöny,* 1918. 9. évf. 349.

[70] Méhely Kálmán: *A munkáskérdés háborús fejlődése.* Budapest, 1918; Nevelő Irén: *A háború és a magyarországi munkásság 1914–1917.* Budapest, 1980. 78–86.

[71] Hugh Strachan: *The First World War.* Oxford, 2001. 889–890.

– a jövedelemadót, a vagyonadót és a hadinyereség-adót –, ezek azonban cseppek voltak a háborús kiadások tengerében.[72] A magyar költségvetés kiadásainak mindössze 5,2 százalékát fedezték egyenes adókból, ami a többi – igaz, gazdagabb – hadviselő országhoz mérten igen szerény hozzájárulást jelentett.[73] (Ekkor az Egyesült Államokban 23, Nagy-Britanniában 20, Franciaországban 16, Németországban 6 százalékot képviseltek az egyenes adók.) Később a Tisza-kormány pénzügyminisztere, Teleszky János is elismerte, hogy „Magyarországon a háború alatt folytatott adópolitika sem erélyes nem volt, sem a megfelelő eredményekkel nem járt".[74] Ez persze nem akadályozta meg az agrár, illetve a „merkantil" körök képviselőit abban, hogy saját túladóztatásukról és a másik fél hozzájuk képest elenyészően csekély terheiről panaszkodjanak.[75]

A háborús kiadások jóval nagyobb részét fedezték hitelekből, mindenekelőtt a német hadikölcsön „fényes sikerének hatása alatt" kibocsátott nyolc magyar hadikölcsönből. Ausztriában a hadikölcsönökből 35,1 milliárd korona folyt be, Magyarországon 18,6 milliárd korona, ami meglehetősen pontosan tükrözte a Monarchia két felének gazdasági erejét, illetve az azt kifejező kvótát.[76] További kutatásokra lenne szükség a központi hatalmak pénzügyi politikájának összehasonlító elemzéséhez – az mindenképpen világos, hogy a hadikölcsönök sokkal sikeresebbnek bizonyultak, mint az adópolitika. Az is tény, hogy a szociális ellátások a magyar háborús költségvetés elenyésző részét tették ki csupán. Budapest székesfőváros úgyszintén óvatos, eléggé konzervatív pénzügyi politikát folytatott: három kölcsönt vett fel a háború alatt, deficitje 1918-ban mindössze hatvanmillió korona volt.[77]

[72] Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt.* Budapest, 1927. 171.

[73] Ronald Schaffer: *America in the Great War.* Oxford, 1991. 40.; Hugh Strachan: i. m. 862–866.

[74] Teleszky János: i. m. 283.

[75] Szende Pál: *Magyar háborús adópolitika.* Budapest, 1917; Pogány Ágnes: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. k. Budapest, 1993. 353–354.

[76] Teleszky János: i. m. 253–261.; Hugh Strachan: i. m. 918.; Bernhard Bier: *Die Stellung Ungarns in der Kriegswirtschaft des Österreichisch–Ungarischen Monarchie* (Diplomarbeit). Wien, 1973. 70.

[77] Balogh Tamás: *A német pénzromlás oknyomozó története.* Budapest, 1928. 46.; Kiss György: *A budapesti várospolitika 1873–1944.* Budapest, 1958. 143.

Háborús demográfia

A statisztikák a budapesti népesség feltűnő növekedéséről árulkodnak a világháború éveiben. A lakosság száma az 1910-es 880 000-ről 1914 júliusára 959 000-re nőtt, majd még tovább emelkedett: 1915 közepén 976 000, 1916 közepén 987 000 főre, s 1917 nyarán 992 000-rel elérte a tetőpontot. Ezután enyhe csökkenés következett be: a főváros népessége 1918 nyarán 972 000, 1919 nyarán 955 000 fő volt.[78] A háború következtében bekövetkezett fogyást - a mintegy 30 000 elesettet, valamint a csökkenő születési és az emelkedő halálozási rátákból adódó veszteséget, amelyek együtt meghaladták a háborúét - tehát kompenzálta a bevándorlásból adódó nyereség. (A születési ráták 1917-ben már 40 százalékkal voltak alacsonyabbak, mint békeidőben.)[79]

A női és gyermekhalandóság adatai a háborúban bekövetkezett változások megbízható mutatói. 1912-ben és 1913-ban a fővárosban 7500-7900 nő halt meg. A világháború első két évében ez a szám megközelítette a 9000-et (1915-ben 8515, 1916-ban 8795), 1917-ben meghaladta a 10 000-et (10 296), 1918-ra pedig elérte a 13 134-et, vagyis csaknem kétszer annyi volt, mint a háború előtt. E csúcspont után a halálozások száma újból csökkent, 1919-ben 10 225, 1920-ban 10 852 volt, tehát még jelentősen meghaladta a háború előttit.[80] Tudjuk, hogy 1918-ban valamivel több mint négyezer budapesti halt meg spanyolnáthában - az áldozatok fele lehetett nő - a „normális érték" is felülmúlta volna a 11 000 főt.[81]

Az osztrák főváros népessége több mint kétszerese volt Budapestének. Bécsben a háború előtt 15 300 nő halt meg évente. 1915-ben ez a szám 16 000-re, 1916-ban 17 000-re, 1917-ben 21 000-re, 1918-ban 24 000-re nőtt. Az 1918-as csúcspont után 1919-re némileg csökkent, 21 000-re.[82] A két adatsor összevetéséből nyilvánvaló, hogy a halálozási ráták korántsem különböztek annyira, amennyire az élelmiszer-ellátás eltérő színvonala indokolná. Bécs esetében az 1917-es adat 135 százalékkal magasabb az 1913-asnál,

[78] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XII. 1913–1920.* Budapest, 1923. 51.; Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. 736.

[79] Uo. 735.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920.* 51. tábla. 60.

[80] Uo. 61. tábla. 73.

[81] Uo. 61. tábla. 75.

[82] Maureen Healy: i. m. 42. - Nagy-Britanniára és Németországra további adatokat hoz Avner Offer: i. m. 35.; Az oroszországi adatokról lásd Peter Gatrell: i. m. 245.

az 1918-as 155 százalékkal. Ugyanez Budapest esetében 130 és 166 százalék - a magyar főváros 1917-ben árnyalatnyival jobb helyzetben volt, de - miután a spanyolnátha Bécsben „csak" 3900 áldozatot követelt - 1918-ra ez megfordult.[83] Ugyanakkor a tbc-ből eredő halálesetek száma Budapesten riasztó mértékben emelkedett. Évi átlaguk 1910–1914 között (a teljes fővárosi népességet tekintve) 3000 alatt volt, 1915-ben 3500-ra nőtt, 1916-ban 4600-ra, 1917–1918 folyamán 5700-5800-ra.[84] A tbc-s halálozások száma tehát megkétszereződött a háborús években, amit nemcsak általában a romló életszínvonal, hanem a háború vége felé katasztrofálissá váló lakáshelyzet is magyaráz.

Még egyetlen halálozási adatsort érdemes megnézni, az iskoláskorú gyermekekét Bécsben és Budapesten. Bécsben a békebeli szám (1912 és 1914 között) 1050 körül mozgott a 6–14 éves korosztály esetében, míg Budapesten 750 körül (a 6–15 éveseknél).[85] Bécsben 1915 és 1917 között 1200-1300 körül volt, 1918-ban pedig majdnem elérte a kétezer főt. Budapesten alig maradt ezer alatt 1916-ban, 1100 fölé emelkedett 1917-re (ekkor mindössze 167-tel volt kevesebb, mint Bécsben), 1400-ra kúszott fel 1918-ban, majd ezer alá esett vissza 1919-re.[86] Ez az adatsor semmiképpen sem támasztja alá a viszonylag jobban ellátott Budapest kontra éhező Bécs tézisét. Az 1918-as összeomlás évében - a mélyponton - a két adat egészen közel került egymáshoz: Bécs esetében a békebelinek 186 százaléka, Budapest esetében a 187 százaléka volt, de 1917-ben a budapesti gyerekek közül relatíve többen haltak meg: 152 százalék a 121 százalékhoz képest (ha mindkét esetben száznak vesszük az 1913-as adatot). Az értelmes összehasonlítás kedvéért figyelembe kell venni, hogy Bécs gazdagabb város volt, kevésbé mély társadalmi szakadékokkal, jobb lakásviszonyokkal, magasabb színvonalú közegészségügyi és szociális ellátással, mint Budapest. Igaz, az adatok azt is elárulják, hogy Bécs lassabban, nehezebben tért vissza a „normalitáshoz" a háború után, mint Budapest.

A teljesség kedvéért említem még, hogy az antant „ellátási fölényét" a hátország halálozási adatai is igazolják. Németországban 1913-ban a női népesség mortalitása (ezer főre vetítve) két száza-

[83] Maureen Healy: i. m. 307.

[84] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920.* 61. tábla. 75.

[85] Maureen Healy: i. m. 249.

[86] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920.* 61. tábla. 74.

lékponttal haladta meg az angliait (14,3 és 12,2 százalék). 1918-ban a különbség már hét százalékpont volt a németek „javára" (21,6 és 14,6 százalék).[87]

Két statisztikai adatsort vizsgáltam még, az öngyilkosságokét és a bűnözését - ez utóbbit különös tekintettel a fiatalkorú bűnözőkre. Az öngyilkosságok azért is érdekesek, mert a lapokat időről időre ellepték az öngyilkosságok tömegessé válásáról szóló hírek: a jelenséget a hátország egyre súlyosabb helyzetével magyarázták. Az adatok azt mutatják, hogy e hírek rémhírek voltak; talán a valóság torzított észleléséről, egyes esetek eltúlzásáról beszélhetünk, mert az ellenkezője történt. A statisztikákban szereplő „befejezett" öngyilkosságok száma jelentősen csökkent a háborús években, a legalacsonyabbra 1917–1918-ban, majd az érték visszakúszott a békebeli számokhoz. Ha 1913-at száznak vesszük, az arányok a következőképpen alakulnak: 82,5 százalék (1915), 77,1 százalék (1916), 56,9 százalék (1917), 61,8 százalék (1917), 75,6 százalék (1919), 85,3 százalék (1920).[88] Nehéz időkben az emberek reakciói sokfélék, de semmi esetre sem ölik meg magukat tömegesen, s az összefüggés fordítva is igaz: Durkheim óta tudjuk, hogy az öngyilkosságok motívumai jóval összetettebbek annál, semhogy pusztán a külső körülmények változásaival magyarázhatnánk őket.

A kriminalitás adataiból komplexebb kép bontakozik ki. A háború első két évében a regisztrált bűncselekmények száma alaposan visszaesett: 1915-ben 32 412 eset; 1916-ban 36 844 eset, szemben az 1913-as békeév 47 036-os számával.[89] Ez a legegyszerűbben azzal magyarázható, hogy a potenciális bűnelkövetők jelentős részét bevonultatták. Ám 1917-ben a bűnesetek száma megugrott, és meghaladta az 1913-as szintet (57 906). 1918-ban már 136 104 [!] bűntényt regisztráltak, majd a háború után némileg kevesebbet, de még mindig az 1913-as érték kétszeresét (1919-ben 97 705, 1920-ban 90 897).[90] A növekedés messze legnagyobb hányadát a tulajdon elleni bűncselekmények tették ki (lopás, rablás, sikkasztás, csalás, orgazdaság stb.). Történt azonban 286 gyilkosság is

[87] Avner Offer: i. m. 35.

[88] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920.* 61. tábla. 76.

[89] Uo. 91. tábla. 107.; Pálosi Ervin: Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években. *Statisztikai Közlemények,* 55. évf. 1927/3. 26–27.

[90] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1910–1920.* 91. tábla. 107.; Pálosi Ervin: i. m. 26–27.

1918-ban - a korábbi évek átlagának kétszerese; több, mint ugyanebben az évben egész Németországban.[91] A gyilkosságokban és erőszakos bűncselekményekben egyre nagyobb szerepet játszottak a katonaszökevények; néhány kirívóan durva esetről a lapok is beszámoltak. Új típusú bűncselekmények is elharapóztak, például a vasúti lopás, fosztogatás.[92] Megfordult a bűncselekmények és a vétségek aránya, bár ez alighanem az értékhatárok módosulása (illetve az infláció) hatásának tulajdonítható. Talán felesleges is hozzátenni, hogy a rendőrség hatékonysága csökkent, a felderítési mutatók zuhantak.[93]

A háborús évek figyelemre méltó fejleménye volt az, amit az egyik jelentés „feljelentési psychosis"-nak nevezett. Emiatt „özönével megszaporodott" a rendőrség nem kevés munkája, bár kiderült: a feljelentések 65 százaléka „többnyire bosszú művének bizonyult, s egyesek és kereskedők [!] zaklatására irányult".[94] Egy későbbi statisztikai összefoglaló szerint: „Az izraelita felekezethez tartozók a vagyon elleni bűncselekményekben (beleértve uzsora, csalás, sikkasztás, zsarolás, okirat-hamisítás stb.) Budapesten nem haladják meg az arányszámukból adódó hányadot, sőt rendre alatta maradnak."[95]

A fiatalkori bűnözés elharapózása riasztó és sokat tárgyalt jelenség volt.[96] Az adatok messzemenően igazolják az aggodalmakat: 1916 és 1918 között a letartóztatottak több mint 15 százaléka fiatalkorú volt - „normális" békeévekben mindössze hat-nyolc százalékuk. A fiatalkori bűnözés már 1916-ban emelkedni kezdett - láttuk, hogy a bűncselekmények száma ekkor még nem -, az elkövetett cselekmények pedig többnyire súlyosabbnak bizonyultak, mint korábban. Fiatal tolvajbandák és betörőbandák tűntek fel, amelyek néha a katonaszökevényekkel együtt dolgoztak.[97] A fiatalkorú bűnözést mindig két tényezővel magyarázták: a családi

[91] Karl-Heinz Grotjahn (Hg.): *Stahl und Steckrüben. Beiträge und Quellen zur Geschichte Niedersachsens im Ersten Weltkrieg (1914–1918).* Hameln, 1993. 2. 179.

[92] *Jelentés a Budapesti Államrendőrség 1917. évi működéséről.* Budapest, 1918. 64–65., 79.

[93] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920.* 91. tábla, 107.; Pálosi Ervin: i. m. 27.

[94] Uo. *Jelentés a Budapesti Államrendőrség 1916. évi működéséről.* Budapest, 1917. 86–87.; Maureen Healy: i. m. 148–158.

[95] Pálosi Ervin: i. m. 60–62.

[96] *Az Est,* 1916. október 12. 4.

[97] *Jelentés a Budapesti Államrendőrség 1918–1920. évi működéséről.* 73., 202., 67.

élet háború okozta széthullásával (az apa a fronton, az anya munkában, a gyerek az utcán) és a mozi „züllesztő hatásával".[98] A bűnözési mutatók romlása, s különösen az elkövetők fiatalodása, mindig kedvenc érve volt azoknak, akik a mozik szigorú cenzúrázását akarták elérni.[99] Egy osztrák adatokon alapuló tanulmány azonban figyelmeztet, hogy a valóság, illetve annak érzékelése ennél a témánál (is) eltérhet egymástól: a közvélemény már az 1870-es évektől folyamatosan eltúlozta a fiatalkori bűnözés jelentőségét, tehát már akkor, amikor az még szó szerint gyermekcipőben járt.[100]

A főváros arcai

A budapestiek számára a háború néhány utca és intézmény új elnevezésével kezdődött - akárcsak Európa más nagyvárosaiban.[101] Mindaz, aminek neve angol vagy francia kapcsolatot, hatást árult el, német vagy hazafias magyar nevet kapott: a Royal mozi Vilmos császár mozi lett, az Angol Park Nemzeti Park stb.[102]

Az életviszonyok általános romlása 1916-ra láthatóvá vált - amint azt a mai olvasó Krúdy, Karinthy és mások írásaiból megtudhatja. A városi közlekedés rémálomhoz kezdett hasonlítani, hiszen a lakosságnak nemcsak a száma nőtt, hanem a mobilitása is. 1918-ban a budapesti pályaudvarokon 20 millió utas fordult meg, szemben az 1914-es 13 millióval (bár a polgári forgalmat addigra korlátozták a súlyos szénhiány miatt). A lovas kocsik és a taxik jószerivel eltűntek az utakról; az 1915-ben útnak indított autóbusz-közlekedést üzemanyaghiány miatt hamarosan leállították.[103] A tömegközlekedésben a legnagyobb teher a villamosokra hárult: 330 millió utast kellett volna elszállítaniuk - szemben az 1910-es 194 millióval - megközelítően azonos számú járművel. Az eredmény a tömeg, a zsúfoltság és a balesetek riasztó mértékű növekedése volt. Míg 1913-ban 60 embert gázoltak el a budapesti villamosok (és még 72-t az egyéb járművek), 1918-ban már 94-et a villamosok és 95-öt az egyéb járművek.[104] A negatív csúcsot egyébként 1919-ben érték el 130, illetve 91 - összesen 221 - súlyos közlekedési balesettel. A városi tanács már 1916 októberében ülést tartott „az újabban tűrhetetlen villamoshiány és a növekvő számú balesetek" tárgyában, eredmény nélkül.[105] Egyébként a statisztikák, némileg meglepő módon, a budapesti hidakon átmenő személyforgalom drasztikus visszaeséséről tanúskodnak.[106]

Az életviszonyok romlásának másik fontos tényezője az egyre érezhetőbb lakáshiány volt. A háború kitörése után, egészen 1915-1916-ig, több ezer lakás állt üresen, de 1916-tól a lakásbőség megszűnt. 1916 végén 590, egy évvel később 142, 1918 őszén 51 üres lakásról tudtak egész Budapesten. Módosabb polgárok napi száz koronát ajánlottak olyan ügynököknek, akik üres lakást tudnak felhajtani számukra.[107] A fokozódó lakásmizéria mögött két jelenség húzódott meg. Egyfelől - s ez lehetett a fontosabb ok - Budapesten (akárcsak Berlinben és Bécsben) bevezették a házbérmaximálást. Ez annyit jelentett, hogy a házbérek emelését hatóságilag megtiltották - különösen a kisebb lakások esetében. Az eredetileg a hadba vonulókat és családtagjaikat védő, a háziuraknak nehézségeket okozó rendelkezések egészen 1920-ig érvényben maradtak.[108] A „kötött lakásgazdálkodás" miatt nem érte meg új lakásokat építeni, a meglevő lakások felújítása is elmaradt, így azok

[98] Lásd Angyal Pál. *Magyar Kultúra,* V. évf. 1917. I. 433-438.; Ambrus Zoltán, *Nyugat,* IX. évf. 1916. I. sz. 113-115.

[99] Balassa Imre cikke csak óvta a fiatalokat a mozitól. (A mozi. *Magyar Kultúra,* II. évf. 1914. I. 17-18.), Petri Mór már határozott intézkedéseket követelt, mert a mozit összekapcsolta a fiatalkorúak bűnözésével. (A világháború tanulságai a népnevelés és népoktatás terén. *Budapesti Szemle,* 472. 1916. 91-105.) A beharangozott mozicenzúra megörvendeztette a katolikus *Alkotmányt*, mert: „a mozik két évtized óta börtönökre, lelencházakra és öngyilkosságra nevelik a fiatalságot". (1918. május 11.)

[100] Robert Wegs: Youth Delinquency and Crime: The Perception and the Reality. *Journal of Social History,* 1993/3. 603-621.

[101] *Fővárosi Közlöny,* 1914. 69. sz. 2623.; Magyar Bálint: *A Vígszínház története.* Budapest, 1979. 107. - Az átkeresztelt utcák, intézmények között volt pl. a Szerb u., a Párizsi u., a Párizsi udvar, a Párizsi nagyáruház, a London Szálloda, az Angol Park, a Royal Orfeum. Az „angol úri szabók" cégtábláin az „angol" szót leragasztották.

[102] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. 727.

[103] Uo. 746.; *Fővárosi Közlöny,* 1918. 11. sz. 416.

[104] *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920.* 72. tábla, 92.; *Budapesti Hírlap,* 1918. szeptember 18.

[105] *Az Est,* 1916. október 18. (Karinthy több krokijában foglalkozott a főváros ellehetetlenülő közlekedésével.); *Pesti Napló,* 1917. február 7. („A béna város" címmel: „A vonatok öt-hat órás késésekkel járnak, a villamosközlekedés megszűnt.")

[106] *Népszabadság,* 2002. június 7. 32.

[107] Borsos Endre: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől.* Budapest, 1929. 19-62.; Vörös Károly: i. m. 742.

[108] „Minden család maradjon abban a lakásban, ahol a háború kezdetkor lakott - ez volt a legfőbb alapelv" - írta Borsos Endre. (I. m. 9-10.)

állaga leromlott. 1915 és 1919 között Budapesten mindössze 191 új ház épült; az építőipar rendelések híján pangott. Egy másik, talán kevésbé fontos tényező a különböző bizottságok és központok sok helyet igénylő szaporodása lehetett, ideértve a hadsereg szükségleteire lefoglalt lakásokat is.[109]

Nem minden kortárs értékelte ugyanígy a helyzetet. Borsos Endre kétkötetes tanulmánya a hadiközpontokat és a mozikat (!) emelte ki a lakáshiány meghatározó okaiként, majd máshol a nagyszámú galíciai és erdélyi menekülttel indokolta a lakásínséget.[110] A menekültkérdés és a lakáshiány e közvetlen összekapcsolása – ilyenkor szinte mindig a galíciai zsidó menekültek kerültek szóba – számos újság kedvelt témájának számított.[111]

Még a jó lakással és elegendő ennivalóval rendelkezők sem élvezhették az életet a háború utolsó két évében. 1917–1918-ban a vízellátás akadozott, a „folik vagy nem folik?" kérdése kabarétréfává lett. A lakások és a közintézmények fűtése (a szénhiány miatt) ugyanúgy akadozott, mint az élelmezés, a közlekedés vagy a vízellátás. „Az amerikai konzul jelentette, hogy miután a lakásában nincs fűtés, a fürdőszobában étkezik, mert ott van egy kis melegítő eszköz, egyébként korán ágyba bújik, hogy ne fázzon, a konzulátus irodáit pedig naponta csak pár órára nyitják ki."[112] A krónikussá váló szénhiány a hatóságokat arra késztette, hogy korlátozzák a boltok és a szórakozóhelyek nyitva tartását. 1916 márciusától a szórakozóhelyeknek éjjel egykor kellett zárniuk, 1917 januárjától éjfélkor, egy hónappal később már tizenegykor. Az üzletek legkésőbb este hétig árusíthattak, amit talán nem is bántak, hiszen úgysem nagyon volt mit eladniuk.[113] A közvilágítás és a reklámfények korlátozása fontosabbnak tűnt: a főváros szó szerint és átvitt értelemben is sötétségbe borult. „Budapest teljesen háborús arcot öltött" – kommentálták az újságok.[114] Azután 1918-

[109] Vörös Károly: i. m. 742.; Garbai Sándor: Lakásínség Budapesten. *Szocializmus*, XI. évf. 1918. 216–225.; *Alkotmány*, 1915. április 16.; *Budapesti Hírlap*, 1917. augusztus 18. (Ez utóbbi – az okot és az okozatot felcserélve – a közvetítőket találta felelősnek a lakásínségért.)

[110] Borsos Endre: i. m. 30., 37., 101.; *Világ*, 1918. június 17.

[111] *Déli Hírlap*, 1918. október 22.; *Népszava*, 1917. június 1.

[112] Arthur J. May Jr.: i. m. 2. k. 701. (Az 1916–1917-es tél különösen kemény volt, nagy megpróbáltatásokat hozott a lakosságnak.)

[113] A korai zárórákról: *Fővárosi Közlöny*, 1917. 20. sz. 684.; *A Nap*, 1916. október 26.; *Népszava*, 1916. július 27. Lásd még *Népszabadság*, 2002. január 18., 30.

[114] *A Nap*, 1918. október 26.; *Az Ujság*, 1916. október 8.

ban egy darabig kizárólag a színházak és mozik maradhattak nyitva, legfeljebb este tíz óráig. Ennek ellenére a sötétségbe és nyomorba süllyedő városban soha nem látott mértékben lendült fel a szórakoztatóipar.

A közvélemény természetesen szünet nélkül tárgyalta, hogy ki(k) felelős(ek) az általános romlásért. A legkényelmesebb célpontot persze Ausztria nyújtotta: szénhiány idején a sajtó ugyanúgy Bécsre mutogatott, ahogy a bécsiek az élelmiszerhiány időszakaiban a magyarokra.[115] A másik játszmát a kormány és a főváros vívta. A budapesti politikusok azt állították, hogy a Tisza-kormány magára hagyta a fővárost („a kormány a drágaságot nem óhajtja megakadályozni"), míg a kormány bátorította a városatyákat, hogy használják ki a saját erőforrásaikat.[116] Amikor 1916-ban Polónyi Géza – Vázsonyi régi személyes ellenfele – a képviselőházban Budapest rossz városvezetését támadta, Vázsonyi ezt úgy értelmezte, hogy a felszólalást kormánykörök ihlették.[117] „Micsoda bűnös, micsoda perfid manőver ez a kormány részéről, amely a közgyűlölet prédájául, maga helyett túszul akarja felajánlani a város polgárságát és hatóságát" – dörögte a közgyűlésben.[118] Később azonban egy kevésbé híres városatya emlékeztette képviselőtársait arra, hogy a kormány drágasági pótlékot ad a közhivatalnokoknak, amihez viszont a főváros egyetlen krajcárt sem tesz hozzá.[119] Károlyi Mihály gróf még szélsőségesebb értelmezésre hajlott egyik parlamenti felszólalásában. Miután megállapította, hogy Bécsnek van szene, Budapestnek viszont nincs, a kormány tudatos politikai manővereire utalt: „nem tehetek róla, de egy bizonyos tendenciát látok a dologban. Mert hiába, Budapest főváros nem becézett gyermeke sem a kormánynak, sem a kormánypártnak" – mondta.[120]

Szinte felesleges is hozzátenni, hogy egyiküknek sem volt igaza – se Vázsonyinak, se Károlyinak, de Polónyi Gézának sem. A kormány gyenge és tehetetlen volt a háború menedzselésében (akárcsak sok szempontból a főváros), de ebben tudatos rosszindula-

[115] Lásd e fejezet 13–16. jegyzetét.

[116] *Fővárosi Közlöny*, 1915. 16. sz. 538.

[117] Az Országgyűlés 631. ülése. 1916. február 23. *Képviselőházi Napló*, XXIX. k. 360. és 667. ülés. 1916. szeptember 27. Uo. XXXII. k. 428.

[118] *Fővárosi Közlöny*, 1916. 53. sz. 1897.

[119] Kassai Ferenc: uo. 1917. 33. sz. 1127.

[120] Az Országgyűlés 698. ülése. 1917. február 10. *Képviselőházi Napló*, XXXIV. k. 200.

tot, politikai célzatosságot keresni oktalan dolog volt (amit az érintett politikusok bizonyára maguk is jól tudtak).

Mint láttuk, az 1916-os év a hadigazdaság szervezése és a közellátás szempontjából is hozott változásokat. „Az élelemtermelést és -elosztást csak a háború harmadik évében helyezték teljes mértékben háborús irányítás alá" – összegezte a kérdés egyik szakértője.[121] Németország ebben az évben vezette be a hátország „totális mozgósítását" jelentő Kisegítő Szolgálati Törvényt, a nevezetes Hilfsdienstgesetzt, amely meglehetős jogokat biztosított a munkavállalóknak is.[122] A magyar kormány az élelemtermelés és -elosztás centralizálásában próbált előbbre lépni – mérsékelt eredménnyel. A munkaadók és a munkavállalók érdekeit állami segítséggel összebékíteni hivatott (szintén 1916-ban felállított) „panaszbizottságok" már némi korporatív jelleget kölcsönöztek a magyar hadigazdaságnak – igaz, messze elmaradva az eredeti német mintától.[123]

A folyamatosan intenzívebbé váló állami beavatkozás – az erőforrások szűkössége miatt – rendszerint semmilyen területen nem érte el a kívánt eredményt. Egy 1916-os (félhivatalos) publikációban is egyszerre értesülünk „az állami beavatkozás rendkívül megnövekedett mértékéről", valamint „a kormányzat elerőtlenedéséről".[124] A közvélemény hatékonyabb irányítást és ellenőrzést követelt, de miután tapasztalnia kellett ennek hatástalanságát, az államba, a felsőségbe vetett hite rendült meg. A magyar köztudatban feltehetően máig érezhető ez a kettős tapasztalat: egyfelől mindent az államtól lehet és kell várni, másfelől mindenki tudja, hogy ugyanez az állam gyenge és kijátszható. „Mint a kisgyerek, aki tanácstalanságában a mamát és a papát hívja segítségül, úgy hívja a fogyasztó, ha az árak túl magasak, az apuka-államot" – állapította meg a paternalizmus térhódításáról egy német szerző már 1915-ben.[125] Később a jelenséggel inkább humoristák foglalkoztak – köztük például az eléggé elfelejtett Gábor Andor, aki az „édes állam"-ról írt – nagyjából az idézett német szerzőhöz hasonló értelemben. Az „édes állam" kifejezés nála is paradoxon: édesgessük és szeretgessük őt, hátha ad cukorkát – de tudjuk, hogy úgyis csak elvesz...

1916-tól kezdve egyre többen érezhették úgy, hogy végső soron minden rosszat az állam csinál: a mindenható felsőséget még azért is felelőssé tették, amihez nem volt köze. Lassan minden bajért, nehézségért benne találták meg a bűnbakot – még konkrétabban az urakban, a „nagyfejűekben", Tisza Istvánban. „Minél mélyebben és intenzívebben avatkoztak bele az állami hatóságok az emberek életébe, annál inkább őket azonosították a növekvő megszorításokkal és nehézségekkel" – fogalmazott pontosan a német Jürgen Kocka.[126] Szavait érdemes megjegyezni: a világháború utolsó két éve legalább annyira a bűnbakkeresésről, mint a front és a hátország erőfeszítéseinek fokozásáról szólt.

[121] Avner Offer: i. m. 2.

[122] Lengyel György: i. m. 285–304.; Gerald D. Feldman: *Army, Industy and Labor in Germany 1914–1918.* Pinceton, 1966. 197–253.

[123] A nagy háború alatti és utáni korporatív tendenciákról lásd Charles S. Maier: *Recasting Bourgeois Europe.* Princeton, 1975.

[124] Katona Béla: *Magyarország közgazdasága.* Budapest, 1917. 3.

[125] Richard Calwert idézi Gerald D. Feldman. In: W. Michalka (Hg.): i. m. 474.

[126] Jürgen Kocka: i. m. 157. – A bölcselő Alexander Bernát – egy 1915-ös előadásában – filozófiai magasságba emelte a problémát. Az állam szerinte addig „szürkének, összetöpörödöttnek, mesterkéltnek és fogyatékosnak látszott", a háborúban viszont „fényt, fenséget és égbenyúló magasságot" nyert. „És megjelent előttünk az Állam, a maga abszolút felsőségében, mint rendelkező, parancsoló és a saját maga elhatározásából cselekvő. És ugyanakkor, mikor magunkat eltörpülőknek éreztük az ő nagysága előtt, vele való legbelsőbb egységünket is éreztük." *(A háború filozófiájáról. Hadi beszédek,* 17. füzet. Budapest, 1915. 5–6.)

A HÁTORSZÁG FELKAVART TÁRSADALMA

A nagy háború szociálpszichológiája

Az első világháború történetírói általában követték a 20. század történettudományának tendenciáit: a háború utáni évtizedek publikációi szinte kizárólag katonai, politikai (diplomáciai) és gazdasági kérdéseket érintettek. Később, az 1960-as évektől (először Nagy-Britanniában) a világháború társadalomtörténete, még később, az 1980-as években, kultúr- és mentalitástörténete került előtérbe. Az 1970-es években már a világháborús társadalomtörténet különböző modelljei versenyeztek: Jürgen Kocka említett nevezetes könyve a hadigazdálkodás és az osztályellentétek összefüggéseit emelte ki; Gerald Feldman és mások az 1920-as évekbe is átnyúló korporatív vonásokat hangsúlyozták.[1] A legújabb szociokulturális megközelítések gyakran a háborúnak a „társadalmi nemekre" (gender) gyakorolt hatásával foglalkoznak, olykor – érzésem szerint – el is túlozva ezeket.[2]

A világháború társadalomtörténetének egyik jól használható modellje szerint a „totális" háborúval együtt járó hirtelen, ám tartósnak bizonyuló változások négy területen, négy szinten alakítják át a társadalmakat.[3] Az első szint a pusztításé, emberek és anyagi

[1] Jürgen Kocka: *Klassengesellschaft im Krieg. Göttingen.* 1973; Gerald D. Feldman: *The Great Disorder; Politics, Economics and Society of the German Inflation.* New York, 1993; Charles S. Maier: *Recasting Bourgeois Europe.* Princeton, 1975.

[2] Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire.* Cambridge, 2004.

[3] Arthur Marwick: *War and Social Change in the Twentieth Century.* London–Basingstoke, 1974. 11–14.; Nándor F. Dreisziger: The Dimensions of Total War. In: *East-Central*

javak pusztulásáé. A második a „megpróbáltatások és feszültségek" szintje: „a háború egy ország katonai, gazdasági, társadalmi és politikai intézményeit érő leghatalmasabb kihívás". Még ha az elhúzódó és minden szférát átjáró háború nem okoz is szükségképpen összeomlást – mint pl. a cári Oroszország esetében –, akkor is az élet összes területén elkerülhetetlenül centralizációhoz vezet.[4] A modell harmadik szintje a részvételé: „a modern háborúkban erőteljesebben vesznek részt azok a nagy, nem privilegizált társadalmi csoportok, amelyek ennek megfelelően hasznot akarnak húzni a részvételből, de legalábbis új öntudatot alakítanak ki".[5] A modell megalkotója, a brit Arthur Marwick egyébként elmésen különválasztotta az „irányított" és a „nem irányított" (vagy a szándékolt és a nem szándékolt) változásokat – az előbbieket eddig mindenesetre szorgosabban tanulmányozták, mint az utóbbiakat.[6] Végül, negyedszer, „a háború kolosszális pszichológiai tapasztalat", olyan külső körülmény, amely behatol az emberek (nők, gyerekek) legbensőbb lényébe, ahol alapvető lelki és szellemi reakciókat vált ki, kihat a vallásos hit és a művészetek minden ágára – röviden: kulturális jelenség is.[7]

Természetesen nem könnyű eldönteni, hogy a fenti modell valóban jobban illik-e a modern háborúkra, mint mondjuk a pun háborúkra vagy a harmincéves háborúra, amelyeknél a pusztítás, a részvétel és a lelki hatás ugyancsak nem mellékes. Ám a kérdés inkább az: vajon az eredetileg főleg Nagy-Britanniára alkalmazott modell használható-e a központi hatalmak, illetve Ausztria–Magyarország, közelebbről pedig Magyarország esetében?

Ami a pusztítást és a pusztulást illeti, a központi hatalmaknál az emberek és nem a javak elvesztése számított igazán, minthogy a hadműveletek döntően az ellenséges tömb országainak terüle-

European Society in World War I. B. K. Király–N. F. Dreisziger–A. A. Nofi (eds.). New York–Boulder, 1985. 3–23.

[4] Arthur Marwick: i. m. 12.

[5] Uo. 12–13. Lásd még Richard Wall–Jay M. Winter (eds.): *The Upheaval of War; Family, Work and Welfare in Europe 1914–1918.* Cambridge, 1988.

[6] *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War.* Ed.: John Horne, Cambridge, 1997; *Facing Armageddon. The First World War Experienced.* H. Cecil–P. H. Liddle (eds.). London, 1996; *Capital Cities at War; Paris, London, Berlin.* 1914–1919. J. M. Winter–J. L. Roberts (eds.). Cambridge, 1997.

[7] A háborús kultúrával foglalkozó két szemléletformáló mű: Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory.* Oxford, 1975; Modris Ecksteins: *Rites of Spring.* New York, 1989.

tén folytak. (Mellőzöm itt a javaknak a hiánygazdaságból eredő „közvetett" veszteségeit, amelyekkel a 3. fejezetben foglalkoztam.)

A próbatételek és a centralizáció szintje gyakorlatilag mindegyik hadviselő országban hasonló volt. „Nagy-Britannia minden fontos bányáját és üzemét mi felügyeltük. Ellenőriztük és lényegében irányítottuk az ipart. Szabályoztuk a nyersanyagellátást, megszerveztük a termékek elosztását. Közvetlenül rendelkeztünk mintegy ötmillió munkavállalóval, a nemzetgazdaság minden más ágazatába beavatkoztunk" – jelentette ki egy liberális ország liberális minisztere, Winston Churchill.[8] A hadigazdaság és így a társadalom állami irányítása Nagy-Britanniában legalább annyira átfogó – mindenesetre feltétlenül sikeresebb – volt, mint Németországban vagy Ausztria–Magyarországon.

Az utóbbi évtizedekben jelentős munkák születtek Nyugat-Európában a városi munkásrétegek és a nők háborús szerepéről.[9] Ezekből megállapítható, hogy a nyugati szövetségesek sikeresen mobilizálták anyagi és emberi erőforrásaikat, s ezáltal a hátország társadalmi kohéziója is erősödött. Nagy-Britannia és Franciaország jobban támaszkodhatott felső osztályainak áldozatkészségére, „nagylelkűségére", mint Németország és Ausztria–Magyarország.[10] Tartalékaiknak köszönhetően meg tudták akadályozni az ellátás drámai romlását, a segélyezés megfelelő szervezésével pedig a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését. Ellenkezőleg: a háborús években az életszínvonalbeli különbségek valamelyest kiegyenlítődtek.[11]

Végül, de nem utolsósorban: a nyugati államok jobban fenntartották a háborús morált – részben azért, mert az információ és a propaganda hatékonyabb módszereivel éltek, mint ellenfeleik. A központi hatalmaknak ugyanakkor a társadalom fokozódó polarizálódását és a társadalmi kohézió gyengülését kellett tapasztalniuk.[12] Németországban és Magyarországon mindez egyszerre

[8] Idézi Bihari Péter: *Háború és béke 1914–1919.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1998. 44.

[9] Elsősorban Marwick, Winter, Horne, Healy, Davis említett műveiről van szó.

[10] Holger H. Herwig: *The First World War in Germany, Austria and Hungary, 1914–1918.* London, 1997. 258–259.

[11] Richard Wall–Jay M. Winter (eds.): The Upheaval of War; Family, Work and Welfare in Europe 1914–1918. 9–106., 109–248.

[12] Mark Cornwall: *The Undermining of Austria–Hungary.* London, 2000. – A Monarchiát ért és a tőle kiinduló propagandaháborúval foglalkozó vaskos könyv több (igaz, megkésett) kezdeményezést tulajdonít Ausztria–Magyarországnak, mint amennyit korábban elismertek. Lásd még Kocka, Feldman, Chickering, Herwig, Winter és mások idézett munkáit.

jelentette a társadalmi különbségek erősödését, valamint az életszínvonal lefelé nivellálódását. A kortársak egyszerűen úgy fogalmaztak, hogy a háború keveseket gazdaggá vagy még gazdagabbá tett (hadiszállítók, hadimilliomosok), a túlnyomó többséget pedig szegényebbé, sőt nélkülözővé.[13] Ezt semmilyen propaganda sem ellensúlyozhatta.

A szociálpszichológiai hatásokat vizsgálva közhelynek számít, hogy a nagy háború lerombolta a 19. század liberális világát és vele az európai kultúra alapértékeit. A békés haladás racionalista elképzelése eltűnőben volt, átadta helyét a fajok, nemzetek, osztályok harcáról szóló tanoknak. Az államba, a hatóságokba, a felsőségbe vetett „állampolgári" bizalom elpárolgott. Mindez az 1918-as közép-európai forradalmak döntő tényezőjének bizonyult. Az értékek gyors átrendeződésének folyamatát kísérte az az erős vágy és követelés, hogy büntessék meg mindazokat, akik a háborús nyomorért felelősek. A bűnbakképzés mechanizmusa szorosan összekapcsolódott a középosztályok – mint első számú vesztesek – problémájával, ezen keresztül pedig a „zsidókérdés" kiéleződéséhez vezetett.[14]

A központi hatalmak háborús társadalmainak szociálpszichológiáját 1916 és 1918 között legtalálóbban alighanem a „hobbesi" mondattal határozhatnánk meg: „Mindenki harca mindenki ellen."[15] „Amikor az emberek gyűlöletet emlegetnek, akkor nem az angolokra vagy a franciákra gondolnak, hanem azokra, akiknek több ennivaló jut, mint nekik" – összegezte egy 1917-es bajorországi jelentés a közhangulat alakulását.[16] „A berliniek 1916 elején már többé nem támogatták a háborús erőfeszítéseket – nem kis részben azért, mert fokozódó nyugtalansággal látták, hogy a fogyasztói érdekeket védő hivatalos erőfeszítések dacára az állam te-

[13] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 736.

[14] Heinrich A. Winkler német történész Max Weber kortárs vélekedésére is alapoz. Lásd Winkler: Revolution by Consensus. In: *The Problem of Revolution in Germany 1789–1989.* Ed.: Reinhard Rürup. Oxford, 2000. 94. A bűnbakképzésről alapmű René Girard: *The Scapegoat.* Baltimore, 1986.

[15] Wolfgang Kruse: *Eine Welt von Feinden. Der Grosse Krieg 1914–1918.* Frankfurt a. M., 1997., passim. Továbbá: „(Az infláció és a feketepiac) a német társadalom valóságos kriminalizálódását eredményezte, továbbá mélységes elidegenedést város és falu, munkás és parasztgazda, középosztály és munkás, középosztály és felső osztály között" – írta Gerald D. Feldman. Mobilizing Economies. In: *The Great War and the Twentieth Century.* Eds.: J. Winter–G. Parker–M. R. Habeck. Yale, 2000. 177–178.

[16] Idézi Bihari Péter: *Háború és béke 1914–1919.* 47.

hetetlen a »belső ellenségek« új csoportjaival szemben. A berliniek és a német városlakók csaló élelmiszer-kereskedőként és vérszívó falusi termelőként határozták meg az ellenséget. A berliniek szerint a kereskedők és a gazdák abból húznak hasznot, hogy a gazdasági háborúban német »sorstársaikkal« szemben a rossz oldalon állnak. Ez a meggyőződés elmélyítette a társadalmi szakadékokat; a széles közvéleményt is a patriotizmus, a »németség« és a német népközösség kérdései foglalkoztatták."[17] Bőven találhatunk hasonló idézeteket a világháborús Bécs lakosságáról is.

Magyarországon néhány kortárs nyíltan hangot adott a társadalmat illető „hobbesi" vízióinak. Vadász Lipót – Tisza István korábbi (zsidó származású) államtitkára – baljós újévi gondolatokat fogalmazott meg a Nemzeti Munkapárt 1918 eleji találkozóján. „Ami azonban lesújt, az, hogy konok eldurvulás, sivár fásultság, csúnya bizalmatlanság és düh marja a magyar közszellemet. Nyakunkon a háború előtti idők minden baja, és íme, itt meredezik az új és újabb bajok vészes serege. Mintha [!] vége lenne a szintézisnek, mintha vége lenne a testvéri együttérzésnek, marakodás és partikularizmus mindenütt. Bellum omnium contra omnes... És mennyi rágalom burjánzik. Milyen régen volt, mintha végtelenség választana el attól az időtől, mikor a nemzeti egység, az ezáltal táplált nemzeti erő sugárzása szinte elképzelhetetlenné tette ezt a mai szégyent és árulást!"[18]

Biró Lajos, az ismert liberális író, újságíró és szerkesztő már 1916 végén ugyanezeket a tüneteket sorolta, amikor a harmadik háborús karácsonyról írt. (A karácsony mindig krízis-időszak volt, úgy a fronton, mint a hátországban.) „Ahová megyek, utcán, üzletben, hivatalban: haragos arcok, eltorzult szájak, károgó szidalmak. Ha ételt akarsz venni, gorombaságot nyelsz, ha jogaidat követeled, rúgás a válasz... Hány ember él Budapesten? Kilencszázezer? Kilencszázezer ellenséged van. És mind a kilencszázezernek van kilencszázezer. Utcára mégy? Üzletekben és hivatalokban van dolgod? Végy türelmet magadhoz. Végy alázatot magadhoz. Húzd fel a legvastagabb bőrödet – az ellenség felé indulsz. – Emberek, emberek, mi lesz ebből?"[19]

[17] Belinda J. Davis: Home *Fires Burning; Food, Politics and Everyday Life in World War I. Berlin*. Chapel Hill, 2000. 2.

[18] Vadász Lipót *Beszédei*. Budapest, 1926. 153–165.

[19] Biró Lajos: Budapesti karácsony. In: *A kezdet és a vég. Biró Lajos Vezércikkei a „Világ"-ban, 1914–1918*. Budapest, 1918. 50–52.

Az érzékeny és tisztán látó Kosztolányi Dezső pedig már 1915. május 23-án (történetesen az olasz hadüzenet napján) „Gyűlölet" címmel írt tárcát a Hétbe. „A gyűlölet, a sovány és hosszú körmű istennő, aki kígyóhaját csigákba fésüli, közénk telepedett. Talán jó is, hogy itt van. Mert nélküle teljesen egyedül lennénk. Mindenki választ valamit magának, amit gyűlölhet, a tömeg egy népet, az írástudó egy irányt, egy zászlót, egy jelszót, egy embert, egy taglejtést, egy politikát, egy orrot, ki tudná felsorolni, mit." Cikkét a következő mondat zárja: „Gyűlölet, életelixír, nélküled ma nem lehetne élni."[20] A témára két évvel később tért vissza a Pesti Naplóban – a harag már mindent elsöprő és irracionális: „Soha olyan őszinték nem voltak (a budapestiek), mint a gorombaságnak ebben az aranykorában. [...] Végre az emberek szívük szerint gyűlölhetik egymást."[21]

Város a falu ellen, fogyasztók a termelők ellen

A hátország számos harctere közül a város–vidék, a termelő–fogyasztó, a kisüzem–nagyvállalkozás, a tőkés–munkás, a középrétegek–tőkések plusz munkások, a zsidók–zsidóellenesek, végül a hadimilliomosok–mindenki más konfliktusai voltak a legfontosabbak. (Nők és férfiak „nemi" küzdelmét inkább csak az utókor történészei regisztrálták.)

Viszonylag keveset tud történettudományunk a vidék (falu) és város szembenállásáról, amely nagyrészt megegyezett a termelők és fogyasztók közötti konfliktussal. Ez – figyelembe véve Magyarország gazdasági-társadalmi viszonyait – legalábbis meglepő.[22] Amit mégis tudunk, az töredékességében is rendkívül ellentmondásos: a parasztok elszegényedése a bevonultatások és a szigorú termény-

[20] Kosztolányi Dezső: Gyűlölet. In: *Füst. Hírlapi cikkek 1914–1920*. (Szerk. Réz Pál.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 158–159. – Maureen Healy Bécs-monográfiája az alábbi idézetet tartalmazza az ottani félelmekről, gyűlöletekről: „Félek a gazdaszszonyomtól. De ugyanezzel az erővel mondhattam volna a vasalónőt, a kávéházi pincért, a zöldségest, a hivatalnokot, a villamosvezetőt vagy a borbélyt is. (...) Látom körös-körül az emberek hideg, részvétlen gyűlöletét." (*Der Morgen*, 1918. május 17. Idézi Maureen Healy: i. m. 157.)

[21] Kosztolányi Dezső: Haragszomrád. In: *Füst*. 378–379.

[22] *Magyarország története. 1890–1918*. VII. Szerk.: Hanák Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 428–431.

rekvirálás miatt egyfelől – a parasztok megtollasodása az égbe szökő élelmiszerárak miatt másfelől. Kísérletet sem teszek a kétféle kép kidolgozására, még kevésbé összesimításukra, mindössze illusztrálni próbálom az ellenmondásokat.[23]

Hanák Péter méltán sokat idézett tanulmányban elemezte a nagy háborúban született és a cenzúra által visszatartott „népi leveleket", amelyek a vidék pauperizálódásának és kimerültségének egyedülálló dokumentumai. „Ha még egy évig nem lesz vége a háborúnak, idehaza mind elveszünk éhen. Már most oly borzasztó nyomorúság van, hogy éhhalál fenyegeti a népet" – írta Magyaródi Júlia a bátyjának Mórról. A levelek zömét egyedül küszködő asszonyok küldték; alaptémájuk a kenyérhiány meg a „nagyfejűek" felelőssége. A kenyér és háború közötti kapcsolat egyszerű volt: ha háború van, nincs kenyér, ha a háború valahogy véget ér, újra bőség lesz. A helyzetről a birtokosok, az urak, a „nagyfejűek" tehetnek, ők a háború meghosszabbítói; a megoldást (sőt, a megváltást!) a „cocialisták" hozzák el, akik majd megkötik a békét.[24]

Néhány egykorú jelentés és újságcikk vagy későbbi visszaemlékezés egészen mást sugall. 1917 elején egy brit tudósító jelentette a magyar parasztokról: „Asszonyaik selyemharisnyát viselnek, két-három fontnak megfelelő összeget is adnak egy selyempapucsért. Abony városka 6000 lakosa az utolsó két évben százezer fontot helyezett el a bankban a háború előtti normál megtakarításokon felül. Ugyanennyit fizettek ki adósság és jelzálog fejében, és állítólag még legalább félmillió fontjuk van elrejtve a szalmazsákokban és a szekrények mélyén".[25] „Mert aztán a háborúval fordult a sor! Most a városiak álltak a falusi kiskapuk előtt úgy, mint a szalonnadarabra váró kutya. Szalonnáért, tojásért, egy kis szütyő lisztért rimánkodtak, hónuk alatt a családfő frakkjával, egy perzsaszőnyeggel, egy konyhaszékkel, mindennel, amit el tudtak mozdítani hazulról [...] Szabóéknak zongorájuk lett, egy fél süldőért! A városokból még a zongorák is megindultak, a legszörnyűbb dűlőutakon az ország legistenhátamögöttibb zugába is elvánszorogtak" –

[23] A magyar parasztság háborús viszonyairól tudtommal egyetlen nagyobb, átfogó tanulmány készült – angolul: Peter Hidas: The Dance of Death; World War I and the Hungarian Peasants. In: *The Modernization of Agriculture. Rural Transformation in Hungary 1848–1975.* Eds.: Joseph Held. Boulder, 1980. 169–195.

[24] Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: *A Kert és a Műhely.* Gondolat, Budapest, 1988. 222–274. Idézet: 230.

[25] Idézi Peter Hidas: The Dance of Death. In: *The Modernization of Agriculture.* 180–181.

számolt be Illyés Gyula dunántúli falujának újgazdag parasztjairól.[26] Illyés sorai egyértelművé teszik a falusiak és városiak közötti cserekereskedelem kiterjedtségét, amint azt is, hogy a háború sok gazdának határozottan „áldást" jelentett.

Kaffka Margit, a világháborús korszak nagy írónője sem mondott mást. Éles szemű megfigyelőként mutatta be a lehetőségeket kihasználó, a hiányokon tollasodó parasztasszonyt. Vasúton utazott együtt az (1918-ban!) „kicsattanóan kerek" alföldi menyecskével, aki naponta vitet – „a némötjével", „mert annak szabad" – húst és szalonnát az éhező Bécsbe. „Harmincunknak van ez az egy némöt [...], fél Kőrös asszonya evvel foglalkozik" – újságolta a riportalany. Az üzlet kilónként hat korona tiszta hasznot hozott, ami egy év alatt (Kaffka szerint) 115 200 koronát eredményezett. Megtudjuk még, hogy a parasztasszony értelmiséginek taníttatja a fiait – az írónő a középosztály helyzetének szóló halk sóhajjal zárta cikkét.[27]

Mint látható, az ellentmondások regisztrálásán túl nem vonhatunk le egyértelmű következtetéseket. Ugyanakkor egyetértek R. G. Moeller 25 évvel ezelőtti – a világháborúnak a német parasztságra gyakorolt hatásáról írt – cikkének konklúziójával: „A Rajnavidéki és vesztfáliai nagy- és kisparasztok egysége a hadigazdálkodás elutasításában megnyilvánuló egység volt, továbbá a fogyasztók érdekeivel való szembenállás, akiket a hadigazdaság rendszere képviselni látszott. A háború nem szüntette meg a vidéki társadalom gazdasági helyzetből eredő különbségeit, sőt bizonyos értelemben még hangsúlyosabbá tette ezeket. De a német társadalom két részre – termelőkre és fogyasztókra – szakadása olyan választóvonal volt, amely elhomályosította a városiakon és a vidékieken belüli társadalmi különbségeket, állandóan emlékeztette a parasztokat közös érdekeikre, és olyan antagonizmusokat hívott életre város és vidék között, amelyek a weimari időszakban is tovább éltek."[28]

[26] Illyés Gyula: *Kora tavasz.* Magvető Kiadó, Budapest, 1972. 136.

[27] Kaffka Margit: *Vasúton.* In: uő: *Hullámzó élet.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 293–300.

[28] R. G. Moeller: Dimensions of Social Conflicts in the Great War: The View from the German Countryside. *Central European History,* 1981. 168. – Egy parasztgazda véleménye: „Kész vagyok, nem bírom tovább. Nem fogom törni magam a berliniek kedvéért." Idézi Jürgen Kocka: i. m. 121.

A világháborús közbeszédben a magyar parasztság éppoly Janus-arcúként tűnt fel, mint a fenti idézetekben, bár némelyik állításnak kevés köze lehetett a valódi helyzethez. A jellegzetesen „urbánus" hozzáállást tükrözte például a *Népszava* egy 1916-os cikke: „A falu megfojtja a várost". Szerzője végletesen leegyszerűsítő dichotómiával dolgozott: a falusiak a nyerők és nyerészkedők, a városiak a szenvedő alanyok, a vesztesek.[29] A másik megközelítés legalább ennyire tipikus volt, s lényegében propagandacélokat szolgált. Ebben a magyar paraszt az alázatos, a tűrő és szenvedő vidéki Magyarországot testesítette meg, mindazokat a pozitívumokat, amelyeknek a hedonista, erényeket és értékeket vesztett városi Magyarország negatív tükörképe vagy antagonisztikus ellentéte volt. Ahogy 1917-ben Herczeg Ferenc romantikus-nemzeti hevülettel kinyilvánította: „Ki a háborús Magyarország legkülönb embere? Aki vitézül harcol, egyszerűen nélkülöz [!], panasz nélkül vérzik, aki mindent feláldoz az országnak és nem vár érte jutalmat: szóval a magyar paraszt."[30] A túloldal mindennek értelemszerűen csak az ellentéte lehetett.

Nők változó szerepekben

Sajnos a női munkavállalókról sincsenek pontos adataink a világháború alatt. Egy becslés az iparban foglalkoztatott nők arányát 30-35 százalékra teszi, ami jelentős emelkedés a világháború előtti 18-20 százalékhoz képest.[31] De rendelkezésünkre áll a szakszervezeti tagok száma, nemek szerint elkülönítve. A többi hadban álló országhoz hasonlóan az összlétszám eleinte zuhant: 1915-ben 43 000 szervezett dolgozó volt, szemben az 1914-ben regisztrált 96 000 fővel. Ezután emelkedni kezdett, előbb lassan, azután robbanásszerűen: 1916-ban 55 300, 1917-ben 215 200, 1918-ban 721 400 szervezett dolgozót tartottak nyilván. A nőknél némileg különbözik a kép. 1914 és 1915 között a taglétszám nem változott (6631, majd 6691 fő), 1916-ban 8314-re emelkedett, majd 1917-re 48 811-re ugrott.[32]

[29] *Népszava,* 1916. május 9.

[30] Herczeg Ferenc köszöntője. In: *József főherceg erdélyi hadikiállítása.* Budapest, 1917–1918. 18.

[31] Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban.* Budapest, 1934. 127.

[32] Uo. 154.; *Szocializmus,* XI. évf. 1918. 325–326. A női bérekről: *Világ,* 1915. szeptember 17.

Ebben az évben a szakszervezeti tagság 22,7 százaléka nőkből állt, szemben a háború előtt regisztrált mindössze 12,7 százalékkal. Az adatok nyilvánvalóan a dolgozó nők növekvő politikai tudatosságától árulkodnak. (Az 1918-as évről, sajnos, nem maradtak fenn adatok.)

A nők jellegzetesen újfajta munkaköröket is betöltöttek. Képek örökítették meg az első kalauzokat; tudunk női kereskedelmi ügynökökről, kezelőtisztekről, lámpagyújtogatókról és utcaseprőkről.[33] Nők kerültek a bevonult férfi magánalkalmazottak, tanárok, tanítók helyére. Egy 1917. januári újságcikk 1400 nőt talált Budapest közoktatásában, számuk immár felülmúlta a férfi tanszemélyzetét.[34] A tanári pálya sokat emlegetett elnőiesedése talán sohasem kapott akkora lendületet, mint éppen a világháború éveiben. Ráadásul a háború alatt – 1916 és 1918 között – három új leánygimnázium nyílt a fővárosban, amelyek döntően női tanárokat alkalmaztak.[35] Természetesen nem minden pálya nyílhatott meg a nők előtt: pl. azt az ötletet, hogy a piacokon önkéntes rendőrnőket alkalmazzanak, 1916-ban elvetették.[36]

Az új jelenségeket inkább fanyalgás, mint egyetértés fogadta. Tudomásom szerint a baljós „térfoglalás" szót – nőkkel kapcsolatban – először 1917-ben használták (igaz, hogy a választójog vonatkozásában); addig csak a zsidók vagy elvétve a nemzetiségek érdemelték ki.[37] A közvéleményt mintha inkább zavarba hozta volna a nők „térfoglalása". Szorgalmas munkások – állapította meg a mérsékelten konzervatív, Tisza-párti *Az Ujság* –, ám „ha az asszony férfimunkát végez, egyszerre nem asszony többé, de nem is férfi, hanem valami megnevezhetetlen keverék a kettő határán".[38] Hasonlóan gondolkodott Kosztolányi is, amikor a kalauznőkről leír-

[33] *Budapesti Hírlap,* 1917. április 29.

[34] *Pesti Napló,* 1917. január 21. – „Hogy pótoljuk a hiányzó tanárokat, nagyobb számban alkalmazunk női tanerőket, nemcsak az elemi iskolákban, de a fiúgimnáziumokban is." BFL Közigazgatási Bizottság. Félévi Jelentések, 1915. II. IV. 1416. c. és *Fővárosi Közlöny,* 1915. 38. sz. 1473.

[35] Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 321.

[36] *A Nap,* 1916. augusztus 25.

[37] Wlassics Tibor: A nők térfoglalása és a választói jog. *A Nő,* 1917. május 10. 5. sz.

[38] *Az Ujság,* 1915. október 14. „Asszonyrombolás". Később, a női választójog parlamenti tárgyalásakor Csemez István képviselő kijelentette: „Az a nő, aki keres, nem jó anya, de nem is lehet az." [Tehát] „leljék üdvüket az anyaságban". (810. ülés. 1918. július 17. *Képviselőházi Napló,* XL. k. 535.)

ta: „Nincs bennük semmi nőiesség. [...] Ezek a nők dolgoznak. Mosolyogni nem érnek rá."[39] Ritkább hang *Az Ujságé*, amely megállapította, hogy a dolgozó nők is „a háború nyomorultjai", „éppen úgy, mint a béna, sánta és vak katonák".[40] Mindenesetre nehezen lehetett meghatározni, hogy az „új asszonyt" a háború áldozatának, a férfiak helyettesítőjének, a társadalom egyensúlyára veszélyes elemnek vagy valami nem nélküli lénynek tekintsék-e, esetleg mindezek összességének. De a nemek egyenlőségének új értelmezése is felbukkant a háború utolsó hónapjaiban. Minthogy az uzsora és az árdrágítás első számú közellenség lett, egy budapesti városatya komolyan felvetette, hogy a törvénytelenül nyerészkedő nőket, kofákat küldjék ki az olasz frontra.[41] Érveit az „egyenlő jogokra" való hivatkozással támogatta meg - eredménytelenül, mivel javaslatát a közgyűlés nem tárgyalta.

A nők oldaláról másként festett a dolog. A dolgozó asszonyok továbbra is kevesebb bért kaptak a férfiaknál (akik viszont a nők beáramlása miatt a bérek általános esésétől tartottak). A *Nőtisztviselők Lapjá*nak háborús számaiból kiderül, hogy a munkásnők legnagyobb problémáját a vasárnapi munkaszünet 1914-es eltörlése jelentette. Folyamatosan követelték a korábbi állapot helyreállítását, arra hivatkozva, hogy a családi élet már amúgy is megsínylette a háborút, vasárnap pedig végképp nincs kire hagyni a gyerekeket. Végül 1916-ban célt értek, a vasárnap ismét pihenőnap lett.[42]

A nők átalakuló életmódjának egyik legfontosabb és legszembeötlőbb aspektusa volt, hogy lányok is bekapcsolódtak a felsőoktatásba.[43] A statisztikákból kitűnik, hogy a Budapesten tanuló egyetemisták száma a háborús években csökkent, de azon belül a női hallgatóké töretlenül emelkedett, következésképpen arányszámuk felszökött, különösen 1916–1918 között.[44] Az utolsó békebeli szemeszter idején (1914 tavaszán) az 5409 egyetemistának 10,9 százalékát tették ki a nőhallgatók. A teológiai kar nem fogadott hölgyeket, a jogi karon arányuk elhanyagolható volt (2,6 százalék), az orvosi karon 10,5 százalék, végül a bölcsészeti karon megközelítette a tekintélyes egyharmados arányt (32,5 százalék).[45] Az 1916–1917-es tanévben a következő számokkal találkozunk: 11,1 százalék a jogi karon - amely változatlanul korlátozni kívánta a nők beiratkozását -, 27,5 százalék az orvosin, 48 százalék a bölcsészeten, amely egyedüliként meg is tudta őrizni korábbi létszámát. Ekkor a budapesti tudományegyetem 3913 hallgatójának 27,4 százaléka tartozott a gyengébb nemhez. A folyamat az utolsó háborús évben teljesedett ki: 1917–1918-ban 1377 nő - az összes hallgató 40,5 százaléka - látogatta a budapesti tudományegyetemet, arányuk a bölcsészeti karon 52,3 százalékra emelkedett.[46]

Legalább ilyen érdekes, hogy az egyetemi díjak többségét 1917–1918-ban már nőhallgatók kapták. Ebben az évben a nők hét tanársegéddel és 37 gyakornokkal képviseltették magukat a budapesti felsőoktatásban - valószínű, hogy nélkülük az orvosi kar bizonyos szolgáltatásai nem működtek volna.[47] A tendenciák más városokban, illetve felsőoktatási intézményekben hasonlóan alakultak: 1917-ben a debreceni egyetem bölcsészeinek negyven, a kolozsvári egyetem bölcsészeinek 46 százaléka nőhallgató volt. (1914-ben még egyik intézményben sem érték el a tíz százalékot.) A hölgyek aránya a Képzőművészeti Főiskolán megközelítette a 75, a gyógyszerész karokon és a tanítóképzésben a 90 százalékot. A nők térhódítása a felsőoktatásban egyenes következménye volt annak, hogy - mint említettük - a korábbinál jóval több lány járt középiskolába. Az érettségizett lányok száma 1914 és 1918 között 2,5 szeresére nőtt; arányuk az érettségizettek között 4,4 százalékról 10,1 százalékra emelkedett. A háború vége felé tízezernél is több lánytanuló járt a hazai középiskolákba. Azt a következtetést kell tehát levonni, hogy az első világháború idején Magyarországon gyors és végleges áttörés ment végbe a nők iskoláztatásában. Természetesen „a női hallgatók túlnyomó többsége a városi középosztályhoz, az értelmiségi, tisztviselői, kispolgári rétegekhez tartozott".[48]

Hozzá kell tenni azonban, hogy a folyamat nem következett automatikusan a világháború zűrzavaraiból, a konzervatívok pe-

[39] Kosztolányi Dezső: *Füst*. 147.
[40] *Az Ujság*, 1917. február 6.: „Le a kalappal a munkásasszonyok előtt."
[41] *Fővárosi Közlöny*, 1918. 30. sz. 1337.
[42] *Nőtisztviselők Lapja*, 1915. 4., 5., 44.
[43] Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken*. FPK, Budapest, 1976. 56.
[44] ELTE Levéltár. Bölcsészeti Kar, Tanácsülési jegyzőkönyvek 8. a. 21. 1916–1917.
[45] Uo. és *Világ*, 1916. október 15.
[46] Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor: i. m. 57–58.
[47] Uo. 74.
[48] Uo. 57–58, 71–72.

dig igyekeztek ellenállni. A radikálisok napilapja, a *Világ*, részletesen beszámolt egy 1915. decemberi viharos gyűlésről, amelyet a nők egyetemi beiratkozása kapcsán rendeztek Budapesten. A riport szerint korlátolt, „kicsinyes és rövidlátó" férfiak csoportja zavarta meg a tanácskozást, és sikerült olyan légkört teremteniük, amely „a magyar parlament legviharosabb napjaira emlékeztetett". A legtöbb megjelent professzor (pl. Bókay János, Beke Manó, Apáthy István) a még létező korlátok megszüntetését támogatta, különösen a jogi karon. A *Világ* beszámolója szerint a tanácskozás a modern, racionális Magyarország és a régi, rendi Magyarország erői közötti küzdelem egyik terepe lett: az előbbi tábor adatokkal és érvekkel harcolt, az utóbbi füttyökkel és közbekiabálásokkal.[49] Érdekesség, hogy a konzervatív *Budapesti Hírlap* cikke is ezt látszik alátámasztani: végezetül „a gyűlés tárgyának ellenzői rázendítettek a Himnuszra", és ezzel lehetetlenné tették a további vitát. A lap idézte az egyik konzervatív professzort, aki kijelentette: két lánya van, ismeri a nők nehéz helyzetét, de „most előretörni, *a csatából hazatérő hősök helyét* elfoglalni – hazafiatlanság".[50]

Később, 1917-ben az egyetemi tanárok bizottságot hoztak létre, hogy megtárgyalják a nőhallgatók kérését a még meglevő bölcsészkari korlátozások eltörléséről. A bizottság nem tartotta kívánatosnak a változtatásokat, továbbra is kizárólag a kitűnő érettségi bizonyítvánnyal rendelkező hölgyek beiratkozását fogadta el. „Az egyetem elsősorban férfi tanintézet [...] másképp a numerus clausus intézményét kellene behozni" – érveltek a professzorok.[51] Szintén 1917-ben továbbított a minisztertanács egy javaslatot IV. Károly királynak a nők akadálytalan egyetemi felvételéről, de erről a háború alatt nem született legfelsőbb döntés.[52]

Végül essék szó a változó női szerepeknek egy teljesen más típusáról: a házicselédek helyzetéről. A házicselédek még a két világháború között is a munkavállalók legnagyobb csoportját alkották; a normálisnak tartott középosztályi, sőt kispolgári életforma elképzelhetetlen volt nélkülük.[53] Jól illusztrálja ezt a kitűnő angol

[49] *Világ*, 1915. december 6.
[50] *Budapesti Hírlap*, 1915. december 6. (Kiemelés az eredetiben.)
[51] ELTE Levéltár. 8. a. 22., 1917-1918. (Beke Manó professzor ellenvéleményének adott hangot: „A nők általában igen jól megfelelnek az egyetemen".)
[52] Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor: i. m. 72–73.
[53] Bácskai Vera–Gyáni Gábor–Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest 2000. 171–172.

történész, Eric J. Hobsbawm visszaemlékezése. Eszerint édesanyja az alábbi szigorú figyelmeztetést kapta az első világháború utolsó éveiben: „Végezetül hadd adjak egy fontos tanácsot, és nagyon kérlek, hogy vedd komolyan. Soha ne nyugodj bele, hogy cselédek nélkül is boldogulhatsz! Hosszabb távon képtelenség meglenni nélkülük, ezért az a legjobb, ha belátod, hogy a cseléd éppen olyan létszükséglet, mint az ennivaló vagy a tető a fejed felett. Semmit sem takarítasz meg, ha nincsenek, de megsínyli a kényelmed, az egészséged és – mindenekfelett – az idegeid állapota; minél roszszabbul mennek a dolgok, annál nagyobb szükséged van rájuk."[54] Mint látható, a dolgok Bécsben rosszul mentek, feltehetően sok középosztályi háztartás cseléd nélkül próbált boldogulni, de – legalábbis a Hobsbaum család számára (ahogy akkor nevezték) – ez olyan lett volna, mint élelmiszer és fedél nélkül tengődni.

A háború utolsó éveiben – Bécshez hasonlóan – Budapesten is beütött a cselédválság. A középosztálynak az élelmiszerhiány és a lakásínség mellett ez jelentette a harmadik nagy megpróbáltatást. Egész egyszerűen kevés volt a (használható) cseléd, a meglévők pedig „szemtelenül" sokba kerültek, a normális háború előtti időknek legalább a háromszorosába.[55] (Ne feledjük, hogy a cselédek fogyasztását is fedezni kellett.) A Zupringer – ezt a magyarított német szót használták Budapesten a cselédszerzőre, amely tisztes és elterjedt foglalkozásnak számított – többféle magyarázattal szolgált a hiány és a drágaság okairól. „Egy Teréz körúti helyszerző" így vélekedett: „Nem is csoda kérem, hogy nincsen lány, mert mindegyik inkább elmegy gyárba vagy villamos-kalauznőnek vagy ablaktisztítónak, mint hogy a háborús nagyságák szekatúráját tűrje." Erzsébet körúti kollégája szerint: „Nincs lány kérem, az igaz, de legfőképpen azért, mert a vidékiek teljesen elfogytak. A paraszt gazdag, hát nem engedi a lányát szolgálni."[56]

A cselédhiány áthidalására (meg a meglevők „elszemtelenedése" miatt) azt fundálták ki, hogy Ausztriából hoznak lányokat, akik a jobb élelemellátás reményében szegődtek volna el. Ennél biztosabb megoldást jelentett az, ha a háziasszony mégis maga próbálja meg pótolni a cselédet és elvégezni a házimunkát. Az otthon tevékeny-

[54] Eric J. Hobsbawm: *Interesting Times*. Allen Lane, London, 2002. 17.
[55] *Az Ujság*, 1916. november 19. (150 korona átlagbér a békebeli 50-nel szemben.)
[56] *Az Ujság*, 1918. április 5. („A lányok meg gondolják, ha már nyomorogni kell, legalább este szabadok legyünk.")

kedő úrihölgy alakja számos tréfás cikk, vicc és rajz témáját szolgáltatta.[57] Egy módos polgárasszony, M. Hrabovszky Júlia így emlékezett új háborús feladataira: „1917-ben már Budapesten is nehezebb lett az élet. Főleg cseléd dolgában. Sok házimunkát kellett végeznem. Behozták a kukoricalisztből készült kenyeret. Szerencsére jutottam fehér liszthez az iskola és néhány falun lakó ösmerősöm által. De nem volt, aki megsüsse, pékhez vigye. Kedves rokonom és tőszomszédom, Wachtel Károlyné megtanított tésztát gyúrni és kenyeret dagasztani. Hozzáláttam tehát az új mesterséghez, és vittem a kenyérkosarat, mint a többi úriasszony, a pékhez." A munka kimerítette, ezért – bár „a bejárónők ára nagyon felszökött" – „Egy ízben száz koronát fizettem havonként egy főzni tudó, jobb nőnek, hogy kissé pihenhessek. Hálából szolgálata első napján eltűnt egy horgolt, drága, meleg kendőm. Mégsem küldhettem el, csak jobban vigyáztam mindenre, annyira kifárasztott a sok hajsza."[58]

Kaffka Margitnak is volt szava a cselédkérdésről. Úgy vélte, lehet cseléd nélkül boldogulni – erre tanítottak a háborús évek –, de a kisgyermekes anyáknak nagyon nehéz a dolga, ameddig nincs kialakult „intézményrendszer".[59] A „Cselédek nélkül" című 1918-as cikke meglepően elutasító hangvételű azokkal az „elmúlt" cselédekkel szemben, akik „hadimunkára mentek, villamoskocsin rendelkeznek, piaci sátor alatt fennhéjáznak". Egyébként a zord kalauznő és a kövér, modortalan kofa a berlini, bécsi és budapesti vicclapok legkedveltebb világháborús figurái közé tartoztak.[60]

[57] *Az Ujság*, 1916. november 19., július 25., *Pesti Napló*, 1918. augusztus 30.; *Világ*, 1918. augusztus 10.

[58] Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 393. – Egy másik memoár részlete: „... a drágaság már elviselhetetlen, a kalapos nagyságák egyre jobban panaszkodnak a cselédek szemtelensége miatt". (Szélpál Árpád: *Forró hamu.* Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 230.)

[59] Kaffka Margit: *Hullámzó élet.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1959. 310. Lásd még *Világ*, 1918. augusztus 10. „Nagyságák".

[60] Belinda J. Davis: i. m. 126. („Őfelsége, a kofa"). Továbbá *Fővárosi Közlöny*, 1916. 60. sz. 2127.; *Borsszem Jankó*, 1916. április 9. „Hajdan és most".

A középosztály szorongattatásai

Láttuk, hogy a világháborús statisztikai adatok egyöntetűen a középosztály abszolút és relatív elnyomorodásáról tanúskodnak. 1915-ben egy-két parlamenti felszólalás és néhány újságcikk foglalkozott az inflációval és a csökkenő reálbérekkel. A hivatalnok- és tisztviselőrétegek, a szabadfoglalkozású értelmiség helyzete 1916-ban került a politika homlokterébe és a lapok címoldalaira. 1917-ben a középosztály már szervezkedett, az új alakulatok szakszervezetszerűen kezdtek viselkedni, és az állammal vagy a munkaadóval szembeni követeléseket fogalmaztak meg. 1918-ra a középosztálykérdésről – más, sürgetőbb gondok miatt – kevesebb szó esett, ugyanakkor magától értetődőnek számított, hogy a szorongatott középosztály jelentős része (legalábbis átmenetileg) politikailag balra tolódott.

A középosztálykérdés három szinten értelmezhető, bár a problémák és a viták természetesen átszőtték egymást. Az első a döbbenet és a felzúdulás volt az árakkal lépést nem tartó bérek, az életszínvonal zuhanása miatt. Miként élhet meg egy magasabb fizetési osztályba sorolt állami hivatalnok (egy cseléddel) havi 400-500 koronából a háborús világban? És hogyan jöhet ki a kishivatalnok, a tisztviselő vagy a tanár havi 100-200 koronából?[61] Később az efféle panaszok éppoly rutinszerűvé és érdektelenné váltak, mint mondjuk a piaci riportok. Azt nem könnyű megállapítani, vajon az államhivatalnokok vagy a magántisztviselők veszítettek-e többet, bár a jelek arra utalnak, hogy (legalábbis 1916 után) inkább az előbbiek.[62]

A második szint a középosztály relatív elnyomorodásához kapcsolódott, amely a társadalmi státus megrendülésével járt. Úgy vélem, ez legalább annyira fontos volt e rétegek presztízse és önbecsülése szempontjából, mint az „abszolút" hanyatlást jelző adatok. Már a közhivatalnokok háborús pótlékáról szóló első parlamenti vita során magasra csaptak az indulatok, amikor Teleszky pénzügyminiszter ezt találta mondani: „Én büszke vagyok arra, hogy ebben az országban van magyar bíró, aki megtanult cipőt talpalni azért, hogy gyermekei ne járjanak lyukas cipőben. (Éljenzés és taps

[61] *Világ*, 1917. július 18.

[62] Jancsó Károly: A magyar köztisztviselők. *Nyugat*, X. évf. 1917. 13. sz. 21–25.; Hesslein József: A köztisztviselő-probléma. *Nyugat*, X. évf. 1917. 18. sz. 433–450.

a jobboldalon.)" Mire az ellenzék soraiból Rakovszky István azonnal kész volt a válasszal: „Mint miniszter csak akkor lehetne büszke, ha egy cipőtalpaló bankdirektorra tudna hivatkozni. (Taps balfelől. Zajos derültség a ház mindkét oldalán.)"[63] Mindenesetre jellemző, hogy Rakovszky nem minisztert, hanem bankigazgatót pécézett ki.

A német és a magyar folyamatok megint nagyon hasonlítottak. Egy braunschweigi újság 1917-ben levonta a következtetést: „[a háborúban] meghatározó jelentőségű új társadalmi-gazdasági átcsoportosulás körvonalazódik - a negyedik rend felemelkedik, és elfoglalja a süllyedő harmadik rend helyét. A kézműiparosok, a magántisztviselők, továbbá az állami hivatalnokok [...] a háború legnagyobb vesztesei közé tartoznak."[64] A *Der Türmer* című lap 1917-es cikke szerint a háborús profitokkal és az ezeket valamelyest követő munkásbérekkel a középosztály képtelen lépést tartani. „*A középosztály a kettő közé szorult.* Ők viselik ennek a mostani ínségháborúnak a legnagyobb terhét."[65] Ugyanezt állapította meg 1918 tavaszán Königsberg katonai parancsnokának a jelentése: „A középosztály egyre jobban *középre szorul,* az egyik oldalon formálódó új-tőkés és a másik oldalon hatalmassá váló munkásosztály közé."[66] Frankfurti tábornok-kollégája még 1917 őszén a középosztály „proletarizálódásával" járó veszélyre hívta fel felettesei figyelmét: „Mindazok, akik fix fizetésből élnek, társadalmi helyzetük megváltozásával szembesülnek; lecsúsznak korábbi helyükről azoknak a szintjére, akik egyik napról a másikra kényszerülnek élni. A hivatalnoki rétegeknek ez a társadalmi hanyatlása le nem becsülhető veszélyt jelent az államra és a társadalomra. [...] Az államnak és a helyi hatóságoknak nem szabad megengedniük, hogy a hivatalnokok úgy érezzék: védelem nélkül teszik ki őket a gazdasági változások viharainak."[67]

Magyarországon is hasonló megállapításokkal találkozhatunk. A kérdés egyik szakértője, Hesslein József számokkal igyekezett igazolni, hogy már az átlagos szak- és segédmunkások jövedelme

[63] Az Országgyűlés 640. ülése, 1916. július 5. *Képviselőházi Napló,* XXX. 190., 209.
[64] *Braunschweiger Landeszeitung,* 1917. szeptember 15. Idézi H.-U. Ludewig: *Das Herzogtum Braunschweig im Ersten Weltkrieg.* Braunschweig, 1984. 130-131.
[65] *Der Türmer,* 1917. február 28. (Az én kiemelésem.)
[66] Idézi Jürgen Kocka: *Klassengesellschaft im Krieg.* 99. (Az én kiemelésem.)
[67] Idézi Gerald D. Feldman: *Army, Industry and Labour in Germany 1914–1918.* Princeton, 1966. 465.

is meghaladta az állami tisztviselőkét. „Ma már odajutottunk, hogy a tisztviselő nemcsak a középosztály, hanem a régi alsó osztály nívójánál is sokkal mélyebbre süllyedt, míg ellenben a munkásosztály, amelyik pedig alig néhány esztendő előtt a társadalmi osztályok legalsó rétegét képezte, a legfelsőbb rétegbe [!] verekedte fel magát, és küzdelmének nem utolsó eszköze volt az a rúgás, amellyel - akaratlanul - a tisztviselők osztályát az alsó régióba taszította le, amidőn az áremelkedéseket a folyamatos munkabéremeléssel csak fokozta" - írta a *Nyugat*ban.[68] A „beamter-proletariátus" kifejezés 1917-re meghonosodott a magyar sajtóban.[69] A pesti lakáshiányról szólva egy városatya így fakadt ki a főváros egyik utolsó háborús közgyűlésén: „Absolute nem szabad fölülni azon ifjú szociálpolitikusok gyanús besúgásainak, akik folyton azon lovagolnak, hogy a szegény elnyomott munkásokat kell segíteni. Én azt mondom, hogy a szegény állami és városi alkalmazottakat, a szegény tanárokat, bírákat és ügyészeket kell segíteni, mert ezek mentek tönkre, ezek szenvednek a legtöbbet."[70]

Nem hiányzott a „középre szorulás" tézise sem: „A fogyasztóközönségnek tetemes része [...] éppen gazdasági szervezetlenségünk következtében a kapitalizmus és az állami szocializmus malomkövei közé került" - fejtegette már 1916 elején a parlamentben gróf Esterházy Móric, a leendő miniszterelnök.[71] Hamarosan a kolozsvári állami tisztviselők közgyűlésének harcias szónoka is a „minket szétzúzással fenyegető két óriási malomkő"-vel rémisztette kollégáit.[72]

Nagyon érdekesen tudatosított a társadalmi átrétegződés lehetséges következményeiről a 3. fejezetben már idézett temesvári iskolaigazgató. „Hogy fog majd a tisztviselő osztály a háború után elhelyezkedni az új világban? Ez egészen új, megoldatlan probléma. Mert az csak nem demokrácia, hogy egy főiskolát végzett, diplomás, családos tisztviselő, csekély fizetése miatt, ne éljen úgy, mint most él egy bármily középszerű, iskolázatlan munkás, például nyomdász, lakatos, asztalos, kőműves, vagy pláne egy falusi pa-

[68] *Nyugat,* X. évf. 1917. 18. sz. 433–450.
[69] „A beamter-proletár megszületett és szót kér". *Állami Tisztviselők Lapja,* 1917. évi 7–8. sz. 82.; Miklós Jenő „A beamter" címmel írt cikket a *Nyugat*ban. (1918. I. k. 953–966.)
[70] *Fővárosi Közlöny,* 1918. 30. sz. 1137.
[71] Az Országgyűlés 620. ülése, 1916. február 3. *Képviselőházi Napló,* XXIX. k. 35.
[72] *Állami Tisztviselők Lapja,* 1916. március 31. - A „két malomkő" az 1917 végén tartott tisztviselő-kongresszuson ismét előkerült. 1917. december 15–31. 311.

rasztgazda. Mert ha ez így maradna: akkor a tudomány csődöt mond. Menjen mindenki munkásnak, már tudniillik kézi munkásnak, mert abbul urasan megél, míg a tisztviselő valósággal éhezik. Keletkezni fog majd egy új szocializmus. A szellemi szociális kérdést meg kell oldani, mert úgy, ahogy most van, semmi esetre sem maradhat."[73] Az igazgató igazat jósolt: valóban egy „új szocializmus" nőtt ki a középosztály háborús nyomorából – a rövidesen fasizmusként, nácizmusként is emlegetett szélsőjobboldali radikalizmus.[74]

Levéltári forrásokból kihámozható, hogy a tanárok presztízsét komoly csapások érték a háború alatt – például az élelmiszerjegyekkel kapcsolatos feladataik miatt. (Mindennemű jegy szétosztása és adminisztrálása a tanárok dolga volt.) A Margit körúti elemi népiskola tantestülete 1916-ban arra kérte a fővárost, hogy mentse fel a tanítókat a liszt- és kenyérjegyek kiosztása alól. Kérelmüket azzal indokolták, hogy „sok kellemetlen, sőt bántó tapasztalatot szereztek", „műveletlen házmesternékkel" kerültek konfliktusba.[75] A VII/3. kerületi iskolaszék ugyancsak a fővároshoz fordult, „mert [a jegyek] kihordását a tanítói méltósággal összeférhetetlennek", „lealacsonyító, szolgai munkának" találta. Hiába kapott tehát a tanár vagy tanító szerény díjazást e munkáért, a presztízs fontosabbnak számított. Egyébként a kéréseket a hatóságok „nem teljesíthetőnek" minősítették.[76]

Az igazság kedvéért megjegyzem, hogy a kortársak egy része túlzónak találta a társadalmi átrétegződés mértékével kapcsolatos

[73] Berkeszi István: *Kataklizma.* Új Auróra, Békéscsaba, 1989. 81.

[74] A középosztály háborús helyzetének, illetve politikai radikalizálódásának összefüggéséről könyvtárnyi irodalom szól. Lásd Jürgen Kocka: i. m. 1974; Heinrich August Winkler: *Liberalismus und Antiliberalismus.* Göttingen, 1979; Uő: *Németország története a modern korban.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005. I. k. 320–492. – J. M. Keynes 1923-ban ezt írta: „A középosztály háború előtti – kötvényekben, jelzálogban, banki betétekben fekvő – megtakarításait a háború gyakorlatilag felszámolta. Nem lehet kétséges, hogy ez a tapasztalat elkerülhetetlenül átalakítja a megtakarítások és befektetések gyakorlatával kapcsolatos társadalmi beállítottságokat. Amit addig a legbiztosabbnak ítéltek, a legkevésbé bizonyult annak. Az, aki nem költött és nem is »spekulált«, aki »megfelelően gondoskodott az övéiről«, aki a biztonság himnuszát zengte [...], aki a legkevesebbet ajánlotta Fortunának – most az istennő által mért legkeményebb megpróbáltatások elszenvedője lett." (*A Tract on Monetary Reform.* Collected Writings. XVI. London, 1971. 16.)

[75] BFL IV. 1407. b. (tanácsi iratok), VII./8467/1916.

[76] Uo.

megállapításokat. Nem kisebb tudós, mint Szabó Ervin szállt vitába Hesslein idézett adataival: porosz és magyar statisztikákkal igyekezett bizonyítani, hogy a fizikai dolgozóknak csak elenyésző kisebbsége keres többet, mint az állami hivatalnokok, s ők is hosszabb munkaidőben dolgoznak.[77] Másfelől világos, hogy az emberek mások helyzetével, illetve saját korábbi helyzetükkel hasonlítják össze a jelent; így tettek az érintett középrétegek is. Kettős folyamatot láttak: hanyatlást a korábbi alsó osztályokhoz képest és – különösen Németországban, ahol a korporatív tendenciák jobban érvényesültek – egyfajta köztes állapotot, a tőke és a munka közé, a senki földjére beszorítva. Továbbá mindez rendkívül gyorsan játszódott le: évszázados hierarchia omlott össze néhány év leforgása alatt hivatalnok és munkás, szellemi és fizikai dolgozó között. Ami a német középosztályt illeti: „Egyetlen csoport sem félt jobban attól, hogy elveszíti társadalmi státusát. Mint szellemi dolgozók [Kopfarbeiter] ragaszkodtak ahhoz, hogy másként kezeljék őket, mint a fizikai munkásokat, vegyék kellően figyelembe, hogy ők képzettebbek, s magasabb rendű, tisztább tevékenységet végeznek."[78] Lényegében ugyanezt konstatálták Bécsben: „Sok, a szegénységhez nem szokott bécsi lakosban a háború szétrombolta azt az érzést, hogy az embernek jogos és meghatározott helye van a társadalmi hierarchiában."[79] Szinte felesleges is hozzátenni, hogy Közép-Európában mindez erőteljes ideológiai felhangokkal társult: a magyar államhivatalnokok az ezeréves magyar állam hagyományos vezető, államfenntartó rétegének tekintették magukat – a történelmi jog és az intellektuális teljesítmény alapján.

Ez az ideologikus-történelmi érvelés adta a középosztály-probléma harmadik elemét. A középosztály hivatásáról – s persze ellenségképéről – az egyik legvilágosabb megfogalmazást a kolozsvári állami tisztviselők már említett 1916-os közgyűlése szolgáltatta. Gál Zsigmond titkár beszédében „különös törvényt javasol, mely a front mögött működők érdekeit megóvja az agrárius és kommerciális frankitőrök [!?] szervezett orgyilkossága ellen, mert nem tűrhetjük, hogy a gazdasági élet, a kínálat és kereslet törvényeinek miszticizmusa továbbra is búvóhelyül szolgáljon annak a söpredéknek, mely a nemzet élet-halál harcában csupán üzleti konjunk-

[77] Szabó Ervin: Köztisztviselők és munkások. *Nyugat,* X. évf. II. k. 731–735.

[78] Gerald D. Feldman: i. m. 466.

[79] Maureen Healy: i. m. 23.

túrát lát. (Zajos felkiáltások: Úgy van!) Egész erővel tör ki a kartellek ellen, ezek megrendszabályozását követeli [...] A bennünket fojtogató hydrának ezer feje van, mely mind egy testből táplálkozik, és ez a kartell. (Igaz, úgy van!) Szíven kell találni a szörnyeteget, mely szívünk vérét issza. (Úgy van! Felkiáltások: A tisztviselők vérét is!) Minket, tisztviselőket [...], kik büszkén valljuk magunkat a nemzet gerincének (Úgy van!) nem vezet osztálygyűlölet" - fűzte hozzá, majd következett a már idézett malomkő-hasonlat. A szónok itt kétségtelenül az „agrár- és merkantil" rétegekre gondolt, de nem kétséges, melyikre helyezte a hangsúlyt. A közgyűlés percekig tartó tapssal jutalmazta a jelentést, amelyet „teljes tartalmával" jegyzőkönyvbe iktattak.[80] Feltételezhető, hogy az erdélyi tisztviselők önképével, a társadalomban betöltött helyükről és ennek veszélyeztetőiről adott értékelésével a középrétegek, a politikai osztály és a szélesebb közvélemény jelentős része egyetértett - bár 1916-ban ez a szélsőségesen antiliberális hang azért még szokatlannak számított.

A háborús évek során a középosztály szervezetei feltűnően megerősödtek, s ez a hivatalnokok, tisztviselők és tanárok növekvő öntudatát tükrözte.[81] Legnehézkesebben a rendszerint lojális államhivatalnokok mozdultak. Jancsó Károly - korabeli szakértő - szerint a megyei hivatalnokok szinte mozdíthatatlanok, a központi államhivatalnokok valamivel, a városi tisztviselők sokkal agilisabbak, végül a tanároké a legkönnyebben mozgósítható csoport.[82]

1915-ben az államhivatalnokok hangot adtak az infláció miatti aggodalmaiknak, és - szokás szerint - elítélték a spekulánsokat, a kereskedőket és a nagybankokat. Szervezetük, az Állami Tisztviselők Országos Egyesülete (ÁTOE) azonban arra szorítkozott, hogy memorandumban kérje érdekeik energikusabb képviseletére a miniszterelnököt.[83] Az egyesület természetesen aligha lehetett radikálisabb: elnöke, gróf Batthyány Tivadar ugyan Tisza politikai ellenfele és Károlyi híve (később minisztere) volt, de semmiképpen sem néptribun. 1916-ban az ÁTOE hangja sokkal érdesebbé vált, határozottan sürgette az állam érdemi beavatkozását,

[80] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1916. március 31.
[81] *Nyugat*, X. évf. 1917. 18. sz. 433–450.
[82] Uo. 1917. 13. sz. 21–25.
[83] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1915. március 15.

ám az eredmény csupán egy újabb memorandum lett.[84] Mintha csak bizonyítani akarta volna azt a tézist, hogy az állam hivatalnokai sohasem képesek hatékonyan fellépni munkaadójukkal szemben.[85] 1917-ben komolyabb változás tapasztalható: a középosztály érdek-képviseleti szervei - több tucatnyi volt belőlük, következésképp nem túl hatékonyan működtek - elkezdték egyeztetni állásfoglalásaikat és akcióikat. Az ÁTOE egy felterjesztésének a szövegét megküldte az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületnek, a Feministák Egyesületének [!] és a Magántisztviselők Országos Szövetségének is. Utóbbi szervezettel tárgyalások kezdődtek a szorosabb együttműködésről.[86] Végül kilenc középosztályi szervezet közös beadványt intézett a kormányhoz az Országos Közélelmezési Tanácsban való részvétel ügyében, de ennek eredményéről mit sem tudunk.[87] A probléma az volt - mint azt a magántisztviselőknél is látni fogjuk -, hogy két természetes folyamat zajlott egymással párhuzamosan: az egyesületek sokasodása és differenciálódása, illetve az együttműködésre való igény erősödése. Világosabban kirajzolódtak a politikai differenciák is: miközben a liberális *Világ* (már 1916-ban) a „lateinerek osztályharcáról" írt, a jobboldali *A Cél* az állami hivatalnokok agrárius érdekek alapján való megszervezését követelte.[88]

1917-ben a tisztviselők hangneme harciassá vált, meglepően osztályharcos ízű kijelentések hangzottak el. Az ÁTOE tavaszi közgyűlése hatékony állami beavatkozást követelt a középosztály érdekében; izgatott közbekiabálások jelezték a türelem végét: „Éljenek a munkások!" (mert ők hatékonyan szervezkednek), „Gyermekeink éheznek!", „Nem kérünk, hanem követelünk!" stb. Egy hónappal később pedig: „Be vagyunk csapva!", „A kormány kijátszott bennünket!", „Nem várunk!", „Tisza vaskezét mi fogjuk letörni!", „Menjünk a királyhoz!" A „beamter-proletár" kifejezéssel együtt

[84] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1916. november 15.
[85] *Nyugat*, X. évf. 1917. 18. sz. 433–450.
[86] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1917. január 15.
[87] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1917. február 28. – A kilenc érintett szervezet: Állami Tisztviselők Országos Egyesülete, Magyar Városok Országos Kongresszusa, Országos Bírói és Ügyészi Egyesület, Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, Biztosítási Tisztviselők Országos Egyesülete, Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesülete, Magántisztviselők Országos Szövetsége, Országos Hajósszövetség, Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesülete.
[88] *Világ*, 1916. október 8. (Bernát Ottó); *A Cél*, 1916. augusztus („Lemur").

megszületett a jól hangzó, bár homályos jelentésű „beamter-szocializmus".[89]

Az ÁTOE következő, decemberi közgyűlése a mérsékelt-konzervatív és a radikális erők heves küzdelme miatt botrányba fulladt. A radikális Robicsek Pál kijelentette: „a kormány, az osztályállam nekünk ellenfelünk", „az Esterházy herceg, a Weisz Manfréd meg a Lánczy Leó uralma ellen kell szervezkednünk". A hallgatóság tapsolt, az elnök rendreutasította a szónokot, egy hang pedig közbekiabált: „Zsidótőke!" – a zűrzavar folytatódott.[90] Robicsek nagyon tudatosan sorolta fel az ellenfeleket: a legnagyobb földbirtokost, a legismertebb nagyiparost és a bankvilág első számú képviselőjét: a hallgatóság azt kapta, amit hallani akart. A közbeszólás meglephette, akárcsak egy hónappal később az újonnan alapított Keresztény Szocializmus című havilap cikke, amely valódi veszélyt szimatolva a középrétegek felől, azonnal kipécézte a „zsidó Pinkasz Robicseket".[91]

1918-ra a szakadás teljessé vált: az ÁTOE – Batthyány Tivadar lemondása után – konzervatív irányba fordult, a radikálisokat „a tisztviselői érdekek és a polgári társadalom nyílt árulóinak" nevezte. Az *Állami Tisztviselők Lapja* helyeselte, hogy Hesslein Józsefet ötven koronára ítélték a *Pesti Napló*ban közölt tisztviselő-cikkei miatt. A szakértő a lap szerint „cukor-bolseviki" nézetekkel politizált.[92]

A magántisztviselők egészen másként viselkedtek. A kezdeti szervezetlen állapot után egyesületeik és egyesületi tagjaik száma gyorsan nőtt. Közülük a legnagyobb, a Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Szövetsége 1917-re már húszezer tagot számlált, háromszor annyit, mint a háború kezdetén.[93] A MKAOSZ, majd az 1917-ben alakított IKTOSZ (Ipari és Közlekedési Tisztviselők Egyesülete) mindvégig sokkal radikálisabb volt,

[89] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1917. április 15–30.; május 31.–június 15.; *Pesti Hírlap*, 1917. április 10.

[90] Az állami tisztviselők országos kongresszusa. *Állami Tisztviselők Lapja*, 1917. december 15–31. 310.

[91] *Keresztény Szocializmus*, 1918. január 25.

[92] *Állami Tisztviselők Lapja*, 1918. január 31., október 15.; *Pesti Napló*, 1918. június 4., 7., 14., 15., 30. – Hesslein – sok kortársával együtt – a társadalom és a politika korporatív átalakításának híve volt.

[93] Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 79. Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*. L'Harmattan, Budapest, 2003. 155.

mint az állami hivatalnokok szervezetei. Noha a magántisztviselők anyagi helyzete valamivel kevésbé romlott, mint az államhivatalnokoké, egyesületeik 1917–1918-ra kimondottan szocialista irányba fordultak, élesen osztályharcos nyelven támadták a hatóságokat és a munkaadókat.[94]

A magántisztviselők egyesületeinek el kellett dönteniük, hogy megőrizzék-e önállóságukat és távolságukat a szociáldemokrata szakszervezetektől, vagy közösködjenek velük. Amint Hesslein József 1918-ban írta: „háborúskodás a konkurens tisztviselői szervezetek között dúl. [...] a tisztviselők nem tömörülnek egy táborba, [...] ehelyett két részre váltak, két irányba haladnak. [...] egyik részük bekapcsolódott a munkásszervezetek láncolatába, és míg egyrészt a munkások támogatásával véli közvetlen céljait elérni, másrészt politikailag a jövendő szocialista társadalmi rend elérkezésétől várja helyzetének végleges és igazságos rendezését. Ezzel szemben állanak azok a szervezkedési törekvések, amelyek úgy látják, hogy a tisztviselőknek nincs helyük a munkások között, hogy közöttük mélyreható érzelmi, értelmi és érdekellentétek állanak fenn", a kétféle irány és szervezkedés ezért „ádáz harcot" vív egymással.[95] A küzdelem nem dőlt el az 1918-as forradalomig. A MKAOSZ főtitkára, Kertész Miklós szerint „a magántisztviselő-társadalomnak ott a helye a radikális, küzdő, reformokra törekvő polgári demokrácia táborában".[96] Ez nagyjából bármit jelenthetett a Vázsonyi és Jászi vagy Fényes László közötti politikai mezőben. Ezzel szemben a szocialista Varga Jenő megállapította: „A tisztviselőosztály egészének »polgári« megélhetése a háború alatt megszűnt, és vele megszűnt az utolsó komoly válaszfal is, amely a magántisztviselőket a munkásságtól elválasztotta." Nem kell attól tartani, hogy „a tisztviselők szocialistasága konjunkturális jelenség" – tette hozzá.[97]

A tanárok szervezetei ugyancsak harciasnak mutatkoztak. „A tanárok valami nagy dolgot akarnak csinálni: egyre hangosabban követelik a tanárkongresszus összehívását. Radikális barátaimmal együtt pártoljuk ezt a gondolatot: alkalom, hogy odamondjunk a

[94] Hevesi Gyula: i. m. 97.; Bódy Zsombor: i. m. 2003. 191.

[95] *Magántisztviselők Lapja*, 1918. 4–5. sz. 5–7.; Hevesi Gyula: i. m. 79–139.; Szélpál Árpád: *Forró hamu*. 258–260.

[96] *Magántisztviselők Lapja*, 1918. 8–9. sz. 7.

[97] Varga Jenő: A tisztviselőosztály szerepe a munkásmozgalomban. *Szocializmus*, XI. évf. 1918. 190–196.

kormánynak. Egyebet nemigen várunk a kongresszustól" - jegyezte fel Benedek Marcell.[98] 1918-ban valóban összehívták az elemi iskolai tanítók kongresszusát. A kongresszusi felkiáltások szerint „Vége a türelemnek!" stb. A küldöttek támogatták az iskolák államosításának követelését, amely a háború végén terjedt el, mivel azt remélték, hogy közalkalmazottként kedvezőbb helyzetbe kerülnek. A katolikus *Élet* elítélően reagált: „Természetesen a nyomor vámszedői megjelentek a tanítók között is. A fővárosi tanítókra már rátették a kezüket, de a magyar vidékek tanítói visszautasították a csábító jelszavakat."[99]

A tanároknak sokféle nehézséget tartogatott a háború. Egyharmad részüket már 1914-1915-ben behívták, s a háború folyamán ez az arány egykettedre emelkedett.[100] A bevonultakat helyettes tanárokkal pótolták, döntően - bár nem kizárólag - nőkkel. A helyettes tanárok csoportja a középosztály egyik legelesettebb része lehetett: 1917-ig csak alapfizetést kaptak, pótlékok és segélyek nélkül, azt is csak az iskolaév idejére, tehát a szünidőkben nem.[101] Csak Budapesten 64 iskolát vettek át a katonai hatóságok (általában kórházi célokra), osztályokat kellett összevonni (404-gyel volt kevesebb, mint 1914-ben), délutáni órákat vezettek be. Az osztálytermeket többnyire gyatrán világították és gyengén vagy - szénhiány idején - egyáltalán nem fűtötték. A tanórák időtartamát negyven percre csökkentették, az iskolaév is megrövidült: októbertől májusig tartott.[102]

A tanárok egyik gyakori panasza a túlmunka volt: a korábbi 18 helyett heti 24 órát kellett tartaniuk, azonos fizetésért. Egyik forrásunk szerint a heti 35-40 óra sem számított ritkának, olykor 60-70 tanulóból álló osztályokkal. Láttuk, hogy a tanárokra sokféle iskolán kívüli elfoglaltságot róttak - ahogy más hadviselő országokban is.[103]

[98] Benedek Marcell: *Naplómat olvasom.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 278.
[99] *Világ,* 1918. június 9.; *Élet,* 1918. június 20.
[100] Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000.* Budapest, 2002. 85–91.
[101] Benedek Marcell: A középiskolai tanárság helyzete. *Huszadik Század,* 18. évf. 1917. II. 188–195.
[102] Mann Miklós: i. m. 85.; *Fővárosi Közlöny,* 1915. 42. sz. (Déri Ferenc tanácsnok jelentése.)
[103] Németországban a tanároknak élelmiszerosztással, készletellenőrzéssel, hazafias kisegítő munkával, használt anyagok gyűjtésével, konyhakerti növények termesztésével kellett foglalkozniuk. Lásd Klaus Saul: Jugend im Schatten des Krieges. *Militargeschichtliche Mitteilungen,* 34. évf. 1983. 112–113.; Eberhard Demm: German Teachers at War. In: *Facing Armageddon. The First World War Experienced.* 709–717. Franciaországról: Stéphane Audoin-Rouzeau: French Children as Target for Propaganda. Uo. 767–779.; Children and Primary Schools in France 1914–1918. In: *State, Society and Mobilization in Europe.* 39–52.; Olaszországról: Andrea Fava: War, »National Education« and the Italian Primary School 1915–1918. In: Uo. 53–69.

Szünidőben is nekik kellett az élelmiszer- és egyéb jegyeket kiosztani. A szétosztás mellett folyamatosan gyűjtöttek: hulladékanyagokat és pénzsegélyeket; elvárták tőlük, hogy részt vegyenek a hadikölcsön-propagandában, háborús kiállítást vagy ünnepséget rendezzenek, képeslapokat küldjenek a frontra, iskolai konyhakertet alakítsanak ki stb.[104] „Egyébként fülig úszunk a jótékonyságok áradatában. Minden héten megadóztatjuk a fiúkat, hol erre, hol arra a célra. És fizetnek" - írta a debreceni helyettes tanár, Oláh Gábor 1915-ben.[105]

A háború első éveiben komoly szándék mutatkozott az oktatás tartalmi megváltoztatására. Kevesebb elmélet kell, de több gyakorlat, közelebb kell kerülni a világháború élő történelméhez és földrajzához, és mindenekelőtt jóval több hazafias nevelésre volna szükség - hangoztatták sokfelől. „Redukálni kell a tananyagot a legszükségesebbre. Ima, lelkesítő hazafias dal éneklése naponta legyen" - szólított fel 1914 őszén a *Tanító* című lap.[106] Egy ma komikusnak ható terv szerint a kereskedelmi iskolákban a török és a bolgár nyelv tanítását akarták elkezdeni, először kísérleti tárgyként, később lehetőleg kötelezően - olyan „ellenséges" nyelvek helyett, mint az angol vagy a francia.[107] A felvetés a magyar gazdaság áhított balkáni orientációjához is kapcsolódott, sőt - mint látni fogjuk - nem hiányoztak a sajátos „ideológiai" szempontok sem. Minthogy Magyarország a Balkán „természetes szomszédja" volt, 1917 nyarán Budapesten megnyitották a Magyar Keleti Gazdasági Központ Balkán-iskoláját, ahol a diákoknak keleti nyelveket is tanulniuk kellett - igaz, a francia mellett. A kor ismert oktatáspo-

[104] *Fővárosi Közlöny,* 1915. 21. sz. 733. Beszámoló „a fővárosi iskolák, elsősorban a polgári fiúiskolák konyhakert-gazdasági akciójáról. Nem lehetne ezt a hasznos és értékes foglalkozást a háború után állandósítani?" A csepeli Weiss Manfréd-gyárban is dolgoztak tanulók, szintén a polgári fiúiskolákból. (BFL IV. 1407. b. Tanácsi iratok, VII. ügyosztály, 3510/1916.)
[105] Oláh Gábor: *Naplók.* (Szerk.: Lakner Lajos.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 194.
[106] Mann Miklós: i. m. 86.; *Tanító,* 1915. október 12. (A tanárok szakítsanak időt „az aktuális kérdésekre is.") *Fővárosi Közlöny,* 1915. 5. sz. 176.
[107] *Az Ujság,* 1915. október 15.

litikusai (Imre Sándor, Nagy László) ambiciózus terveket dolgoztak ki az egész iskolai nevelés átalakítására.[108]

Tervekben, elhatározásokban nem volt hiány, ám ezek jó része papíron maradt. A háború második felében éppenséggel az oktatási színvonal romlása tapasztalható mind az elemiben, mind a középiskolában. A túlterhelt tanárok mindenről panaszkodtak, de leginkább az iskolai fegyelem lazulásáról, sőt felbomlásáról.[109] (Amit ők is rendszerint az apa távollétének és az utca meg a mozi hatásának tulajdonítottak.) Vannak adatok a bukások számának riasztó mértékű növekedéséről. Az 1916–1917-es tanév első félévében egy külvárosi polgári fiúiskola növendékeinek 51,8%-a [!] bukott meg, szemben az 1914–1915-ös tanév első félévének „mindössze" 34,3%-ával.[110] A középiskolás fiúk számolhattak és számoltak is a hadi érettségi nagyszerű új találmányával: a rövidesen bevonulók egyszerűsített vizsgát tehettek. „Mégis nagyon meg fog ez látszani, hogy kik azok, akik rendes, és kik, akik hadi érettségin mentek keresztül" – dohogott a temesvári iskolaigazgató, Berkeszi István.[111] 1916-ban a kultuszminisztérium újabb könnyítést vezetett be: a frontról hazatérő katonáknak engedélyezték a „magánvizsgát" – senki sem számított arra, hogy valaha visszaülnek még az iskolapadokba. Majd ez sem volt elég – a „hősök", a kitüntetett katonák vizsga nélkül is megkapták bizonyítványukat.[112]

A középosztály sanyarú helyzetével foglalkozó cikkek és beszédek szinte végigkísérték a háborús éveket. 1917-ben a *Nyugat* adott helyet egy középosztályvitának, amely azonban hamarosan kihunyt. Ennek oka véleményem szerint a közvéleményt élénken foglalkoztató zsidókérdésvitában keresendő, amely mintegy pótolta és konkretizálta a középosztály-polémiát. Ekkorra – 1917–1918-ban – a „középosztály" szót már elég ritkán használták jelzők nélkül: „régi",

[108] *Budapesti Hírlap,* 1917. augusztus 9.; Imre Sándor: *A világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára.* Budapest, 1917; Nagy László: *A háború és a gyermek lelke.* Budapest, 1915. Újabban lásd Vörös Boldizsár: A jelen és a közelmúlt történetének tanítása – világháborúban és „világforradalomban". *Századok,* 2004/6. 1468–1477.

[109] A VI. ker. Állami Főgymnasium tantestületi jegyzőkönyvei. BFL VIII. 42. a. 25. (1917. 12. 20.)

[110] Buchingerné Ladányi Szeréna: Háború és iskola. *Szocializmus,* IX. évf. 1916. 32.

[111] Berkeszi István: *Kataklizma.* 64–65., 84.

[112] *Pesti Hírlap,* 1916. január 30. A jelenség megragadó irodalmi leírását adta *Der Weg zurück* című regényében Erich Maria Remarque (1931).

„történelmi" vagy „új" középosztályról írtak, a „nemzeti" vagy „keresztény" középosztályt állították szembe a „zsidó", „újmagyar" középrétegekkel.[113] A szakadás nyelvileg is félreismerhetetlen volt. De két további szempont még némi figyelmet érdemel.

Az egyik: Magyarországon is felbukkantak a korporatív tendenciák, amelyek a középosztályt tekintették bázisuknak. A többször említett Hesslein József a hagyományos pártpolitika helyett tiszta gazdasági érdekeken alapuló, korporatív politikai rendszert szorgalmazott. Ennek révén a dolgozók (munkaadók és munkavállalók) „igazi demokráciáját" lehetne megteremteni egy újjászervezett állam égisze alatt.[114]

A másik tendencia a középrétegek már említett erősödő átpolitizálódása és radikalizálódása volt. Erre hívta fel a figyelmet pl. Fényes László képviselő 1918 nyarán: „Méltóztassék figyelembe venni, hogy az egész országban olyan fokú az elkeseredés (Úgy van! A szélsőbaloldalon.), hogy az a szervezett munkások fellépése után minden osztályban ki fog törni. Elsősorban a tisztviselőkre hivatkozom. (Igaz! Úgy van! A szélsőbaloldalon.) Méltóztassék megnézni a tisztviselői kar helyzetét és gondolkozását. Nyíltan kijelentik, hogy az államhatalom csődjét látják, és magukon másként segíteni nem tudnak, mint ha a legközelebbi időben a teljes anarchiára számítanak" – mondta.[115] A tisztviselők az államot immár ellenségüknek tekintették; radikalizmusuk 1918-ra a konzervatív kormány ellen fordult. „Így lesz a hivatalnokokból állami kényszer folytán szocialista elvtárs" – kesergett egyik levelében Szekfű Gyula.[116] 1919-ben azonban – a baloldal kudarca nyomán – zömük változatlan radikalizmussal támogatta a jobboldali fordulatot.[117]

[113] Dr. Radisics Elemér: A magyar középosztály jövőjéről – tekintettel a zsidóság térfoglalására. *Új Nemzedék,* V. évf. 1917. 3. sz. 42–44., 62–65., 80–83.

[114] Hesslein József: Új társadalmi és politikai berendezkedés. *Nyugat,* XI. évf. 1918. I. k. 143–155. Hesslein javasolta, hogy a politikai pártok is szigorúan gazdasági alapon szerveződjenek.

[115] Az Országgyűlés 796. ülése, 1918. június 20. *Képviselőházi Napló,* XXXIX. k. 449–450.

[116] Szekfű Gyula Takáts Sándorhoz. OSZK Kézirattár, Levelestár (1916. XI. 25.).

[117] Schöpflin Aladár: A forradalom és a magyar lateiner osztály. *Nyugat,* XI. évf. 1918. II. k. 697–701. „A háború, a forradalom és az ellenforradalom hármas hatása a magyar értelmiség jelentős részét – akárcsak az elnyomott tömegeket – fogékonnyá tette a szélsőséges politikai kísértetekre" – írta George Barany. (The Dragon's Teeth. The Roots of Hungarian Fascism. In: *Native Fascism in the Successor States.* Ed.: Peter F. Sugar. Santa Barbara, 1971. 73.)

Zsidók a háborús társadalomban

A századelőn a magyar zsidóságról számos sztereotípia keringett: a pálinkafőző „keleti" zsidóról, a jómódú pesti (neológ) bankárról és finom művészi érzékű gyermekeiről, a szocialista pártvezérről stb. Mindezek megmaradtak és rögzültek a köztudatban, miközben a háború új sztereotípiákkal is „gazdagította" a képet. Közéjük tartozott a katonaságot ellógó zsidó, a galíciai menekült és a módos hadiszállító az újgazdagok életét élvező családjával. A sztereotípiák gyorsan stigmákká alakultak: a „koszos galíciaiakról", akik hitsorsosaikkal, a milliomos hadiszállítókkal folytatott gyanús ügyleteken tollasodnak; a lógósokról, akik a hátországban uzsoráskodnak és feketéznek stb.

A zsidók elleni egyik leggyakoribb általánosító vád az volt, hogy kerülik a frontszolgálatot.[118] Ha pedig mégis bevonultak, akkor – a közvélekedés szerint – bizonyosan a front mögött, az irodistáknál vagy a hadtápnál szolgáltak. S akik véletlenségből az első vonalban harcoltak, „per definitionem" csakis gyávák, férfiatlanok, értéktelen katonák lehettek.[119] Gyurgyák helyesen emeli ki könyvében, hogy a zsidók lógásáról, illetve aránylag alacsony veszteségeiről szóló érveket baloldali gondolkodók is osztották.[120] Jelenleg lehetetlen megbízható statisztikai adatokkal szolgálni a „háborús véráldozatok" felekezeti megoszlásáról. Poroszországban a hadügyminisztérium 1916-ban – antiszemita éllel – elrendelte a hadsereg felekezeti felmérését (Judenzahlung), amelyet a német zsidóság döbbenettel, keserűséggel és tiltakozással fogadott.[121]

[118] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* 88–95. – „A háborús Bécs némely köreiben a »kávéházi« a hátországban lébecoló zsidó egyik kódolt neve volt." (Maureen Healy: i. m. 269.)

[119] Móricz Zsigmond: *Kárpáti emlék.* Budapest, é. n. 47. – Móricz nem volt antiszemita, de mostanában kiadott naplójegyzeteiből kiderül, mennyire foglalkoztatta a „faj" problémája. Lásd *Naplójegyzetek, 1919.* Szerk.: Cséve Anna, Budapest, 2006. 177–188.

[120] Gyurgyák János: i. m. 89. – Gyurgyák fő példája Ágoston Péter hírhedtté vált könyve, az 1917-ben kiadott *A zsidók útja.* Egyébként az „egyenlőtlen részvétel és véráldozat" tételének leghatásosabb megfogalmazása Hitlertől származik: a világháború „elpusztította a legjobbakat és megőrizte az értékteleneket". (Idézi Gitta Sereny: *Albert Speer. His Battle with the Truth.* Picador, London, 1995. 83.)

[121] Clemens Picht: Zwischen Vaterland und Volk. Das deutsche Judentum im Ersten Weltkrieg. In: Wolfgang Michalka (Hg): *Der Erste Weltkrieg; Wirkung, Wahrnehmung, Analyse.* München–Zürich, 1994. 746. ff. A téma részletes kifejtését lásd Egmont Zechlin: *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg.* Göttingen, 1969.

Magyarországon csak a háború után öt–tíz évvel készültek efféle statisztikák, amelyek a zsidó felekezetnek a katolikusnál és a protestánsnál aránylag kisebb veszteségeit állapítják meg. Hozzáteszik azonban, hogy a legnagyobb veszteségeket az Alföldön sorozott gyalogezredek magyar parasztkatonái szenvedték el – ebben pedig nem érdemes felekezeti összefüggéseket keresni.[122] Egy újabb vizsgálat mindegy 300 000 főre teszi az első világháború alatt a Monarchia hadseregében szolgált zsidók számát, s hozzáfűzi: „hiábavaló minden kísérlet részletesebb, vallások szerinti adatok közlésére". A tisztikarról azonban megállapítja: „figyelembe véve a zsidó tartalékos tisztek magas számát, feltételezhetjük, hogy az osztrák–magyar hadseregben szolgált összes tiszt közel tíz százaléka zsidó lehetett".[123]

Hogy a már a háború kezdetén megjelenő antiszemita vádakat megcáfolja, az *Egyenlőség* szinte azonnal megkezdte a zsidó hősök, kitüntetett katonák és a hadicélokra adakozók neveinek publikálását, de ez csak „olaj volt a tűzre", a közvéleményt nem győzte meg.[124] A lap – akárcsak a Magyar Zsidó Hadiarchívum – természetesen bizonyítani akarta, hogy a zsidók éppen annyira eleget tesznek hazafias kötelességeiknek, mint bárki más – sőt az adományok révén még jobban is.[125] Zsidó oldalról gyakran hangoztatták azt az érvet, hogy kereskedőkre, hivatalnokokra, értelmiségiekre a hátországban van szükség, ám ez még kevésbé hatott, hiszen lényegében az antiszemiták kedvenc tételét ismételte meg a zsidók „térfoglalásáról", illetve alulreprezentáltságáról a frontkatonák között.[126] Gaál Jenő közgazdász, felsőházi tag (már 1915-ben) csak a

[122] Mike Gyula: A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle,* VI. k. 1927. 623–633.; Gyurgyák János: i. m. 93–94.; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 156.

[123] Erwin A. Schmidl: *Juden in der k.u.k. Armee 1788–1918.* Eisenach 1989. 82., 122, 135–137, 142–145.

[124] Gyurgyák János: i. m. 95.

[125] Az *Egyenlőség* megkapta József főherceg elismerő levelét, amelyben a hadseregparancsnok pozitívan nyilatkozott zsidó katonáiról. Lásd Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei.* Budapest, 1993. 173–174.

[126] Csaknem megható az a naivitás, amellyel az *Egyenlőség* a „zsidó fejek" rovatban Vázsonyi Jenő „széndiktátort", Vázsonyi Vilmos öccsét mutatja be – a legnagyobb szénhiány kellős közepén. A cikkből az is kiderül, hogy a „széndiktátor" (és későbbi MÁV-elnök) Faludy Gábornak, a Vígszínház „érdemes igazgatójának" a veje volt; Faludyról pedig érdemes tudni, hogy a Kozma Nándor-kötetben (138. lábjegyzet) szereplő „hadimilliomosok" egyike. (*Egyenlőség,* 1917. december 29. 9–10.)

köznapi bölcsességet ismételte, enyhén városellenes változatban: „A városban számos az ellógott alak, főleg zsidók, a vidéken számosan siratják a harctéren elesett kedveseiket".[127] 1916-1917-től az antiszemita sajtó naponta cikkezett a lógós zsidókról; 1918-ban maga Prohászka püspök szentelt cikksorozatot a témának: „Menjünk végig a frontok gyűrődésein, s tapasztaljuk meg, hogy minél közelebb jutunk a tűzhöz, annál több ott a keresztény nép, s minél hátrább kerülünk, annál több ott a zsidó. Az pusztul, ez óvja az irháját [...] a jövendő magyar kultúra javára!" - írta.[128]

A konfliktusok újabb terepe nyílt meg a keleti menekültek beáramlásával. Első hullámuk 1914 őszén, az orosz offenzíva nyomán érkezett, s szinte azonnal „galíciánereknek", galíciaiaknak nevezték őket, azt sugallva, hogy mindannyian zsidók. Számukról megbízható becslésekkel rendelkezünk. Az *Ellenőr* című újság 1914 októberében 6000-8000 menekültről tudott. Később a legtöbb lap 20 000 főről írt, majd 1917 őszén Ugron Gábor, a Wekerle-kormány belügyminisztere elmondta: „25 000 galíciai érkezett Magyarországra, akik közül jelenleg 16 000 tartózkodik az országban".[129] (A miniszter Fényes László interpellációjára válaszolt, aki 300 000 galíciai és bukovinai menekültet emlegetett.)[130] Ha 1916-1918-ra elfogadjuk a 20 000-25 000 körüli adatot, akkor a főváros népességének mintegy 2,2-2,6 százaléka lehetett keleti menekült. Ez nem tűnik elviselhetetlenül soknak - Bécs (1915-ig) legalább 75 000 „galíciánert" fogadott, ami a császárváros kétmilliós lakosságának 3,5-4,0 százalékát alkotta.[131] Igaz, hogy a fővárosi menekültek zömmel a sűrűn lakott pesti zsidónegyedben, a VI., VII. és VIII. kerületben koncentrálódtak, feltűnőbbé téve ezek ortodox jellegét.

1914 végétől a galíciai menekültek ügye parlamenti viták és újságcikkek állandó témája lett. A már említett tekintélyes Gaál Jenő már 1915 elején megjegyezte: „Amikor a fővárosban jártam, útközben gyakran láthattam a rengeteg sok galíciai menekültet."[132] A „galíciai" szóhoz elkerülhetetlenül a csalás, a feketézés, az árdrágítás és az uzsora vádjai társultak; a közvélemény szemében „egyre erősebb lett a kontraszt a »fronton vérét ontó magyar« és az »üzletelő«, s nemritkán meggazdagodó galíciáner között". Korábban említettük, hogy a menekülteket hibáztatták az élelmiszerhiány, de még a lakáshiány miatt is.[133]

Nem meglepő, hogy a galíciai menekülteket a megállapodott pesti neológ zsidók sem fogadták örömmel. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője - aki 25 000 menekültről tudott - „galíciai áradatot" emlegetett.[134] A zsidó vezetők egyfelől megpróbálták segélyezni a menekülteket - ami elkerülhetetlenül irritálta a közvélemény nagyobb részét -, másfelől mindent elkövettek, hogy ezek másságát, „keleti" vonásait domborítsák ki.[135] Patai József, a cionizmussal rokonszenvező *Múlt és Jövő* zsidó folyóirat szerkesztője joggal írta 1918-ban: „Az igazság egyszerűen az, hogy a magyar zsidók egy része nem veszi észre, vagy behunyja a szemeit és nem akarja észrevenni, hogy amikor a parlamentben vagy a sajtóban a zsidógyűlölők a galíciaiakról beszélnek vagy írnak, nem is azt a mai pár száz itt rekedt »galíciai« menekültet értik, hanem tulajdonképpen a tegnapi »galíciaiak« gyermekeit és unokáit, vagyis az egész magyar zsidóságot, úgy, amint van, apástul, fiastul."[136]

A háború utolsó hónapjaiban a hatóságok - elsősorban a közvélemény megnyugtatása érdekében - a korábbinál határozottabb

[127] Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok*. Budapest, 1940. 385.
[128] Prohászka Ottokár: Pro juventute catholica. *Alkotmány*, 1918. május 26.
[129] Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galíciából. *Valóság*, 1988/11. 51.
[130] Az Országgyűlés 748. ülése. 1917. október 25. *Képviselőházi Napló*, XXXVII. k. 286., 279-281.
[131] George E. Berkley: *Vienna and its Jews*. Cambridge, Mass., 1988. 138. - David Rechter újabb könyve összesen 100 000 menekültről tud. (Lásd The *Jews of Vienna and the First World War*. London, 2001. 72.)
[132] Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok*. 367. - Az állítás annyiban meglepő, hogy a Gaálhoz hasonló notabilitások aligha fordultak meg sűrűn a pesti „gettóban" - igaz ugyanakkor, hogy a Munkapárt pesti irodája a Dohány utcában volt, a zsinagóga közelében.
[133] Gyurgyák János: i. m. 96-97.; Borsos Endre: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől*. Budapest, 1929. I. k. 30., 81.
[134] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*. 172-173.
[135] Gyurgyák János: i. m. 97. - Frank Rosenzweig, a neves zsidó filozófus egy 1916-os levelében világosan leírta: „nincs keleti zsidókérdés, csakis zsidókérdés van - a valóságban pedig az sem létezik". (Idézi Shulamit Volkov: The Dynamics of Dissimilation. Ostjuden und German Jews. In: Reinharz-W. Schatzberg: *The Jewish Response to German Culture*. Hanover and London, 1985. 210-211.)
[136] Idézi Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*. Budapest, 1992. 185. - Fényes László újságíró - aki 1917-ben parlamenti képviselő lett - az antiszemiták szokásos érvét vette elő, amikor a parlamentben a „galíciaiakról" szólt (s ezt sűrűn megtette): hogy csak a becsületes zsidók érdekében támadja őket. 1922-ben, a Tisza-per tárgyalásán Fényes ugyanezt állította. Elvtársa, Jászi Oszkár később szükségesnek vélte elhárítani Fényestől az antiszemitizmus vádját: *Fényes László emlékezete*. Budapest, 1948. 4. (Fényes nézetei emlékeztetnek a szintén baloldali Ágoston Péteréire.)

lépéseket tettek a galíciaiakkal szemben. A sajtó részletes beszámolói szerint a pesti zsidónegyed egyes részeiben egymást érték a razziák és házkutatások. Sok menekültet kiutasítottak. A riportokból az is kiderül, hogy a közvélemény szkeptikus maradt a hatósági akciók eredményességét illetően.[137]

Közismert tény, hogy a hadiszállítások jelentős, olykor kivételesen magas profitot hoztak a nagytőke különböző ágazatainak. A vállalkozók újfajta típusa jelent meg, akiket a köznyelv hadiszállítóknak, hadimilliomosoknak nevezett. Nagyobb részük zsidó volt, s ez megkönnyítette, hogy a közvélemény egybemossa a zsidókat a hadimilliomosokkal és a spekulánsokkal. Kozma Nándor 1918 nyarán megjelent könyve, a *Hadimilliomosok*, 26 sikeres vállalkozó karrierjét ismertette. Kozma elsősorban arra keresett választ, hogy miért és miként folytathatják zavartalanul gyanús üzleteiket könyvének hősei, miért nem avatkoznak be a hatóságok, akár államosítások útján.[138] Kozma stílusa tárgyszerű, bár ellenszenve erősen érezhető; gyűlöletet csupán Huszár Károly néppárti képviselő előszava sugallt. Becslésem szerint a kötet 26 hadimilliomosa közül húsz – mintegy 75 százalék – lehetett zsidó vagy legalábbis zsidó származású, s hasonló arányokra lehet következtetni más korabeli összeállításokból is.[139] A budapesti virilisták listái ugyanakkor némi meglepetésre adnak okot. A *Tőzsdei Kurír* szerint a legnagyobb adófizetők csoportjában nem történtek lényeges változások 1914 és 1918 között: néhány ismert hadiszállító feltűnt ugyan az élcsoportban, de továbbra is a ház- és ingatlantulajdonosok voltak többségben.[140]

Magyarországon a hadigazdaság működtetése elképzelhetetlen volt zsidó vállalkozók nélkül, de a zsidó tőke és „know-how" a központi hatalmak többi országaiban is kiemelkedő szerepet játszott. Ausztriában egy bizonyos Hermann Schwarzwald „gyakorlatilag működtette az ország gazdaságát". Ez a „meglehetősen rejtélyes galíciai lett az első, ki nem keresztelkedett zsidó birodalmi tanácsos, s a háború alatt a pénzügyminisztérium legmagasabb rangú hivatalnoka".[141] Mindeközben Bécsben a zsidóellenes érzelmek „az 1890-es évek óta sosem látott mértékben csaptak fel".[142] A német példa alighanem ismertebb. A német hadigazdaság legfőbb irányító szervét, a Hadianyaghivatalt (Kriegsrohstoffabteilung, KRA) Walther Rathenau, az AEG elnöke állította fel 1914-ben, ám a „zsidó vircsaftot" ért antiszemita támadások miatt már 1915 elején lemondott.[143] (Rathenau 1922-ben külügyminiszterként és a weimari köztársaság egyik legkarizmatikusabb politikusaként szélsőjobboldali merénylet áldozata lett – zsidó volt, nagytőkés és demokrata.)

A budapesti nagybankok hatalmas profitokat könyvelhettek el. Bizonyos ágazataik a háború miatt ellehetetlenültek, mások viszont bőven kárpótolták őket a veszteségekért. Közvetlenül is részt vettek a hadiszállításokban és a nyersanyagközpontok tevékenységében. „Új jelenség volt [...], hogy a nagybankok birtokokat béreltek, s mezőgazdasági vállalkozásokat indítottak" – valójában „a magyar gazdaság mindenesei" lettek.[144] Amint a 6. fejezetben látni fogjuk, a nagybankokat a parlamentben és a sajtóban szünet nélkül támadták, elsősorban éppen a földbirtokokkal kapcsolatos ügyleteik miatt. A zsidó nagytőke, úgymond, kinyújtotta csápjait a frontokon vérző magyar gazdák földjeiért – fújtak riadót, és statisztikákkal is igyekeztek megtámogatni végveszélyt jósló érveiket. De még a nyilvánvalóan elfogult (ám statisztikusként megbízható) Kovács Alajos 1922-ben közölt adatai sem támasztják alá azt a vádat, hogy „a" magyar birtokokat „a" zsidó tőke foglalta volna el.[145]

[137] *Pesti Napló*, 1918. szeptember 11.; *Az Ujság*, 1918. szeptember 20. – Érdemes felidézni, hogy 1916-ban Kosztolányi Dezső írt a galíciai menekülteket védelmező cikket az *Egyenlőség*ben. („Mi huszonötezren". 1916. augusztus 26. 1–2.)

[138] Kozma Nándor: *Hadimilliomosok*. Budapest, 1918. (Huszár Károly előszavával). A jobboldali körök államosítási követeléseiről lásd Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc Könyvek, Budapest, 1989. 198–200.

[139] Kozma Nándor: i. m. passim.

[140] *Tőzsdei Kurír*, 1918. szeptember 22.

[141] George E. Berkley: i. m. 136–137.

[142] Edmund Daniek: *Das Judentum und Kriege*. Wien, 1919. (Ez utóbbi élesen antiszemita, de a maga műfajában tanulságos pamflet.)

[143] Wolfgang Michalka: Kriegsrohstoffbewirtschaftung. Walther Rathenau und die „kommende Wirtschaft". Uő.: i. m. 485–505. – Egy másik német-zsidó nagyvállalkozó, Albert Ballin – aki az udvari körökhöz, sőt II. Vilmoshoz is közel állt – Rathenauhoz hasonlóan folyamatos támadásoknak volt kitéve a háború alatt. Lásd még Peter Pulzer: Der Erste Weltkrieg. In: *Deutsch-Jüdische Geschichte der Neuzeit*. III. M. A. Meyer–M. Brenner (Hg.). München, 1997. 362.

[144] Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947*. Gondolat, Budapest, 1996. 66–68.

[145] Kovács Alajos adatai alapján a zsidó földtulajdonosoknak 1916-ban mindössze 0,2 százalékkal volt több földjük, mint 1913-ban (illetve a száz hektár feletti birtokok esetében egy százalékkal). A földbérletek változása jelentősebb lehetett, de erről nin-

Az új zsidó földbirtokosok egyike Weiss Manfréd volt, a magyar nagytőkés megtestesítője. „Csak kettő vált be: fiaink hősiessége és Weiss Manfréd teljesítőképessége. Hej, ha hadvezetőségünk, közigazgatásunk és diplomáciánk is ilyen tökéletesen tudott volna fejlődni!" – sóhajtott Tisza István a háború végén.[146] Weiss Manfréd (1857–1922) az első világháború idején ért el karrierjének csúcsára. Üzemeiben a munkások száma 3000-ről 30 000-re emelkedett, és a csepeli gyáróriás mérete, profitja és vagyona is ennek arányában nőtt. Bár a virilisták listáján a 14. helyről csak a 10.-re lépett előre, vagyonát (1918 körül) 500 millió és egymilliárd korona közötti összegre becsülték.[147] A *Borsszem Jankó* című élclap az első magyar „hadimilliárdost" köszöntötte személyében.[148] Weiss részt vett új vállalkozások alapításában, megtartotta fővárosi ingatlanait, és 12 millió koronáért földbirtokot vásárolt. Ezenkívül elöl járt a hadikölcsönök jegyzésében, röntgenkocsikat vett a magyar Vöröskeresztnek, kórházakat és szanatóriumokat alapított, továbbá – mint láttuk – nagyméretű hadikonyhát üzemeltetett.[149]

Weiss Manfréd érdemeit 1915-ben felsőházi tagsággal, 1918-ban bárói címmel jutalmazták. Azonban sem a jótékonysága, sem a hivatalos elismerések nem csökkentették az ellene irányuló támadások hevességét. A zsidó nagytőke élő szimbólumává vált, és e szerint is kezelték. Egyre gyakrabban vádolták meg azzal (s nem feltétlenül átvitt értelemben), hogy végül egész Magyarországot fel fogja vásárolni. Egyesek úgy gondolták, hogy ezt megakadályozandó, államosítani kellene vállalatait és egész vagyonát.[150] Érdekes módon az ötlet a kormányzatot is foglalkoztatta. Batthyány Tivadar gróf arról számolt be emlékirataiban, hogy Wekerle miniszterelnököt a háború utolsó hónapjaiban is kizárólag az adó- és pénzügyek érdekelték. Egy beszélgetésben „elmondotta, hogy akkoriban egy törvényjavaslat szövegezésén dolgozik, melynek hátcsenek pontos adatok – tág teret engedve a nem mindig jóindulatú találgatásoknak. (Kovács Alajos: *A zsidók térfoglalása Magyarországon.* Budapest, 1922. 47. Elfogult kortárs könyvecske még Polónyi Gézáé: *Birtokpolitika.* Budapest, 1916.)

[146] Idézi Kun Andor: *Úttörők. A magyar gazdasági élet pionírjai.* Budapest, 1933. 79.

[147] Varga László: Egy finánctőkés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd. *Történelmi Szemle,* 26. évf. 1983. 1. sz. 57–59.; *Tőzsdei Kurír,* 1918. szeptember 22.

[148] *Borsszem Jankó,* 1916. 40. sz. július 10. (A vicclap az egész számot a „hadimilliomosoknak" szentelte.)

[149] *Történelmi Szemle,* 1983/1. 57–69.

[150] Pl. Meskó Zoltán képviselő beszéde az Országgyűlés 745. ülésén, 1917. október 20-án. *Képviselőházi Napló,* XXXVII. k. 88.

tere az, hogyan kell majd Weiss Manfréd báró vagyonából kellő összegeket »kimunkálnia«".[151] (Weiss Manfréd gyárait 1919-ben a tanácsköztársaság „szocializálta". Az ellene irányuló egyéb vádakra a 6. fejezetben térek vissza.)

A világháborús zsidó „térfoglalásnak" még egy fontos területe volt: a felsőoktatás. Többé-kevésbé folyamatos emelkedés után a zsidó hallgatók aránya 1917–1918-ban ért a tetőpontjára. (1883–1884-ben 27,6%, 1903–1904-ben 30,3%, 1914–1915-ben 32,6%, 1917–1918-ban 35,4% volt.) Ezen belül az orvosi karon az 1916–1917-es tanévben elérte az 55,7%-ot (szemben az 1913–1914-es 46,7%-kal), a Műegyetemen ugyanekkor a 44,6%-ot (szemben a három évvel korábbi 33,3%-kal.)[152]

Nem szabad elfelejteni, hogy a háborús években egyre inkább nők töltötték meg az egyetemi padsorokat, e kettős hatás pedig azt eredményezte, hogy a hallgatók mind nagyobb hányada ifjú zsidó nő volt. Mindez ismét megerősítette a túlfinomult zsidó kékharisnyákról szóló antiszemita sztereotípiákat. 1917-ben *A Cél* című havilap az ifjú zsidó lányok „lehetetlen viselkedése" és kihívó, kacér, illetlen öltözködése miatt tiltakozott, és „erélyesebb fellépést" [?] szorgalmazott a jövőben az efféle veszélyek láttán.[153] Egy-egy megjegyzés kedvéért azonban antiszemitának sem kellett lenni – Bartók Béla 1917. március 27-i levele tanítványainak „díszes névsora" miatt panaszkodik. „Mind (a 12) lány, és – egy kivételével – mind zsidó" – írta. „És mind magánnövendék. Hát nem szörnyűség: ennyi Elláról, Erzsiről, Liliről gondoskodni és mindnyájukat leabrakoltatni?"[154]

[151] Batthyány Tivadar: *Beszámolóm.* Budapest, 1928. I. k. 177–178. J. M. Keynes egyik – 1920-ban papírra vetett – megállapítása a „hadimilliomosok" esetében is megvilágosító: „Számos európai kormány pillanatnyilag [...] arra törekszik, hogy a »nyerészkedők« néven közismertté vált osztályra hárítsa át a tömegek felháborodását, amelyet e kormányok bűnös módszereinek kézzelfoghatóbb következményei váltanak ki. Ezek a »nyerészkedők« nagyjából a tőkések vállalkozó osztálya, vagyis az egész tőkés társadalom tevékeny és konstruktív eleme; ők azok, akik a gyors áremelések időszakában óhatatlanul meggazdagodnak, akár kívánják ezt és vágyódnak rá, akár nem. [...] A »nyerészkedők« az emelkedő áraknak nem az okai, hanem a következményei. [...] ezek a kormányok gyors ütemben lehetetlenné teszik a tizenkilencedik század társadalmi és gazdasági rendjének további fenntartását. Csakhogy semmiféle tervük sincsen, mivel is váltsák fel azt." (*A béke gazdasági következményei.* Budapest, 1991. 259.)

[152] Stefan Barta: *Die Judenfrage in Ungarn.* Budapest, 1939. (A szerző a folyamat leírásánál a „Verjudung" és „Vorstoss" kifejezéseket használja.) 107.

[153] *A Cél,* IX. évf. 1917. 432–433.

[154] *Bartók Béla családi levelei.* Szerk.: ifj. Bartók Béla. Budapest, 1981. 264.

A neológ *Egyenlőség* soha semmilyen alkalmat el nem mulasztott, hogy a zsidó magyarok sikereiről, társadalmi előmeneteléről beszámoljon. 1915-ben olvasói megtudhatták, hogy a főváros új alpolgármestere, Déri Ferenc az első zsidó ember e magas pozícióban; 1910-ben ő volt az első zsidó tanácsnok is. Az olvasó értesül Alexander Bernát filozófus, később az orientalista Goldziher Ignác dékáni megbízásáról a pesti egyetem bölcsészeti karán, valamint a zsidó felsőházi tagok számának örvendetes emelkedéséről - Weiss Manfréddal együtt 1915-ben immár öten voltak.[155] Az Egyenlőség igazi hősének azonban kétségtelenül Vázsonyi Vilmos (1868-1926) számított - korának vitathatatlanul a legjelentősebb magyar zsidó politikusa.[156] Az egyszerű dunántúli családból származó sikeres ügyvéd, diákvezér, újságíró és „vérbeli politikai agitátor" 1894-ben megalapította a Demokrata Kört, utóbb a budapesti Demokrata Pártot, bekerült a főváros tanácsába, majd az országgyűlésbe, ahol 1901-től haláláig képviselte a Terézváros polgárságát. Politikai pályájának csúcsát 1917 nyarán érte el: az Esterházy-kormány igazságügyi miniszteréként a nőkre is kiterjedő általános választójog bevezetésére vállalkozott. Bár minisztersége egy évig sem tartott, a dualizmus időszakában mégiscsak Vázsonyi volt az egyetlen zsidó vallású miniszter Magyarországon, sőt az egész Osztrák-Magyar Monarchiában. Lemondása után IV. Károly „valóságos belső titkos tanácsossá" nevezte ki, ami szintén kivételes megtiszteltetésnek számított, talán még nagyobbnak, mint a miniszteri cím. Még ugyanabban az évben (1918-ban) a főváros díszpolgárává választották. Vázsonyi a tehetsége és ambíciója, hazaszeretete és királyhűsége, demokratikus és szociális elkötelezettsége révén a legmagasabb tisztségeket elért zsidó-magyar politikus élő példája lett.[157]

Miniszteri kinevezése nagy feltűnést keltett, még a külföldi követek is elsőrendű politikai eseménynek tekintették. Vázsonyit tartották a gyenge Esterházy-kabinet erős emberének - olykor, erős túlzással, diktátorának. Szászország bécsi követe jelentette, hogy

[155] *Egyenlőség*, 1915. november 28. 48. sz. 4-5., november 21. 47. sz. 9.

[156] Surányi Miklós: *Bethlen. Történetpolitikai tanulmány*. Budapest, 1927. 97-100. - Surányi Vázsonyit nagy szellemnek, de gyenge politikusnak tartotta, és Szilágyi Dezsőhöz hasonlította. Igaza volt abban - vélte Surányi -, hogy zsidó magyarként és nem magyar zsidóként határozta meg önmagát.

[157] *Vázsonyi Vilmos Emlékkönyv*. (Szerk.: Kőszeg Ferenc.) Budapest, 1995; William O. McCagg: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1972. 8. fejezet.

„Vázsonyi, akit a választójogi törvény kidolgozásával is megbíztak, mindenesetre nem a kompromisszumok embere, uralja a magyar, de legalábbis a budapesti közvéleményt - és ezzel az utcát". Majd hozzáfűzte: „A jövő a baloldalé, a magyar oligarchia ideje lejárt".[158] A követnek igaza volt az országos és a fővárosi viszonyok közötti megkülönböztetésben, bár túlértékelte az új miniszter lehetőségeit, és alábecsülte a hagyományos magyar úri politizálás tartalékait. A befolyásos bécsi tanácsos (és későbbi neves történész), Joseph Redlich hasonló érzéseiről számolt be: „Magyarországon a[z Esterházy]-kormány nagyon gyenge, Vázsonyi mindent kockára tesz a hiúságával és gyakran nyersen kifejezett magabiztosságával".[159] Természetesen mindkét megfigyelő magyar informátorokra támaszkodott, akik nyilván valami szokatlant láttak Vázsonyi miniszterségében (s okkal hangsúlyozták korántsem simulékony egyéniségét).

Kinevezése, akárcsak az egész kisebbségi kormányé, valóban váratlan lépés volt. Szabolcsi Lajos visszaemlékezése szerint ő - az *Egyenlőség* szerkesztőjeként - panaszt tett az új miniszternél a *Huszadik Század* nevezetes „zsidókérdésvitája" miatt. Ekkor Vázsonyi így fordult hozzá: „Jó lesz, ha előkészíti a közönséget, hogy az antiszemita hullám tovább fog emelkedni. De most nem a Néppárt fogja a jeleneteket csinálni, hanem a Tisza-párt. - Csak nem gondolja, hogy Tisza és pártja antiszemita lesz? - Nem gondolom, de tudom - felelte Vázsonyi. - Most énmiattam, ellenem, körülöttem lesz a vihar a zsidókérdésben."[160]

Az új miniszter jóslata bevált, még ha a Tisza személyére tett megjegyzését nem is tarthatjuk fairnek - sem Tisza Kálmán, sem Tisza István nem volt antiszemita, mindketten megvédték a zsidó polgárokat az igaztalan vádak és támadások ellen. A Munkapárt képviselőinek egy része azonban a zsidóellenességet is bevetette az új, „habarék kormány" ellen. A parlamenti támadások legfőbb célpontja természetesen Vázsonyi lett, hiszen komolyan vette a választójog kiterjesztését, amit Tisza és pártja mereven ellenzett.

[158] *Der Zerfall der europäischen Mitte. Staatenrevolution im Donauraum. Die Berichte der Sächischen Gesandtschaft in Wien 1917–1919*. Hg.: A. Opitz-F. Adlgasser. Graz, 1990. 61.

[159] Joseph Redlich: *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919. Das Politische Tagebuch* (Hg., Bearb.: Fritz Fellner). Graz-Köln, 1954. II. k. 238. - A befolyásos Redlichnek jó véleménye volt Jászi ról, akivel 1918. őszén találkozott: „nagyon okos és jó kiállású ember, kifejezetten tetszett nekem". (I. m. II. k. 306.)

[160] Szabolcsi Lajos: i. m. 204.

A Vázsonyi elleni attakot Jakabffy Elemér munkapárti képviselő kezdte: „Vagy diktátora lesz Vázsonyi Vilmos ennek a kabinetnek, vagy parvenü demokrácia, perverz szocializmus lesz az, amelyet ez a kabinet létrehoz." (A „parvenü" szót a sikeres zsidókra utaló kódként használták.) A szintén munkapárti Szász Pál megfenyegette: „A visszatérő magyar középosztály annyi önérzettel fog hazajönni [ti. a frontról], hogy a Vázsonyi urakat elsöpri a föld színéről. (Hosszan tartó élénk helyeslés és taps a jobboldalon.)" Amikor a kitűnő debatterként ismert Vázsonyi válaszolni próbált a támadásokra, közbekiabálásokkal zavarták meg: „Nem miniszteri székbe való!", „Ez nem hordó, hanem miniszteri szék!", „A demokrata klubban lehet így beszélni, de nem a piros bársonyszékben!" stb.[161] Tiszának személyesen kellett cáfolnia, hogy a munkapárti padsorokból bárki „Szélhámos zsidó!"-t kiabált volna Vázsonyi felé.[162]

Az egész ügy - az új kormány és különösen Vázsonyi heves megtámadása - elsősorban a magyar politikai élet éretlenségéről tanúskodik. Tisza pártjának egy része a legkisebb ellenállás irányát választotta, amikor Vázsonyi ellen indult meg. Az új miniszter egy személyben testesítette meg a zsidót és a demokratát - veszélyes keveréket -, a támadások pedig világos módon egyenlőségjelet tettek a modern demokrácia és a zsidók közé, ami egyébként persze a konzervatív és antiszemita körök kedvelt érve volt.[163] Nem mintha magát a demokráciát vetették volna el a maga egészében - ez illetlenségnek minősült volna a háború végén -, de elutasították az „importált demokráciát", a „zsidó demokráciát" „à la Weiszfeld" (Vázsonyi eredeti családnevét felhasználva) a „valódi magyar" vagy a „keresztény" demokrácia nevében és kedvéért.[164]

Ez az éretlenség vagy elvakultság látszólag egy táborba sodorta a liberális demokrata Vázsonyit a radikális demokrata és szocialista Jászival, holott személyük és politikájuk 1914 után egyre tá-

[161] Az Országgyűlés 728. ülése, 1917. június 23. *Képviselőházi Napló*, XXXVI. K. 50., 729. ülés, 1917. június 25. Uo. 111–112 ., 728. ülés, 1917. június 23. Uo. 82.

[162] *Egyenlőség*, 1917. július 17. 2.

[163] Mint láttuk, Vázsonyi régi ellensége, Polónyi Géza 1913-ban egész könyvecskét írt a készülő választójogi reformnak a zsidókat segítő, a kereszténveket hátráltató hatásairól (2. fejezet, 79. jegyzet).

[164] „Weiszfeldről és a „zsidó demokráciáról" lásd *Keresztényszocializmus*, 1918. január 1.; *Magyar Kultúra*, V. évf. 1917. 478–479.; *Új Nemzedék*, V. évf. 1918. április 25. 17–19. A *Bolond Istók* így kommentálta a helyzetet: „Nem hiába, hogy elözönlötte a sok galíciai Budapestet, a demokrátok tábora rohamosan gyarapodott". - 1917. 50. sz. december 16. 7.

volabb került egymástól. (Ezért tényszerűen még nehezebb volna „zsidó" és „keresztény" politikát szembeállítani a háború alatt.)[165] Jászi *Huszadik Százada* minden alkalommal kimutatta a Vázsonyival és követőivel szembeni ellenérzéseit, ami a miniszter bolsevizmussal kapcsolatos híres kijelentése („Eltiprom!") után csak erősödött. A *Huszadik Század* egyik 1918-as száma rövid, de érdekes cikket közölt „Régi és új stílus a magyar politikában" címmel. Az ismeretlen szerző a magyar politikai élet háromféle hangját különböztette meg: a nyugodt-feudális hangot, a póriasabb és durvább „áldzsentri" hangot, végül a „hisztérikus" zsidó hangot. „Most Vázsonyi emlékezetes eltiprom-ja és Szterényi [József miniszter] nérói legázolom-ja új tónust vitt be a magyar közélet hangjába. Ez az egykori gettó megjelenése a politika irányításában. A zsidó vagy zsidó származású homo novusok nem érzik magukban a feudalizmus embereinek hagyományos biztonságát" - ami a cikkíró szerint „környezeti hatásokon alapuló átmeneti jelenség".[166] Az antiszemita folyóiratok természetesen örömmel visszhangozták ezt az álláspontot.

A Vázsonyi körüli forrongás ismét megmutatta, hogy a magyar politikai elit még a világháború körülményei között sem képes kibővíteni társadalmi bázisát. Mi több, az elit mértékadó csoportjai azt a tanulságot vonták le, hogy az egészséges (keresztény) magyar középosztály - természetesen a győztes háborúból hazatérve - bosszút fog állni a „parvenü demokráciáért" és a „perverz szocializmusért".

Vázsonyiról elmondható, hogy mindkét (vagy valamennyi) politikai tábor könnyű célpontja lett. Pártolta a kereskedőket, s a mozitulajdonosok szervezetének tiszteletbeli elnöke volt, amikor a kereskedelmet és a mozikat a konzervatív körök folyamatosan támadták. Bátyját, Vázsonyi Jenőt a szénellátás kormánybiztosává nevezték ki akkor, amikor a szénhiány égető kérdéssé vált.[167] Mindenesetre Vázsonyit mind a kortársak, mind az utókor eléggé szélsőségesen és indulatosan ítélte meg, bár látványos emelkedésére

[165] A magyar demokraták elérték azt a pontot, amikor egymás torkának esnek; „nincs manapság két halálosabb ellenség az országban, mint Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár" - írta a *Kecskeméti Híradó* 1918. február 11-én. A lap hozzáfűzte, hogy a „fanatikus" Károlyi Mihály Vázsonyitól egészen átállt Jászihoz. (Vázsonyi és Jászi rossz, de azért változó viszonyáról lásd Pelle János: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2001. 207.)

[166] *Huszadik Század*, 19. évf. 1918. július–augusztus. 65–66.

[167] *Egyenlőség*, 1917. december 29. 9–10.

és aránylag gyors bukására nem nehéz magyarázatot találni. Nem tudom elfogadni azt a közkeletű baloldali vélekedést, amely – Jászi és Károlyi nyomán – őt sommásan a progresszív erők árulójának látja. De azt sem, amely egyedül csak őt tartja a „tisztán" polgári demokratikus értékek és érdekek hazai megtestesítőjének.[168] Vázsonyi miniszterségé valójában tükrözi a középutas, liberális reformerek lehetőségeinek beszűkülését. Természetesen későn jutott magas pozícióba, ahol világosan látta, hogy az átfogó reformok elfogadhatatlanok a makacs konzervatív többség számára – ugyanakkor nem elégségesek a napról napra erősödő radikálisoknak. Gyakran hangoztatott „girondista" pozícióját mindkét tábor egyre hevesebben támadta, zsidó mivolta és néhány személyes tulajdonsága pedig csak nehezítette helyzetét egy gyenge, „hibrid" kormányban. Politikájának majdani tárgyilagos elemzése alighanem abból a közhelyből indulhat majd ki, hogy a középutas „polgári demokratikus" megoldásoknak rendkívül csekély volt a bázisa Magyarországon – talán Budapesten is –, és a szűkös esélyek a világháború vége felé egyre jobban csökkentek.[169]

Tehát a világháborúban a középosztály-probléma és a zsidókérdés mindinkább egyazon érem két oldalát jelentette. Látható, hogy a kortársak – bármelyik ideológiai táborhoz tartoztak is – a kettőt szinte mindig együtt emlegették. A mérsékelten antiszemita oldal jellegzetes érveit látjuk annál a Radisics Elemérnél, aki az 1917-es zsidókérdésvitában is véleményt nyilvánított. Ugyanebben az évben rövid könyvecskét publikált A magyar középosztály jövőjéről – tekintettel a zsidóság térfoglalására címmel. Pamfletje tárgyszerű elemzések és vulgáris közhelyek elegye. Azt állítja, hogy „a legutóbbi évek fejleménye a zsidókérdés előtérbe kerülése". Végkövetkeztetése szerint: Az antiszemitizmus nem vallási-felekezeti kérdés, hanem „a zsidó és a magyar középosztály közötti konkurrenciaharc" megtestesülése.[170] Egyébként Radisics 1919-ben újabb füzetet adott ki az 1918-as magyar forradalomról; ebben is a középosztály megosztottságát, illetve a kétféle középosztály küzdelmét emelte ki.[171]

A másik oldalon Bölöni György, Ady egyik közeli harcostársa 1918 nyarán „A dzsentri bűne" címmel írt cikket a *Világ*ba. „A háborúban az történt – írta –, hogy éppen az a középosztály veszített erejéből, amelyet leginkább szoktak tekinteni az intelligencia vezérének. És azért lett feltűnő éppen most a zsidóság szellemi ereje, mert az a társadalmi réteg, amelyben a zsidó intelligencia van elhelyezve, a háborúból erősen és gazdagon került ki." Bölöni ezt a folyamatot természetesnek tekintette: „áthelyeződött a szellemi vezetés", ami szerinte a huszadik században törvényszerű.[172] Talán felesleges is hozzáfűzni, hogy a két szerző diagnózisa igen hasonló, noha következtetéseik vagy javaslataik nagyon is különböztek.

S még egy kortársat idézek, Geőcze Saroltát, az újkonzervatívok egyik vezető ideológusát. Geőcze 1918-ban történelmi kontextusba helyezte a magyar középosztály gyötrelmeit. Először is megállapította (ebben távolról sem volt egyedül), hogy a világháborút a kapitalista rendszer okozta, majd továbbment a maga jellegzetes összeesküvési és bűnbakkereső elméletének logikájával. „Ezt a magyar középosztályt [...] már másodszor sújtja le súlyosan a spekulációs ingótőke. Először már jó néhány évtizeddel ezelőtt – a 70-es, 80-as években – pontosan kidolgozott haditervvel támadt rá, s *kirántotta alóla az ősi birtokot;* most pedig, a háború alatt, a szertelen árdrágításokkal *a falatot veszi ki a szájából.* [...] Közben pedig legalulról hirtelen olyan *új elemek* furakosznak [!] fel a középosztály sorai közé, melyek itt nem kívánatosak, nem függenek össze a történelmi középosztály múltjával; a nemzeti hagyomány tudata nem él bennük, s így *a középosztály nemzeti hivatásának betöltésére nem is képesek,* és sohasem pótolhatják azoknak az elemeknek a helyét, melyeket az ősapáktól öröklött faji tulajdonságok fűztek a magyarsághoz, történelmi múltjuk pedig a magyarság érdekeihez..."[173]

[168] Zsolt Béla Vázsonyi-nekrológjában nem egyszerűen azt írta, hogy az elhunyt a magyar polgárság vezetője volt, hanem azt, hogy ő volt a magyar polgár, egy személyben – követők, vezetettek nélkül. (*Magyar Hírlap*, 1927. augusztus 14.)

[169] Zsolt említett cikkében hozzátette: Vázsonyi egyedül volt a parlamentben és azon kívül is, mert „a világháború következtében a magyar polgári osztály elvetélt, még mielőtt megszülethetett volna". (Uo.)

[170] Radisics Elemér: *A magyar középosztály jövőjéről – tekintettel a zsidóság térfoglalására.* Budapest, 1917. 7., 15.

[171] Radisics Elemér: *Reflexiók az októberi forradalomhoz – a középosztály és a zsidóság szerepe.* Budapest, 1919.

[172] Bölöni György: A dzsentri bűne. *Világ,* 1918. augusztus 23. 1–2.

[173] Hector Lambrechts: *A világháború és az új élet.* (Fordította és átdolgozta: Geőcze Sarolta.) Budapest, 1918. 12–15., 229–243. (Kiemelések az eredetiben.) – Okkal gondolhatjuk, hogy az idézett részeknek a német kiadáshoz nincs sok közük, azoknak a szerzője Geőcze Sarolta. Ő a háború után még radikálisabb irányba fordult, ami *A nemzeti megújulás erkölcsi feltételei* (Budapest, 1920.) című könyvéből is kiolvasható.

Geőcze különös módon tartózkodott attól, hogy konkrét címkével lássa el az „új elemeket", a belső ellenséget – megmaradt az absztraktabb tőkénél vagy az ingótőkénél –, azonban senki előtt sem lehetett kétséges, hogy kire-mire gondol. Történelmi eszmefuttatásával sikerült megneveznie és összefoglalnia a történelmi középosztály tönkretevőjeként meghatározott belső ellenség sztereotípiáit. Érvelése, stílusa már az eljövendő ellenforradalmi korszakot idézte meg.

KULTÚRA ÉS IDEOLÓGIA

Új tömegkultúra Budapesten

Meglepően sok tanulmány született már a világháborús magyar (és budapesti) kultúráról, ám a kultúrát eltérően értelmezik, és egészen különböző aspektusait tárgyalják. Az egyik a háborús propagandát értékeli, a másik a *Nyugat* körét elemzi, a harmadik a bontakozó avantgárd művészetről ír, a negyedik a tömegkultúra jelenségeit boncolgatja – mindegyik a „háborús kultúra" címszó alatt.[1] Ebben a részben a tömegkultúrára koncentrálok, a mozikra, színházakra, orfeumokra és kabarékra (utóbbi kettő Budapesten ugyanazt jelentette), mert ezek mindegyike hihetetlenül felvirágzott a leromlott főváros háborús éveiben.[2] Közönségük természetesen különböző volt: a színházakat és orfeumokat inkább a középosztály látogatta, míg a mozit mindenki. Még a könyvkiadók és -terjesztők, a lapok szerkesztői is kivételes háborús konjunktúráról számoltak be 1915 végétől.[3]

[1] Ivan Sanders: Hungarian Writers and Literature in World War I. In: *East-Central European Society in World War I.* B. K. Király–N. F. Dreisziger–A. A. Nofi (Eds.) New York, 1985. 145–154.; Joseph Held: Culture in Hungary during World War I. In: *European Culture in the Great War 1914–1918.* A. Roshwald–R. Sites. (Eds.) Cambridge, 1999. 177–192.; Endre Kiss: Zerfall der Monarchie im Spiegel der ungarischen Literature. In: K. Amann–H. Lengauer: *Österreich und der Grosse Krieg 1914–1918.* Wien, 1989. 247–251.; Lee Congdon: *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria 1919–1933.* Princeton, 1991. (Introduction).

[2] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. 1848–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 757.

[3] Révai Mór János: *Írók, könyvek, kiadók.* Budapest, 1920. II. k. 360–361.; Stemmer Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

„A színház soha vagy legalább emberemlékezet óta nem volt olyan keresett valami, mint ezekben a zivataros időkben. [...] az élelmiszereket, a szenet és a dohányt kivéve semmiért sem ácsorognak annyian, mint a színházjegyekért" – írta a *Nyugat*ban Ambrus Zoltán, aki 1917-ben lett a Nemzeti Színház igazgatója. A színház szerinte a háborús gazdagok szórakozni vágyásának és a szegények búfelejtőjének, „narkotikumának" helye.[4] Kellér Andor sikeres regényt szentelt a világháborús színháznak, *Bal négyes páholy* címmel. „Színházi paradicsom következett ezután [ti. az első háborús lelkesedés elmúlása után, 1915-től], minden vállalkozó vágyálmainak teljesülése. Nemcsak a háborús konjunktúra vámszedői szórták a spekuláción szerzett vagyonukat, hanem az egész város költekezett, a »minden mindegy, egyszer élünk« holnapra nem gondoló hangulatában. Budapest megduzzadt, átutazó és szabadságos katonák költötték el utolsó fillérjeiket, hiszen úgyis mennek vissza a harctérre, még egy-két estéjük van, alaposan kimulatják magukat. Bálint Dezső, a Royal Orpheum tulajdonosa néhány hónap alatt lett milliomos, a Nagykörút császára. [...] A színházak bármit hirdethettek, a közönség előre elkapkodta a jegyeket."[5]

Kellér leírásában két jelenség találkozik: a gazdagok, újgazdagok költekezési vágya és a hanyatlás, a dekadencia különös hangulata, amelyet 1918-ban már apokaliptikusnak is nevezhetünk: a „minden mindegy" és „egyszer élünk" világvége-hangulatában a kispénzűek is akartak még egyszer mulatni. A mozik és színházak látogatóinak számáról nem maradtak fenn statisztikák, de a rendkívüli mozikonjunktúráról más adatok alapján képet nyerhetünk. 1918-ban nem kevesebb, mint 102 filmet forgattak Budapesten – 1914-ben még mindössze 18-at –; az 1917–1918-ban elkészült filmek száma felülmúlta a teljes 1896–1917 közötti időszakét.[6] Mindkét nagy, az utóbbi évekig működő filmgyár ekkoriban épült fel. 1918-ban már száznál több helyen vetítettek filmeket a fővárosban, a férőhelyek száma egy 1916-os adat szerint is meghaladta a 30 000-et.[7] Ennek alapján a mozilátogatók száma elérhette, felül is múlhatta a napi 100 000 főt. Új, vaskos, képekkel illusztrált mozimagazinok sora jelent meg, még Miskolcon vagy Nyíregyházán is; a mozi nyelve új kifejezésekkel gyarapodott (filmművészet, filmszerűség stb.); nagy rendezői karrierek indultak el a háborús években – így Kertész Mihályé vagy Korda Sándoré.[8]

A háborús blokád kulturális téren is részleges önellátásra kényszerítette Magyarországot. Egyre nehezebb volt filmeket importálni az ellenséges, sőt a semleges államokból is, Ausztria és Németország pedig nem számított filmes nagyhatalomnak. Mindamellett a filmcenzúra nem volt szigorú: antantfilmek – érdekes módon – még a háború vége felé is fel-feltűntek a magyar mozikban, főleg amerikaiak, de olykor francia vagy olasz készítésűek is.[9] Egy kortárs kritikus ötven százalékra becsülte a fővárosi mozikban játszott magyar filmek arányát.[10] „A budapesti mozgószínházak az utóbbi időben [1918-ban] valóságos luxust csinálnak [!] abból, hogy a velünk ellenséges viszonyban álló hadviselő államokból csempészik be a filmeket a magyar közönség mulattatására."[11] A sokféle moziújságból világosan látszik, hogy a zsidó témák nagy népszerűségnek örvendtek: a Bródy Sándor drámája alapján forgatott *Lyon Lea*, a *Simon Judit* (mindkettő 1915-ben), később egy amerikai film, a *Pogrom* (1917, „dráma a fehér cár országából négy felvonásban"). Ennek a bemutatója közvetlenül megelőzhette az USA hadba lépését: „Kétszeresen értékes nekünk ez a mozgófénykép – írta *A Mozi* – mert legelszántabb ellenségünkről rántja le a leplet egy semleges ország írója és filmgyára".[12] Rövidesen életbe lépett a *Pogrom*ot sújtó rendőrségi tilalom – nem világos, hogy a film tartalma avagy Amerika hadba lépése miatt –, majd amikor a tilalmat feloldották: „Rég nem volt a Royal-Apollo pénztára olyan ostromnak kitéve, mint e héten a *Pogrom* előadásai alatt."[13]

89–90.; Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században.* Budapest, 1937. 258–259.

4 Ambrus Zoltán: A háború és a színház. Háborús jegyzetek. *Nyugat,* X. évf. 1917. I. k. 391–395.

5 Kellér Andor: *Bal négyes páholy.* Magvető Kiadó, Budapest, 1968. 295–296.

6 Magyar Bálint: *A magyar némafilm története 1896–1918.* Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest, 1966. 246–266.; Nemeskürty István: *A képpé varázsolt idő.* Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 118.

7 *Mozihét,* II. évf. 1916. 25. sz; Magyar Bálint: i. m. 246–266.

8 Uo. Vörös Károly: i. m. 757.

9 „Ántántfilmek". *Vágóhíd,* I. évf. 1918. április 23.; *Mozihét,* III. évf. 1917. 15. sz.

10 *Mozihét,* IV. évf. 1918. 40. sz.

11 *Vágóhíd,* I. évf. 1918. április 23. – Néhány színház (pl. a Vígszínház) francia szerzőket is játszott, bár neveiket nem szerepeltette a programban. (Lásd Magyar Bálint: *A Vígszínház története.* 110–111.)

12 *Nyugat,* IX. évf. 1916. I. k. 89–93.; *A Mozi,* III. évf. 1917. 14. sz.

13 *Mozihét,* III. évf. 1917. 10. sz.

A mozi fellendülése természetesen érdeklődést keltett, lelkes vagy éppen elítélő reakciókat váltott ki. 1915 elején még a „háborús képek látásáért" tódult a közönség; később „a háború ezer izgalmaitól nervózus publikum valósággal megszomjazta a film-szórakozást": a mozi olyan „közszükségletté vált", amely a háborús mindennapoktól való menekülést kínálta.[14] Szintén a *Mozihét*ben írta Ignotus: „A mozgókép magára fordítja a zaklatott figyelmet, és nem kíván tőle [ti. a nézőtől] elmélkedést. Ezért nő föléje minden egyéb mulatságnak."[15] Egyébként 1915-ben még lehetett úgy tekinteni a filmre, mint a háborús propaganda ígéretes új eszközére. „Nincs még egy eszköz a világon, amellyel könnyebben és eredményesebben fel lehetne kelteni a fegyveres erő iránti érdeklődést és lelkesedést, a hazafias büszkeségnek és a saját erőnkbe vetett öntudatos bizalomnak tömegek lelkét megtermékenyítő érzését, mint a jól megválasztott mozgóképekkel" – fejtegette a *Városi Szemle* cikkírója.[16] A mozinak ez a lelkesítő funkciója azonban kifulladt, sőt el sem terjedt igazán, majd 1915-től a közönség tréfás darabokat, melodrámákat, történelmi jeleneteket akart látni, nem háborús propagandát. Egy kivétel azonban akadt: a IV. Károly koronázásán készült (egyébként mostanában felújított) film a *Mozihét* szerint „elementáris érdeklődést és lelkesedést keltett", különösen amikor a gyermek Habsburg Ottó feltűnt a vásznon.[17] Előfordult, hogy a mozit hadikölcsön-propagandára is megpróbálták felhasználni. 1917–1918-ban a mozisok elég erősek voltak ahhoz, hogy az ilyen külön előadásokért cserébe azt igényeljék a kormánytól: hosszabbítsa meg az esti nyitvatartási időt, és érvénytelenítse a szénhiány miatti mozibezárásokat.[18]

Mind erősebbé vált azoknak a köröknek a hangja, amelyek kemény cenzúrát követeltek. A konzervatív *Budapesti Szemle* szerint a társadalmat most két nagy veszély fenyegeti, az alkohol és a mozi. „[...] az utcai mozik [?] detectiv- és rémdrámái ártalmas hatással vannak a gyermek erkölcsi fejlődésére", ezért a 15 éven aluliakat egyszerűen el kell tiltani a mozik látogatásától.[19] Ugyanabban az

[14] *Mozihét*, I. évf. 1915. 7. sz. – Az írók közül Karinthy, Kosztolányi, Ignotus, de még Szabó Dezső is lelkesedett a filmekért.
[15] *Mozihét*, III. évf. 1917. 4. sz.
[16] Körmendy Ékes Lajos. *Városi Szemle*, 1915. 95.
[17] *Mozihét*, III. évf. 1917. 1. sz.
[18] *Mozihét*, III. évf. 1917. 19. sz. és IV. évf. 1918. június 16.
[19] *Alkotmány*, 1918. május 11.; *Budapesti Szemle*, 1916. 472., 93.

évben – 1916-ban – a katolikus *Magyar Kultúra*, amely 1914-ben még nem volt ellenséges a mozikkal szemben, szintén felfedezte a cenzúrázatlan mozikban rejlő veszélyeket. „Psilander Valdemár és társai az emberiség legújabb bálványai, nagyot mondok: nevelői lettek pár esztendő alatt. A »mozi« jelentősége abból a szempontból már a sajtó, a színház fölé emelkedett."[20] A cikkíró a mozi hatása alatt szerveződött kiskorú betörőbandákkal folytatja, hogy végül előzetes cenzúrát követeljen, továbbá legalább egy „magyar felvételt" a napi programban. „Tenni kellene róla, hogy a külföldi szenny- és lélekrontás helyett szülessen meg hát az igazán népnevelő és hazai filmművészet" – követelte végül a *Magyar Kultúra* cikke.[21] A *Pesti Tükör* és a katolikus *Alkotmány* is kiállt a mozik keményebb cenzúrája mellett, mert az – cenzúrázatlanul – „a legpusztítóbb veszedelem", „az erkölcsi rombolás szédítő munkájának" végrehajtója, „mely immár csaknem két évtized óta a börtönök, a toloncházak és az öngyilkosságok számára neveli" az ifjúságot.[22] 1917–1918 folyamán a Wekerle-kormány egyenesen a mozik államosítását fontolgatta, de a megvalósítás elmaradt. Csak 1921-ben, már egy másik korszakban került sor a mozik hatósági megregulázására.[23]

Talán itt érdemes hozzátenni, hogy az első modern és totális háború minden hadviselő országban óriási lökést adott a filmművészetnek.[24] Berlinben a mozik száma az 1914-es 195-ről 1918-ra 312-re emelkedett. 1919-ben Németországban 145 cég készített és forgalmazott filmeket, szemben az 1913-as 28-cal.[25] Nagy-Britanniában 1916-ban húszmillió mozijegyet váltottak, ami háztartásonként mintegy heti két mozilátogatást jelent. (A legnagyobb érdeklődés a somme-i csatáról forgatott dokumentumfilmet kísérte.) Még a megszállt Belgiumban is tízmillió mozijegyet adtak el az ország 1500 filmszínházában 1916 nyara és 1917 nyara kö-

[20] *Magyar Kultúra*, IV. évf. 1916. 569–570. – Magyar Bálint szerint 1916 körül egy katolikus mozivállalat alakítását tervezték Prohászka és Mailáth püspökök védnöksége alatt. (I. m. 317–318.)
[21] *Magyar Kultúra*, IV. évf. 1916. 570.
[22] *Pesti Tükör*, 1916. június 23. 9–10.
[23] Lányi Viktor–Radó István–Held Albert: *A 25 éves mozi*. Budapest, 1920. 19. (Az 1920-as évek elejének „mozisháborúja" a keresztény-nemzeti korszak elhanyagolt témái közé tartozik.)
[24] Karel Dibbets–Bert Hogenkamp (Eds.): *Film and the First World War*. Amsterdam, 1995.
[25] Volker Ullrich: *Die nervöse Grossmacht. Deutschland 1871–1918*. Frankfurt a. M. 1997. 503–504.

zött – ez felülmúlja a brit adatot.[26] Európa keleti részén ugyanez ment végbe: Oroszországban kb. 1200 filmet forgattak 1914 és 1917 között – csak 1916-ban 499-et! –, azaz a háború minden egyes napjára esett egy új mozidarab. A híres pétervári Nyevszkij proszpekten 25 mozi működött, az egész fővárosban legalább háromszáz.[27] A filmtörténészek a háborús mozimánia demokratikus jellegét emelik ki, továbbá a háború előli menekülés vágyát, amelyet a filmes vállalatok jó érzékkel ki tudtak használni.[28] Az új médium propagandaértékének kihasználásában viszont szembeötlő különbségeket tapasztalunk: a britek már 1914-ben kiaknázták, míg a németek csak 1917-ben alapították meg a híres UFA filmvállalatot (létrehozásánál maga Ludendorff tábornok bábáskodott). Ausztria–Magyarország hatóságai pedig lényegében elszalasztották ezt a lehetőséget.[29]

A mozinak, a modern tömegkultúra egyik legfontosabb megjelenítőjének és jelképének igazi térhódítása tehát a háborús években indult el. Magyarországon a hódítás központja nem lehetett más, mint Budapest, és ez önmagában is elmélyítette a szakadékot a „felületes", „léha" főváros, illetve a „megfontolt", „egészséges" vidék között. Az ellentét azonban magában a fővároson belül is megragadható, amely kétféle oldalát mutatta: egyfelől a háborútól tépázottat, a nyomorgót és pauperizálódót, másfelől az egyre rafináltabb, hivalkodóbb, szabadosabb szórakozásokat kínálót. A kortársaknak könnyű dolga volt, amikor még határozottabban ítélték el a tömegkultúrájával hivalkodó Budapest „idegenségét". Fényes Samu éppen a kultúráról elmélkedve írta (már 1916-ban): „Ennek az országnak Budapesten lüktet a szíve, de azért Budapest jelleme mégis egészen más, mint a többi Magyarországé. Budapest az erkölcsi érzék dolgában üt el az országtól. Budapest a háború alatt is léha és dekadens maradt."[30] Vadnay Tibor mintha ugyanezt a témát folytatta volna két évvel később: „Nagy részében Potemkin-falu ez az ékes főváros, pezsgő forgalmában több a kalandor vállalkozás, mint a derekas polgári munka."[31] A katolikus Élet olyan poliphoz hasonlította a háborús Budapestet, amely kiszívja a vért az egészséges, ártatlan Magyarország testéből.[32] A Budapest-ellenességnek persze jelentős hagyományai voltak, s némelyik háborús megnyilatkozás már a Horthy-korszakbeli „bűnös Budapest" vádjait vetítette előre.

Az első fejezetben láttuk, hogy a 20. század elejétől kezdve a fővárosi kultúrát előszeretettel nevezték – megbélyegzően – zsidó kultúrának. A modern magyar tömegkultúrának valóban sok köze volt a zsidókhoz – mint a kultúra termelőihez, közvetítőihez vagy fogyasztóihoz –, a világháborúban még sokkal inkább, mint előtte. Következésképpen a modern tömegkultúra mind élesebb elutasítása a Budapest és a zsidók iránti egyre ellenségesebb beállítódással párosult.[33] Az újgazdagok, a hadimilliomosok jelentős része zsidó volt – köztük sok színház-, orfeum- és mozitulajdonos. Életmódjuk kiáltó ellentétbe került a pauperizálódó Budapest nagy tömegeinek életmódjával. Gyakran vádolták meg őket – és még inkább asszonyaikat – azzal, hogy a háborús nyomor ellenére elegáns ruhákat és ékszereket viselnek, drága autókon furikáznak, operában töltik az idejüket, nyáron a Balatonra vagy Abbáziába járnak.[34] Kelemen Béla képviselő általánosságban elítélte a hadiszállítókat és a fényűzést, magasztalta a németek szigorát, majd közölte a képviselőházzal, hogy „a budai hegyekben egymás után harminc autót számláltam meg, amint ékszerekkel ékes, buja pompában hivalkodó asszonynéppel robogtak a kies budai kirándulóhelyekre; bizonyára hadseregszállítók vagy a Haditermény vagy más központ felmentettjeinek vagy az árdrágító és uzsoráskodó nagybankok igazgatóinak családtagjai. (Úgy van! Úgy van!

[26] Arthur Marwick: *Britain in the Century of Total War.* London, 1970. 115–116.; *Film and the First World War.* 139–147.

[27] Hubertus F. Jahn: *Patriotic Culture in Russia during World War I.* London, 1995. 161.

[28] *Film and the First World War.* 17–27., 201–211.

[29] Wolfgang J. Mommsen. (Hg.) *Kultur und Krieg.* München, 1996; Ute Daniel–Wolfram Siemann (Hg.) *Propaganda, Meinungskampf, Verführung und politische Sinnstiftung (1789–1989).* Frankfurt a. M. 1994.; Mark Cornwall: *The Undermining of Austria–Hungary.* London, 2000.

[30] Fényes Samu: *Háborús jegyzetek.* Budapest, 1916. 1985.; Lásd még „Följegyzések: Háborús szórakozás és a főváros". *Magyar Figyelő,* VI. évf. 1916. I. 228.

[31] Vadnay Tibor: *A magyar jövő.* Budapest, 1918. 20.

[32] *Élet,* X. évf. 1918. IV. 21.; *Új Nemzedék,* IV. évf. 1917. 1. 65.

[33] John Lukács: *Budapest, 1900. A város és kultúrája.* Budapest, 1991. 215.; Vörös Károly: *Budapest története.* 738., 758.

[34] „A régi és új gazdagok asszonyai szemérmetlenül magukra rakták ennek a véren szerzett vagyonnak külső díszeit: a bundákat, az ékszereket, a drága ruhákat. Ők töltötték meg a színházakat, miközben férjük, szeretőjük a tőzsdén izzadt vagy zsíros üzletek után loholt, ők »shoppingoltak«, vagyis járták a Váci utcát, a Belváros drága szalonjait, s megvásároltak mindent, ami finom, ami drága." (Várnai Zseni: *Egy asszony a milliók közül.* Budapest, 1956. 371.)

A baloldalon.)"[35] A beszédrészlet szinte mintapéldája a negatív sztereotípiák halmozásának. De még a filoszemita *Borsszem Jankó* is így gúnyolódott a pesti zsidó(nő)k kultúrszomján: „Az antiszemita: - Voltam az Operában. - Mit adtak? - A színpadon a Lohengrint, a nézőtéren a Zsidónőt."[36]

A háborús évek tehát alaposan hozzájárultak az „idegen" és „gyökértelen" budapesti kultúra elleni támadások fokozódásához. Mindez érzékelhető a napisajtóban, a folyóiratokban, s feltehetően átjárta a közvéleményt. Hasonló vádak Berlin és a vidéki Németország, Bécs és a vidéki Ausztria kapcsolataiban is sokasodtak, miközben az antant fővárosaiban - Párizsban, Londonban - ismeretlenek voltak.

A cenzúra és a közvélemény

Bár - Ausztriával ellentétben - Magyarországon nem írtak disszertációt a világháborús évek cenzúrájáról, néhány elszórt megjegyzés, rövidebb cikk alapján elég pontos képet kaphatunk a sajtóirányításról.[37] Nem könnyű azonban megállapítani, hogy szigorúbb volt-e, mint más országokban (Németországban, Ausztriában), ahogy azt sem, mennyiben változott a háború alatt. A legtöbb kutató egyetért abban, hogy a sajtócenzúra Magyarországon sokáig enyhébb volt, mint a Monarchia másik felében.[38] „Itt elég engedékeny a cenzúra, a tisztán katonai dolgokat nem számítva azt írhatunk, amit akarunk" - írta a szocialista Varga Jenő Karl Kautskynak 1914 őszén.[39] Úgy tűnik, jó ideig ezen a területen is Tisza liberálisabb felfogása érvényesült a hadvezetőséggel szemben, ő ugyanis „energikusan ellenezte, hogy a magyarországi sajtóban előzetes cenzúrát vezessenek be".[40] A magyar kormány inkább direktívákkal irányította a lapszerkesztőket: mely témákat kerüljenek, melyeket tárgyalhatnak. A cenzúrát gyakorló három hatóság, a Miniszterelnökség sajtóosztálya, az Igazságügyi Minisztérium és a hadsereg szerve, a Hadfelügyeleti Bizottság (HFB) sajtóalbizottsága meglehetősen esetlegesen, ötletszerűen működött együtt.

A cenzúra később, a háború előrehaladtával egyre szigorodott. A fordulat éppen 1916 nyarán következett be, nem véletlenül: a háború abban az időszakban vált valóban totálissá. A határozottabb irányítás jeleként megtiltották, hogy a hátország belső bajai és a belpolitikai feszültségek nyílt formában jelenjenek meg a sajtóban, és a tiltás nemcsak a magyarországi, hanem a német és az osztrák hírekre is vonatkozott.[41] Az újabb szorítás 1917 nyarán következett be: „Tisza májusi távozása után a cenzúra szigorúbbá vált; számos újság nagy fehér foltokkal jelent meg".[42] A keményebb sajtópolitikát sokan az új igazságügy-miniszternek tulajdonították - támadták is emiatt a parlamentben -; úgy tűnik, hogy Vázsonyi kevesebb kritikát tűrt el, mint előtte Tisza és kormánya.[43]

A háború második feléből hosszú listát lehetne felsorolni azon témákról, amelyek tárgyalását tiltották - idetartoztak a nemzetiségi mozgalmak, munkáskövetelések, béketervek, külföldi béketapogatózások, külpolitikai kombinációk, őfelsége utazásai, csapatmozgások, a katonák helyzete és hangulata, a hátországi sztrájkok és tüntetések, az ellátási nehézségek, a menekült- és hadifogolyügyek, kémkedés stb.[44] 1918-ban a HFB figyelmeztette a lapszerkesztőket, hogy csak „visszafogott, tárgyilagos hangon" számolhatnak be a középosztály mozgalmairól, továbbá ilyen tárgyú cikkeiket is mutassák be előzetesen a sajtóalbizottságnak.[45] Nyilvánvaló, hogy a hatóságok veszélyesnek ítélték a középosztály szer-

[35] Az Országgyűlés 695. ülése, 1917. II. 7. *Képviselőházi Napló,* XXXIV. 1. k. 87-88.
[36] *Borsszem Jankó,* 1917. január 28.
[37] Serény Aladár: *„Bizalmas". A háborús cenzúra hóhérmunkája.* Budapest, 1919; M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle,* 1975. 1. 76-82.; Mucsi Ferenc: Sajtó és cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle,* 1984/1-2. 192-202.
[38] Gustav Spann: *Zensur in Österreich Während des Ersten Weltkrieges.* Wien, 1972. (Phil. Diss.); Varga Lajos: *Garami Ernő.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1996. 155.
[39] Idézi Leo Valiani: *The Fall of Austria-Hungary.* New York, 1973. 134. Lásd még R. E. Allen: *Oscar Jaszi and Radicalism in Hungary 1900-1919.* Michigan, 1972. 245.
[40] Gustav Spann: i. m. 314.
[41] M. Kondor Viktória. *Magyar Könyvszemle,* 1975/1. 80-81.; Hadtörténelmi Levéltár (HIL). Az I. Világháború iratai. 4654. Sajtótilalmak, 717.; Mucsi Ferenc. *Történelmi Szemle,* 1984/1-2. 199.
[42] R. E. Allen: i. m. 245. (A szerző Horváth Zoltán és A. J. May Jr. munkáira hivatkozik.) Ausztriában enyhült a szigorú cenzúra. (Lásd Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire.* Cambridge 2004. 25.)
[43] Fényes László több parlamenti ülésen támadta a Vázsonyi-féle sajtópolitikát: Az Országgyűlés 767. ülése, 1918. február 6., *Képviselőházi Napló,* XXXVIII. 1. k. 239.; 782. ülés, 1918. április 25. Uo. XXXLX. 41-43.
[44] HIL HFB iratok, 1917. 539. doboz. 2649. (A HFB bizalmas utasításairól az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára is őriz dokumentumokat: OSZK Kézirattár. Quart. Hung., 3588.)
[45] HIL HFB iratok, 1918. 717. doboz. 4654.

vezkedését, de – háború előtti ösztöneikre hallgatva – még mindig kevésbé veszélyesnek, mint a munkásokét, mert ez utóbbiról alig tudósíthattak a lapok.

Természetesen a hetilapok és a folyóiratok jóval nagyobb szabadságot élveztek, mint a napilapok. Ez persze abból is fakadt, hogy míg egyes konkrét események említése tilos és törlendő volt, addig általánosabb tendenciákról, a gazdasági és társadalmi helyzet alakulásáról, kulturális problémákról végig szinte akadály nélkül lehetett értekezni. Ha így is maradt „gyúlékony anyag" a sajtóban, akkor a Hadfelügyeleti Bizottság egyszerűen megtiltotta az illető lapok frontra juttatását.[46]

Összességében az első világháborús cenzúra ugyanúgy a régi liberális világból a totális ellenőrzés modern állapotába való átmenetet mutatja, mint oly sok minden más 1914 és 1918 között. A kormányok engedélyezték, hogy a semleges országok lapjai a közönség rendelkezésére álljanak; a jobb kávéházakban el lehetett olvasni őket. Az ellenséges hadijelentések megszűrt változatát a német sajtó rendszeresen közölte, a belpolitikáról pedig a részletes parlamenti tudósítások alapján tájékozódhattak a polgárok: a fontos beszédek lényege szinte változtatás nélkül megjelent. Mindez – a többé-kevésbé működő propaganda ellenére – kijelölte a közvélemény manipulálhatóságának határait.[47] Magyarországra (legalábbis Budapestre) ugyanez állt: a színházak Shakespeare-t, Molière-t és Verdit játszottak, a mozik amerikai filmeket vetítettek, a kávéházakban külföldi lapokhoz is hozzá lehetett jutni, a parlamenti szónoklatokat nagy terjedelemben közölték.[48]

Az uszításnak természetesen maradt terepe, sőt ami a bűnbakkeresést illeti, alighanem nőttek is az esélyek: „A sajtónak célpontra van szüksége, de a háborúban a patriotizmus és a cenzúra redukálják tüzelésének hatósugarát." A háború utolsó évében pedig – talán a cenzúra szigorodása, talán a hadihelyzet és a belső helyzet romlása miatt – megszaporodtak a közvéleményt folytonos izgalomban tartó rémhírek; egyes vélemények szerint kialakult az „információk fekete piaca".[49]

A speciálisan háborús témák előtt röviden kitérek a háborús közvélemény néhány sajátosságára. Döntően két dolog határozta meg a közvélemény hangulatát – ezáltal a hátország egészének beállítottságát –: az élelemellátás, valamint a hadihelyzet alakulása. Fölösleges ismételni, hogy az előbbi szinte végig folyamatosan romlott; a hadihelyzet viszont egészen 1918 késő nyaráig állandóan változott, ennek megfelelő ingadozásokkal a győzelmi és a békekilátások terén. Ellentétben Németországgal – ahol a háború áhított vége egyúttal a teljes győzelmet jelentette volna – a közvélemény meghatározó része az utolsó pillanatig hitt a Siegfriedenben (másként Hindenburgfriedenben, a „győzelmes békében"), amit a nacionalisták a gyáva Judenfriedennel (vagy Scheidemannfriedennel, a „zsidóbékével") állítottak szembe – Magyarországon a győzelmet 1916 után csak nagyon elvétve emlegették.[50] A háború végének ezután már nem volt köze a győzelemhez, csak a békét jelentette, valamilyen békét, szinte bármilyen áron...

A magyar közvélemény érzelmei a háború elejétől fogva erősen pulzáltak a remény és a félelem között. „1914. szeptember 27-én a budapesti amerikai konzul, William Coffin jelentette, hogy általános a kétségbeesés az oroszok előretörése és magyar haza földjére való kijutása miatt. [...] a kormány és az emberek a konzul szerint »teljesen megcsömörlöttek a háborútól, és kezdik felfogni, hogy bármelyik oldal győzne is, Ausztria–Magyarország, de különösen Magyarország csakis a nagy vesztesek között lesz majd«."[51] Ha Coffin konzul helyesen érzékelte a közhangulatot, akkor az nem különbözött a második világháborúban tapasztaltól, amikor az országnak semmilyen végjáték esetén sem volt győzelmi esélye. Mindenesetre Coffin ugyanazt a pesszimizmust tapasztalta, amelyet a jeles jogszociológus, Somló Bódog észlelt Erdélyben. Míg 1914 augusztusában – amikor 28 órán át vonatozott Kolozsvárról Budapestre – még vidám, lelkes, sőt meghatott hangulatról számolt be, egy hónappal később minden az ellenkezőjére változott.

[46] HIL HFB iratok, 1917. 539. doboz. 2649. A bizottság első helyen a *Népszavát* említette.

[47] Wilhelm Deist: Zensur und Propaganda in Deutschland Während des Ersten Weltkrieges. In Uő.: *Militär, Staat und Gesellschaft.* München, 1991. 159–161.

[48] 1915 tavaszán, a „hitszegő" olasz hadüzenetet követően Egisto Tango, az Operaház neves olasz karmestere a bírálatok kereszttüzébe került, néhány lap távozását követelte, de végül is tovább dolgozhatott Budapesten. (*Magyar Figyelő,* V. évf. 1915. 2. sz. 456–459.)

[49] Duff Cooper: *Old Men Forget.* Rupert Hatt–Davis, London, 1953. 286.; Maureen Healy: i. m. 141–148.

[50] Volker Ullrich: *Die nervöse Grossmacht.* 503–504.

[51] Idézi: Arthur J. May Jr.: *The Passing of the Hapsburg Monarchy.* Philadelphia, 1966. 1. k. 393.

„Pesszimista hírek – írta szeptember 15-én. – A városon [Kolozsváron] a pesszimizmus egyre nő. [...] Hogy az ilyen korhadt monarchia minek játszik nagyhatalmasdit?" Két héttel később újból megerősítette: „a pesszimizmus általános".[52] Budapest liberális polgármestere, Bárczy István már 1914 augusztusában „kísérteties látnoksággal" megjegyezte (bár bizalmas körben): „Magyarországnak csak egy menekvése van: ha rövid időn belül megvernek bennünket!"[53] (Természetesen előfordultak optimistább vélekedések – a művészettörténész Elek Arthur 1914 őszén, majd az olasz hadüzenet után és 1916-ban is győzelmet várt: „Bukarest elfoglalásának hírére reng az egész város" – lelkesedett 1916 decemberében.[54]

Az első hetek tagadhatatlan lelkesedése tehát már az őszi csaták idején elpárolgott – ebben Magyarország talán különbözött a többi nagyhatalomtól. Mint láttuk, a német és a magyar belső helyzet sokban hasonlított egymásra. Ami azonban a közvélemény várakozásait, hangulatait illeti, a párhuzam biztosan nem érvényes; ennek magyarázata pedig a két szövetséges mérete, katonai súlyának és hatalmi helyzetének különbözősége. Így a kedvezőtlen hadihelyzet és a hiányos ellátás okozta háborús frusztráció nálunk hamarabb jelentkezett. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Magyarországon nem voltak olyan értelmiségi körök, amelyek Szent István birodalmának nagyarányú kulturális és/vagy politikai kiterjesztéséről szőttek ambiciózus terveket.

„Turánizmus" és a „magyar hivatás"

Mindenképpen különös, hogy Magyarországon – Németországgal ellentétben – alig folytak viták a háborús célokról, még akkor sem, amikor a központi hatalmak álltak jobban. Ez nyilván összefügg a közvélemény általános pesszimizmusával. Ugyanakkor cikkek sokasága látott napvilágot a „turánizmusról"; véleményem szerint ezek bizonyos mértékig – közvetett módon – a magyar hadicélok megfogalmazását helyettesítették, bár emellett más ideológiai célokat is szolgáltak.[55] A turánizmus iránti intenzív érdeklődés

[52] Somló Bódog Naplója. OSZK Kézirattár. Quart. Hung., 3038. 3. 18–19.
[54] Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete.* I. k. Budapest. 1968. 135.
[54] OSZK Kézirattár. Levelestár. Elek Arthur Harsányi Kálmánhoz. 1916. december 6.
[55] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003. 292–297.; Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Nem élhetek birodalom nélkül.* Szerk.: Gombár Csaba–Volosin Hédi. Helikon–Korridor, Budapest, 2002. 63–69.

a „magyar hivatás" újrafogalmazására és új identitáskeresésre tett nacionalista kísérletként is értelmezhető.

A „turánizmus" kifejezés egy 19. századi (német gyökerekkel bíró) angol nyelvész, Max Müller leleménye volt, aki Európának és Ázsiának az indoeurópai, sémi és kínai nyelvcsaládokon kívüli népeit a „turáni" névvel illette. Ez mint önálló „izmus" azonban csak a 20. század elején bukkant fel, különböző népek őskereső buzgalmához kapcsolódva.[56] A Magyar Turáni Társaságot 1910-ben alapították, folyóiratát, a *Turán*t 1913-ban; a társaság az első világháború alatt gyakorlatilag szimbiózisban működött az újonnan létrehozott Magyar Keleti Kultúrközponttal. A társaság vezetői között kiváló tudósok (Széchenyi Béla, Vámbéry Ármin, Lóczy Lajos, Vikár Béla) és a társadalmi-politikai elit képviselői találhatók (Károlyi Mihály gróf, Bánffy Miklós gróf, Hatvany József, Rákosi Jenő), – valamint a mindkét körbe tartozó Teleki Pál gróf. A háború előtt a társaságot nem jellemezték kirekesztő, faji megkülönböztetésre irányuló törekvések.[57]

A háborús években a Turáni Társaság tevékenysége változatosabbá és intenzívebbé vált, a turánizmussal foglalkozó cikkek hangvétele pedig megváltozott. A társaság 1917–1918-ban néhány füzetet is indított a gondolat népszerűsítésére. A Magyar Keleti Kultúrközpontnak 1916-ban sikerült Magyar Intézetet nyitnia Konstantinápolyban, ami kormányzati segítség nélkül lehetetlen lett volna.[58] Nem valószínű, hogy Tisza miniszterelnök sok időt szentelt a témának – megtette helyette néhány bizalmasa: pl. Pekár Gyula, a kultúrközpont elnöke vagy Herczeg Ferenc, aki maga is írt egy rövid „Turáni mesét" a *Turán* folyóiratban.[59] Így a turánizmus azon kevés kérdés közé emelkedett, amelyben kormányzat és ellenzék (mindenekelőtt a Függetlenségi Párt) egyetérthetett, együtt munkálkodhatott, és alighanem ez is volt az egyik fő funkciója.[60]

A *Turán* folyóirat mellett az egész kérdéskör egyik legfőbb szócsöve Szemere Miklós 1910-ben alapított havilapja, *A Cél* volt –

[56] Farkas Ildikó: A turánizmus. *Magyar Tudomány,* 1993/7. 860–868.
[57] Uo. 865.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Elektra-Kiadóház, Budapest, 2000. 26–28.
[58] Uo. 27–28.
[59] *Turán,* 1917/2. 73–75.
[60] Szemere Miklós Pekár Gyulának. OSZK Kézirattár. Levelestár (1915. február).

„a magyar hit, erkölcs, becsület és hazafiság" védelmezője.[61] A lap állandó szerzői közé tartozó dr. Mészáros Gyula és Sassi Nagy Lajos újra és újra elővette a turánizmus kérdését. Ezeknek az elszánt tudoroknak a turánizmus valamiféle mindent átfogó kulturális jelszó és téma lett, amelynek segítségével értelmezni tudták a világháborút, s még inkább racionalizálni annak tétjét és célját. Sassi Nagy egyik (1918-ban kiadott) felvilágosító füzetecskéjének címe önmagáért beszél: A turánizmus mint nemzeti, faji és világeszme; ebben hirdette a „turanológia" új tudományát.[62] Ez számos vonatkozásban hasonló szerepet töltött be, mint a németeknél a Mitteleuropa-eszme, sőt Szabó Miklós véleménye szerint a turánizmus nem volt más, mint a Mitteleuropa gondolattal szemben álló ellenprogram.[63] A turánizmus ideológusainak a világháború kapóra jött, hogy újrafogalmazzák Magyarország helyét a nap alatt, hogy megtalálják török és bolgár szövetségeseikben fajtestvéreiket, és hogy összekapcsolják a magyar eredetmítoszokat a háborús expanzionizmus terveivel.[64] A legtöbb nacionalizmushoz hasonlóan egyszerre volt védekező – a „pánszlávizmus ellen" – és offenzív jellegű: „Az öntudatra ébredt 600 milliós turánság a germánsággal szövetkezve Lengyel- és Finnországot, Ukrajnát, a Balti-tengermelléket, Besszarábiát és Szibériát fel fogja szabadítani" – írta Sassi Nagy. A szorgos ideológus a mozgalom más céljait is kitűzte: „növelné a faji öntudat, a magabizalom, a jövőbe vetett hit erejét" és „orvosszerül szolgálna legnagyobb bűnünkre, a pártoskodásra is". Úgy vélte, kiegészíthetné (bár nem helyettesítené!) a német Mitteleuropa-törekvést is.[65] Szemere Miklós szerint Ausztria–Magyarország új hivatást találna, ha „összekötő hidat képezne a germán világ és a turániak között".[66]

[61] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 371.

[62] Mészáros Gyula cikkei: *A Cél*, VI. évf. 1915. 149–153., 647–651., 719–723.; Mezey Istvánéi: 393–394.; Sassi Nagy Lajoséi: 444–448., 482–486. – Sassi Nagy említett 1918-as könyvéről a katolikus *Alkotmány* közölt nagyon pozitív, sőt lelkes kritikát. (*Alkotmány*, 1918. március 31. 9.)

[63] Szabó Miklós: i. m. 2003. 292. Mitteleurópáról lásd Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az Osztrák–Magyar politikai közgondolkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. és Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

[64] Mészáros Gyula: „Az utolsó öt évben [...] teljesen átment a köztudatba ez a »turáni« gyűjtőnév". (*A Cél*, VI. évf. 1915. 647.)

[65] Sassi Nagy: Uo. 447., 482–486. (Más turánisták, például Paikert Alajos szintén ragaszkodtak a misztikus 600 milliós számhoz. – Uo. 306–307.)

[66] *A Cél*, VII. évf. 1916. 195.

A vezető körökhöz tartozó Pekár Gyula fajsúlyosabb ideológusnak számított Sassinál és *A Cél* körénél. A Magyar Keleti Kultúrközpont elnökeként 1917-ben a magyarság keleti kötődéséről és hivatásáról mondott beszédet. Ebben is keveredtek a mitikus és a történeti érvek a turulmadártól Attila királyon, Julianus baráton és Kőrösi Csoma Sándoron át az éppen folyó világháborúig. Két, egymást kizáró világszemléletet állított szembe: a szabad puszták (ázsiai) népeinek nyitottságát, illetve a tengerjáró, városlakó indoeurópaiakét. Magyarországra mint a turániak legnyugatabbi bástyájára tekintett (a keleti bástya Japán volt), és leszögezte, hogy a turáni eszmék meg- és elismerése „a jövendő nagyobb Magyarország határát, fundamentomát erősíti".[67]

A háborús expanzionizmust – vagy nevezzük a magyar imperializmus ideológiájának? – két, gyakran keveredő forrás táplálta: a gazdasági és a kulturális. Dr. Havass Rezső geográfus 1913-ban publikált „gazdaságpolitikai tanulmányt" Magyarország balkáni szerepéről. Arra a következtetésre jutott, hogy „valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le, egészen a Fekete-tengerig a hegemóniát Magyarországnak biztosítsuk".[68] A cél elérése érdekében az MTA Keleti Bizottságát, a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályát és a Turáni Társaságot akarta felhasználni. Dr. Cholnoky Jenő földrajztudós, a Turáni Társaság alelnöke hasonló gondolatokat fejtett ki egy 1917-es – „A magyar medence kapcsolatai a Balkánnal" című – cikkében.[69] A háborús években hasonló tervek, elképzelések sora született – egy Tisza Istvánhoz is elért: a húszoldalas memorandum a Germán–Turán Államszövetség címet viselte.[70] Szerzője, seprősi Paikert Alajos jogász és köz-

[67] Pekár Gyula: Turáni munka. *Turán*, V. évf. 1917. 1. sz. 1–4.

[68] Havass Rezső: *Magyarország és a Balkán. Gazdaságpolitikai tanulmány*. Budapest, 1913. – A felsőházban Ullmann Adolf báró beszélt Magyarország keleti kereskedelmének fontosságáról. Miután szólt a kereskedelmet illető méltatlan vádakról, kijelentette: „Mi, akinek országán vezet keresztül a hamburg-bagdadi egyenes [vasút]vonal, kereskedelmünk fejlesztését elsőrendű nemzeti feladatunknak kell hogy tekintsük..." (O. gy. Főrendiház LXXVI. ülése. 1917. február 25. *Napló*, IV. 176.)

[69] Cholnoky Jenő: A magyar medence kapcsolatai a Balkánnal. *Turán*, V. évf. 1917. 76–85. – Szeged városa 1917 júniusában úgy határozott: támogatni fogja azokat a magyar diákokat, akik törökül vagy bolgárul tanulnak, hogy ezzel segítsen „megalapozni a Balkánnal való gazdasági kapcsolatokat". (MOL Magyar Turáni Társaság, Keleti Kultúrközpont. P. 1384. 2.) A balkáni kapcsolatokat kitűnően feldolgozta Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005.

[70] MOL K 467/18. Miniszterelnök félhivatalos levelezése, 1917. 182–200.

gazdász ismert „turanista" volt; szerinte a háborúban a turáni eszmével „tudatára ébredtünk nagy, mérhetetlen hatalmunknak".[71] Budapesten 1917-ben megnyílt a Magyar-Keleti Gazdasági Központ ún. Balkán-iskolája, ahol keleti nyelveket is tanítottak.[72]

A Balkánra irányuló „kulturális imperializmus" egyik legékesebb darabja egy szintén Tiszához írt (1916-os) memorandum volt. Szerzői, Pekár Mihály és Jeszenszky Sándor, magyar egyetem alapítását szorgalmazták a megszállt Belgrádban. A három karral működő új intézmény diákságának egyik felét magyarok – mégpedig a „legtősgyökeresebb" magyar fiatalok –, másik felét bolgárok, törökök és görögök alkotnák. Az egyetem megvalósulásával nemcsak a balkáni magyar befolyás erősödne meg, de Közép-Ázsia kapui is megnyílnának, ahol „a magyarnak rendeltetésszerű hivatása van".[73]

Tekintélyesebb folyóiratok – Tisza *Magyar Figyelő*je vagy a *Nyugat* – is cikkeztek a turánizmusról. A *Magyar Figyelő* közölte Felvinczy-Takács Zoltán rokonszenvező véleményét, de utána Germanus Gyula kemény kritikáját is.[74] A neves orientalista a turánizmust dilettánsok szellemi kalandozásának tartotta, ám nézetei természetesen nem győzték meg az új hit apostolait.[75] A turáni „térfoglalást" üdvözlő Felvinczy-Takács a *Nyugat*ban is lelkesen tárgyalta a „magyar-bolgár-török egységet", amelyet „faji-geográfiai-történeti sajátosságok" alapoztak meg, és amely „mindig volt, valahányszor Keleten az erők egyesítésének szüksége felmerült a *Nyugat*tal szemben".[76] Ez nyilván nem lehetett a liberális *Nyugat* hangja: a neves író, Szász Zoltán is elutasította az új, de üres és tudománytalan elképzelést, megállapítva, hogy az „reakciós és kirekesztő konstrukció", amely „egyszerre fordul a germánok, szlávok és zsidók ellen".[77]

Noha az egész turánizmusvita zömmel néhány folyóiratra korlátozódott, a hívek lelkes beszámolóiból érzékelhető, hogy az új nacionalista ideológia a középosztály szélesebb köreiben is hatott. A Szabolcsvármegyei Turáni Kör [!] kijelentette: „Felveszi a küzdelmet minden állambontó külső veszedelem ellen", továbbá „a rendszeres belső támadások és aknamunkák megtörését vette munkatervébe". A Tanítóképzőintézeti Tanárok Országos Egyesülete „memorandumában a magyar-török-bolgár fajrokonság kidomborítását s általában a turánizmusnak az iskolákban való ismertetését kérelmezi". *A Cél* című folyóirat 1916-ban jellegzetesen túlzó címmel közölte a nyilatkozatokat: „Egyesületek és Tanárok a Turánizmus Szolgálatában".[78]

Szabó Miklósnak igaza volt a turánizmus komplex jellegét illetően. A gyökereket keresve különválasztotta a Kelet és az ősmagyarság (háború előtti) kultuszát, valamint a „nemzetkarakterológia" iránti felfokozott érdeklődést. A világháború új lendületet adott a nyugatellenes, antiliberális beállítódásnak, amire jobboldali német publicisták művei is hatást gyakoroltak. Az új nemzeti mítosz egyszerre több szükségletet elégített ki: segített a háborús célok racionalizálásában, segített kapcsolatot találni a magyarság dicső múltja, a hősi jelen és a háború után várható dicső jövő között. Legfontosabb eredménye pedig az új – a liberális maradványoktól megszabadított, faji mitológiára alapozott – nacionalista konszenzus megerősítése volt. A két világháború között, s különösen az 1930-as években e mitologikus faji nacionalizmus a politikai realitás szerves részévé vált.[79]

[71] Idézi Romsics Ignác: *Nem élhetek birodalom nélkül.* 41.; Gombár Csaba–Volosin Hédi (szerk.): i. m. – Paikert a memorandumban hivatkozott a Turáni Társaság sikereire, és azt állította, hogy jó kapcsolat fűzi Arthur Zimmermann német külügyi államtitkárhoz.

[72] *Az Ujság,* 1915. október 15.; *Budapesti Szemle,* 1915. október 15.; *Budapesti Hírlap,* 1917. augusztus 9.

[73] MOL K 467/17. Miniszterelnök félhivatalos levelezése, 1916. 67. – „Magyarország átlép a Duna déli vonalán, és helyet foglal a Balkánon. Ez magyar misszió." (Idézi Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Nem élhetek birodalom nélkül.* 66.

[74] Hertl Gusztáv: A turáni népek politikai szerepe. *Magyar Figyelő,* VI. évf. 1916. I. sz. 112–120.; Felvinczy-Takács Zoltán: A turáni kérdéshez. Uo. III. sz. 160–173.; Germanus Gyula: A turáni kérdés. Uo. II. sz. 23–27., 1916. V. sz. 405–420. és *Történeti Szemle,* 1917. 380–384.

[75] Germanus visszaemlékezéseiben is szentelt pár oldalt a turánizmus cáfolatának. (*A Kelet varázsa.* Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 124–125.)

[76] *Nyugat,* IX. évf. 1916. I. k. 62–64.

[77] Szász Zoltán: Turánizmus. *Nyugat,* IX. évf. III. 267–275.; *A Cél,* VI. évf. 1915. 671–675.

[78] *A Cél,* VII. évf. 1916. 98–99.

[79] Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 196.

Fajhigiénia és fajnemesítés

A fajhigiénia, a fajnemesítés és az eugenika (faji egészségtan) már a háború előtti Európában és Magyarországon is a divatos témák közé tartozott. Az első lépéseket Nagy-Britanniában tették meg (Galton), majd a német biológusok fejlesztették tovább az új tudományt.[80] Folyóiratuk, az 1908-ban alapított Archiv für Rassenhygenie energikus lépéseket sürgetett, hogy megállítsák „az árja faj biológiai és pszichológiai degenerálódását".[81] A fajbiológia és fajnemesítés első magyarországi hívei baloldali radikális körökből kerültek ki; a *Huszadik Század* már 1911-ben kerekasztal-beszélgetést rendezett az eugenika tárgyában. Mint Szabó Miklós megállapította, az eugenika gyors népszerűsége összefüggött kvázi-(természet)-tudományos jellegével, antiklerikális beállítottságával és a nagyszabású társadalmi reformok iránti elkötelezettségével (közegészségügy, antialkoholizmus, nagycsaládok segítése stb.). A hazai eugenika egyik első apostola Madzsar József doktor volt, egy Szabó Ervinhez és Jászi Oszkárhoz közel álló radikális gondolkodó. Erőfeszítései hamarosan egyetértéssel és rokonszenvvel találkoztak jobboldali körökben: Madzsarnak 1914-ben, az eugenikai egyesület megszervezésekor a „kifejezetten jobboldali" Teleki Pál grófot (a Magyar Turáni Társaság alapítóját és elnökét) is sikerült megnyernie az ügynek.[82]

Ugyancsak 1914-ben (még a háború kirobbanása előtt) alakult meg a Magyar Társadalomtudományi Egyesület fajegészségügyi (eugenikai) szakosztálya. A megnyitóbeszédet Hoffmann Géza, Berlinben szolgáló császári és királyi alkonzul és Apáthy István, a kolozsvári egyetem tanára tartotta.[83] Hoffmann meglehetősen marginális figura volt, aki az Egyesült Államokban ismerkedett meg az eugenikával, lett annak szószólója, propagátora. Szélsőséges rasszizmusával a spártai Taigetosz-módszer felélesztését szorgalmazza, de nála a gyengék, a „satnyák" körébe a prostituáltak, az alkoholisták, a hivatásos bűnözők éppúgy beletartoztak, mint az örökölhető betegségben szenvedők, a fajilag alacsonyrendűnek minősülők, sőt akár a politikailag megbízhatatlanok. Az első világháború alatt Berlinben Hoffmann még szélsőségesebb rasszista nézetek hívévé szegődött, „a legbestiálisabb eugenikai koncepciók szenvedélyes propagátorává" vált, s könyvet is publikált az egyik erre szakosodott „völkisch" kiadónál. Amikor 1916-ban hazarendelték, rokon lelkekre talált *A Cél* folyóirat körében, amelynek hasábjain a német „alldeutsch" mozgalomhoz hasonló radikális jobboldali szerveződés szükségességét hirdette, és a turánizmus programját is azonnal felkarolta.[84]

Míg Hoffmann szerepe elsősorban a „haladó" nyugati eszmék közvetítésében és némi szervezőmunkában merült ki, Apáthy István professzor tekintélyes és sokoldalú tudós, a kolozsvári egyetem kiválósága, az erdélyi közélet egyik főszereplője volt. Beszédében az élet szerves egységének új biológiai alapjaiból indult ki, amelyek megkövetelik az „alsóbbrendű egyedek kirekesztését a jövő nemzedék létrehozásának föladatából". Az individualizmus csődje és a szocialista erkölcs- és világfelfogás kudarca után szerinte eljött az ideje egy új társadalmi etikának és világnézetnek, amely Magyarországon csakis a nemzet közösségét jelentheti. Küzdelmet hirdetett az egykézés és a nemi szabadosság ellen, továbbá Sigmund Freud „merőben badar és tudománytalan bécsi iskolája" ellen, amelyet „rothasztó", „pánerotikus" világfelfogásnak nevezett. Mindent el kell követni az üldözéséért – tette hozzá. Apáthy lényegében csatlakozott Hoffmann felfogásához: az „alsóbbrendűek kirekesztésével [...] a mi célunk legyen az új magyar turáni embertípus kialakítása és ápolása".[85]

Apáthy beszédére a sajtó is felfigyelt. A *Pesti Hírlap* bírálta kétarcú – hol radikális, hol maradi – beállítottságát: eugenikával foglalkozó beszéde a cikkíró szerint egy „jezsuita hecckáplánnak becsületére vált volna". A „kiváló tanár" freudizmus elleni támadását a lap burkolt „antiszemita rikoltás"-nak nevezte, amiért a zsidók minden újat, „bizarrat" [!] felkapnak; „hol az a kultúrmozgalom, melynek leglelkesebb hívei között nincsenek nagy számban zsidók?" – kérdezte a *Pesti Hírlap*.[86] Válaszlevelében Apáthy határo-

[80] Szabó Miklós: i. m. 306.; Marius Turda: Faj és nemzet. *2000,* 2004/6. 58.

[81] Roy Porter: *Vér és virtus. Az orvostudomány rövid története.* HVG Könyvek, Budapest, 2003. 186.; ifj. Szebik Imre: Eugenika a 19. és 20. század fordulóján. *2000,* 2002/3. 69–74.

[82] Szabó Miklós: i. m. 306–307.; Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus.* Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 61. (A *Huszadik Század* a háború alatt is rendszeresen közölt ilyen tárgyú cikkeket.)

[83] *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* VII. évf. 1914. 2. sz. 165–172.

[84] Szabó Miklós: i. m. 306–307.

[85] *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* VII. évf. 1914. 2. sz. 165–172.

[86] *Pesti Hírlap,* 1914. január 25.

zottan cáfolta és félreértésnek nevezte az antiszemitizmus vádját. „Én a legkevésbé tagadom a zsidóság érdemeit a tudományok, általában a művelődés terén, nem szabad tehát rossz néven venni azt sem, ha a semita fajnak valamely rossz tulajdonságára mutatunk reá" – írta, majd megismételte a Freud tanaival szembeni kritikáját: annak „számos szertelensége" a „zsidó minden áron való élvezni vágyás és túlságig vitt sexualis ösztönök következménye".[87] Apáthyt nem tarthatjuk tudatos antiszemitának, nézetei inkább kvázitudományos rasszizmusának és régimódi, ösztönösnek nevezhető idegenellenességének keveredéséből eredhettek.[88]

E Freud ürügyén vívott szellemi párbaj is kiemelte az „eugenikai kérdések állandó szemmel tartására" létrehozott „egyesületközi bizottság" megalakításának fontosságát. Elnökévé Teleki Pál grófot választották, tagjai közismert tudósok és közéleti emberek lettek. Teleki személye akkor is a Turáni Társasággal való szoros kapcsolatot mutatná, ha nem tudnánk, hogy az új egyesület (vagy bizottság) kérte a Magyar Társadalomtudományi Egyesület, valamint a Turáni Társaság támogatását is.[89]

Az elhúzódó háború veszteségei még fogékonyabbá tették a füleket azokra az érvekre, amelyek kiemelték a jövendő magyar nemzedékek egészséges szaporodásának fontosságát. Nem kisebb személy, mint Teleki Pál – 1917-től az Országos Hadigondozó Hivatal vezetője – figyelmeztetett nyomatékosan a háború következményeire. Két nagyobb beszédet mondott a képviselőházban a szociálpolitikai és a hadigondozás kérdéseiről, amelyek világosan tükrözték hivatali helyettese, az említett Hoffmann Géza hatását.[90] Teleki nagyszabású állami szociálpolitikai intézkedéseket sürgetett, amelyek túllépnek a gyermekvédelem és a nagycsaládosok segítésén, az alkoholizmus és a tuberkulózis elleni küzdelmen. „[...] ezt az állami ingerenciát [beavatkozást] nemcsak közgazdasági, hanem ebből a szociálpolitikai, ebből a népesedési politikai szempontból is gyakorolnunk kellene" – jelentette ki, hozzátéve: megkülönböztetéseket kell tenni „abban a tekintetben is, hogy egészséges succrescentia [utánpótlás] van-e, vagy tekintettel a szülőkre, [az állam] egészséges succrescentiára számíthat-e vagy nem". Ugyanígy nyilatkozott a leszerelt vagy a rokkant katonák társadalmi reintegrációjának ügyében.[91] Telekihez hasonló – szélsőségesebben megformált – véleményt hangoztatott Méhelÿ Lajos professzor, a fajtudomány egy másik képviselője: a háború elpusztítja a legkiválóbbakat és megőrzi az alsóbbrendűeket, ezáltal viszont tagadja a természetes kiválasztódás alaptörvényét.[92]

A kívánatos szelekció irányába tett fontos lépésként – német mintára – 1917-ben felállították a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaságot, amelynek elnökévé Telekit, alelnökévé Hoffmannt, titkárává a statisztikus Laky Dezsőt választották.[93] Ettől kezdve a népesedéspolitika és a fajhigiénia szorosan és nyíltan összekapcsolódott, és mindkettő felett ott lebegett a turáni eszmekör. Az új társaság alapszabálya leszögezte: célja „a magyar nép törzsét fenyegető veszélyek tudományos vizsgálása, megállapítása és feltárása – elsősorban a születések számának aggasztó csökkenésére tekintettel". Továbbá: „A Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság irányító eszméje, hogy a faji öntudatot, a jövő nemzedékére való figyelmet és a sokgyermekű egészséges család gondolatát beléoltsa az állami, társadalmi, gazdasági, politikai és erkölcsi élet minden vonatkozásába."[94] Teleki 1918 elején Berlinbe ment, hogy felvegye a kapcsolatot a német fajegészségtani szervezetekkel, majd 1918 őszén Budapesten közösen szerepelt a német népesedéspolitikai mozgalom egyik szaktekintélyével.[95] Kevésbé ismert, hogy 1918–1919-ben a Teleki-féle társaság saját folyóiratot adott ki, *Nemzetvédelem* címmel. Az új lap átfogó szemléletű és radikális hangvételű volt; olyan javaslatokat fogalmazott meg, mint pl. a házasságkötés előtt álló párok kötelező orvosi vizsgálatát célzó törvény. A törvényjavaslat szerzője, Buday Dezső hat pontban sorolta fel a házasságkötést kizáró okokat. Az sem meglepő, hogy a folyóirat 1919-ben örömmel üdvözölte a Tanácsköztársaságot: „A jövő a szocialisztikus irányzaté. Ez, mivel a magyar géniusznak az individualista, kapitalista gazdasá-

[87] Uo. január 28.
[88] Lásd Jászi nekrológját: Apáthy István halálára. In: *Jászi Oszkár publicisztikája.* Budapest, 1982. 492–496. [1922]. – Apáthy Istvánt az utókor méltatlanul elfeledte. Litván György említette őt: *Magyar gondolat – szabad gondolat.* Magvető Kiadó, Budapest, 1978. 100–103. és Szabó Miklós: i. m. passim.
[89] *Pesti Hírlap,* 1914. január 25.
[90] Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* 30–31.
[91] Uo. 30–32.
[92] Idézi Szebik Imre. *2000,* 2002/3. 71.
[93] Ablonczy Balázs: i. m. 30–32.
[94] OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 2454. (Apáthy István Gyűjtemény.)
[95] Ablonczy Balázs: i. m. 32.

gi rendszer nem kedvezett, a magyar faj érvényesülés szempontjából csak üdvösnek mondható."[96]

A világháborús magyar kultúra néhány jellegzetességének számbavétele megerősíti, hogy a nagy kataklizma a már korábban felbukkanó tendenciák katalizátora lett. Olyan különböző területen igaz ez, mint a tömegkultúra számos ága, de különösen a film vagy a faji gondolat kibontakozása, elterjedése. Ezek egyike sem kapcsolódott közvetlenül magához a háborúhoz, de az általánossá váló apokaliptikus életérzés hatása mindenütt felismerhető. Az új – per definitionem nemzetközi – tömegkultúra a „hazafias" háború stressze vagy éppen szürkesége előli menekülést szolgálta. Mint láttuk, e vonása nem is kerülte el ellenfeleinek figyelmét, mert azonnal fokozták harcukat a kozmopolita, nagyvárosi „kultúrmocsok" ellen. A skála túlsó oldalán felerősödött és határozottan faji vonásokat nyert a szélsőséges nacionalizmus. Ezáltal az 1916–1918-as időszak előkészítette a talajt a két világháború közötti kor új, kirekesztő jellegű „kismagyar" nacionalizmusához. A turánizmus és a fajhigiénia a valódi magyar faji jelleg megőrzésére hívott fel; ebben a turánizmus inkább az offenzív, a fajnemesítés inkább a defenzív oldalt emelte ki.

Összességében a kultúra új vonásai láthatóbbá tették a „két Magyarország" egymást kizáró létezését; a kettő közötti harc a „kultúra frontján" is fokozódott. A radikalizálódó jobboldal számára Budapest a korábbinál is emberfalóbb szörnyként jelent meg, amely elnyeli a vidék ifjúságát, életerejét, hogy nagyvárosivá, azaz sivárrá, meddővé tegye azt.[97] 1917–1918-ra e városellenesség már a fajhigiénia és a fajnemesítés eszméivel is keveredett.

[96] *Nemzetvédelem,* I. évf. 1918. 1–2. sz. 47–53. 4. sz. 173–175.

[97] „A meddő Budapest". *A Cél,* VIII. évf. 1917. 113. – A cikk a radikális Madzsar Józsefnek a *Városi Szemlé*ben megjelent adataira utalt és támaszkodott. A modern városellenességről lásd Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest. *Aetas,* 2004/1. 131–143.; Carl E. Schorske: The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler. In: Uő: *Thinking with History.* Princeton, 1998. 37–55.

ZSIDÓKÉRDÉS ÉS ANTISZEMITIZMUS

Támadás a bankok ellen

Az első világháború közepette, 1916-ban átfogó offenzíva indult a hazai nagybankok ellen, s ebben már a kortársak is (nem nagyon) burkolt zsidóellenséget láttak. Bizonyos támadások azonban már 1914-ben és 1915-ben felbukkantak: 1914-ben még „kultúrkritikai" formában, 1915-ben viszont konkrétabban, a hadiszállítók visszaélései nyomán.

Felesleges itt ismétlésekbe bocsátkozni arról, hogy 1914 nyarán a magyar közvélemény is örömmel és megkönnyebbüléssel fogadta a hadüzenetet.[1] Nem volt kivétel a magyar zsidóság sem, sőt a nemzet többségével való összeborulás érzése, továbbá a zsidókat különösen brutálisan elnyomó cárizmus elleni fellépés csak erősíthette a háborús eltökéltséget. De önmagában az a tény, hogy most az erőt, a harcot, a „leszámolást" ünnepelték – a korábban kialakult politikai és kulturális megosztottságok miatt –, ismét alkalmas volt bizonyos anti-intellektuális sztereotípiák felmelegítésére. Jó példa erre Gyóni Géza, aki *Levél Nyugatra* című versében (Przemyśl, 1914. október) ügyes játékkal vonta egybe a rothadó,

[1] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* 90. – Jászi később azt írta, hogy megbízható értesülése szerint „Budapesten a rendőrség által szervezett és fizetett tömegek követelték a háborút", ám ebben – sok más forrás tanúsága alapján – feltehetően tévedett. Az persze igaz, hogy a közvélemény először inkább aggódott a háború lehetősége miatt, a lelkesedés csak akkor csapott magasra, amikor a hadüzenet bekövetkeztével megszűnt a hosszan tartó bizonytalanság. (Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása.* Gondolat, Budapest, 1982. 526.)

dekadens, ellenséggé vált Nyugatot a *Nyugat* folyóirat „horpadt mellű", beteges és gúnyolódó intellektüeljeivel. Most „az Erő s a Vas" beszél, szűz magyar paraszterő kell, a „nyugati szesztől kótyagos", „magyart és múltat szánva nézdelő" „tucatóriások" ideje lejárt.[2] (A költő nem sokkal később keletkezett, ismert költeménye, a *Csak egy éjszakára* szintén ezt a hangot folytatta.) És alighanem ez a menekülési ösztön munkált Balázs Bélában is, aki modern, zsidó származású intellektüel létére a Nyugat helyett a frontra kívánkozott.[3]

Az 1915 tavaszán kirobbant hadiszállítási botrányokról – a papírtalpú bakancsok és a silány katonaposztók ügyéről – egész könyvecskét lehetne írni. A botrány hátterében egyrészt a Monarchia rosszul szervezett, kaotikus utánpótlása, másrészt az orosz seregek gyors galíciai előrenyomulása állt. Emiatt elfogytak a tartalékok: új, kevéssé ismert és kevéssé megbízható helyi szállítókkal kellett betölteni az űrt, akik közül többen kihasználták a helyzetet, és rossz minőségű árut adtak el a hadseregnek.[4] A sajtó gyorsan riadót fújt, feltárta az érdekek bűnös összefonódásait, de leginkább azt, hogy a helyi hadiszállítók többsége Máramaros környéki zsidó volt. A legnépszerűbb bulvárlap, *Az Est* 1915. március 20-i vezércikke szembeállította a német hősiességet a honi posztócsalók árulásával. „Sziklává keményedett szívünkben az irgalmatlanság és a bosszúvágy, a bűnösökben mi csak a gazembert látjuk, akár pajeszsörényét lengeti halántékán, akár magas kitüntetések díszítik." Természetesen azonnal idekeveredett a drágaság meg az élelemhiány, amelynek megszüntetését a lap szerint „német mintára" – rekvirálások útján – „katonákra kell bízni".[5] Az amúgy meglehetősen munkátlan képviselőház rögtön reagált; tárgyalni kezdte „A hadiszállítások körül elkövetett visszaélések megtorlásáról", valamint „A hazaárulók vagyoni felelősségéről" szóló törvényjavaslatot.[6] Ennek során bőségesen adódott alkalom a zsidó kereskedők elleni támadásokra, bár ezek többnyire még a „békebeli" határokon belül maradtak (azaz nem voltak nyíltak és általánosítóak). A szónokok érvelése visszatérően szembeállította a bátran harcoló frontkatonákat a hátországi lógósokkal, a becsületes kiskereskedőket a csaló hadiszállítókkal.[7]

Érdemes külön utalni a parlamenti vita két pontjára. Az egyik a bankok szerepének elítélő említése, amely először a néppárti Huszár Károly felszólalásában hangzott el – szerinte a bankok közvetítő szerepet játszottak a kétes üzletekben.[8] A másik érdekes felvetés a munkapárti Farkas Pálé – a Singer és Wolfner kiadó egyik tulajdonosának fiáé – volt, aki (a ház mindkét oldalának helyeslésétől kísérve) szakított a liberális alapelvekkel. „Ma nem az egyént kell megvédeni az abszolút állammal szemben, ma az államot és a társadalmat kell megvédenünk az egyének túlkapásai ellen" – jelentette ki a hadiszállítási törvény vitájában.[9] Néhány napilap és folyóirat azonnal reagált, és a botrányt kimúlása után is igyekezett életben tartani. A Milotay István szerkesztette *Új Nemzedék* – amely eredetileg Károlyi Függetlenségi Pártjához állt közel – egyszerűen a „hadiszállítók törzsét" kezdte emlegetni, amelyet már 1915-ben szembeállított „hőseinkkel".[10] Ezt a zsidókra vonatkozó szellemességet Bangha páter *Magyar Kultúra* című folyóirata is azonnal alkalmazta. A lap állandó szerzője, a termékeny Burján Károly (eredeti foglalkozása szerint középiskolai tanár) Jászit és a radikálisokat ítélte el a papírtalpú bakancsok miatt: „a nemzet hiénái"-nak nevezte őket.[11] A Bolond Istók című vicclap hadimilliomos helyett rendszerint „hadimilliomosch"-t írt, feltehetően nem a német, hanem a zsidó (jiddis) konnotáció kedvéért.[12]

1915 botrányait a háború új kihívásai lassan elfeledtették, noha bármikor könnyen elő lehetett rángatni őket. A parlamenten belüli és azon kívüli jobboldali körök új, nagyobb vadat találtak: a budapesti nagybankokat. Az 1916-os év legtöbb vitájában előkerült a háborúban játszott szerepük, a közbeszéd állandó témáit szolgáltatták – akár új adókról, akár új pénzügyi intézményekről esett

[2] Gyóni Géza: Levél Nyugatra. *Összes versei.* Budapest, é. n. 177.
[3] Balázs Béla: *Napló 1914–1922.* 2. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. 5–10.
[4] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* 88.
[5] *Az Est,* 1915. március 15. 16., 20.
[6] 1915: XVIII. tc. és 1915: XIX. tc. *Képviselőházi Irományok,* 46. k. 1148. sz. 90–111. és 1149. sz. 112–116. – Már az utóbbi dokumentum megállapította: „A most folyó háborúban sajnálatos példák igazolták eddig is, hogy különösen az ellenséggel fajrokonságban álló néhány egyén faji érzéseit vagy önző egyéni érdekeit a hazának tartozó hűség és állampolgári kötelesség fölé" helyezte. (Uo. 113.)
[7] Az Országgyűlés 573. ülése. 1915. április 28. *Képviselőházi Napló,* XXVI. 385–390.
[8] Uo.
[9] Uo. 581. ülés, 1915. május 11. *Képviselőházi Napló,* XXVII. k. 64.; illetve Ábrahám Dezső és Huszár Károly a bankokról: Uo. 71–72.
[10] *Új Nemzedék,* II. évf. 1915. november 28. 48.
[11] *Magyar Kultúra,* III. évf. 1915. 495., 384.
[12] *Bolond Istók,* 1916. január 2. 1916. január 9.

szó –, e viták pedig óhatatlanul összefonódtak a világháborús hátország egyéb problémáival. Az egyik első támadást az örök bajkeverő, Polónyi Géza indította a képviselőházban. Beszédében a liberális budapesti városvezetést, valamint a nagybankokat bírálta. „Én minden habozás nélkül arra a meggyőződésre jutottam – közölte –, hogy az árdrágulás, különösen a zsír, a szalonna, a cukor és a ruhaneműek [sic!] kétségtelenül a nagytőkének, a budapesti nagyobb pénzintézeteknek üzérkedésével és árfelhajtásával függ össze." Majd Polónyi továbbment, s éppen „Ullmann úr" Hitelbankját pécézte ki, mert az „olyan nemzetközi jelentőségű pénzház, amelynek tulajdonképpeni üzleti feje Londonban és Párizsban van", s ezáltal (legalábbis közvetve, a Rothschild-ház révén) „az entente szolgálatában áll". A magyar képviselőház egyik nem utolsó tagja tehát nyíltan megvádolta az egyik legnagyobb magyar pénzintézetet – és személy szerint annak vezetőjét, Ullmann Adolf bárót, a felsőház tagját –, hogy a háborúban ellenséges érdekeket képvisel, gyakorlatilag hazaáruló tevékenységet folytat. A dolgot maga Polónyi „irtóztató inkonzekvenciának" nevezte, de sietett hozzátenni, hogy ebben „nincs zsidóügy".[13]

Rövidesen a támadások új hulláma következett, ürügyként a kormánynak az új Pénzintézeti Központról szóló törvénytervezetét használva fel. Az ellenzék – mindenekelőtt a Függetlenségi Párt és a Néppárt – törvényes gátat követelt a pénztőke felhalmozásával szemben. Simonyi-Semadam Sándor néppárti képviselő (1920 egyik miniszterelnöke) azt állította, hogy „Magyarország összes látható [?] tőkéjének kétötöd része hét [pénz]intézet kezében van". Következésképp „hét ember rendelkezik húsz milliónyi más ember összes munkájának eredménye felett. Ennél nagyobb hatalom nincs, sem másutt, sem Magyarországon" – tette hozzá.[14] Rakovszky István, Preszly Elemér és Ráth Endre kiemelte, hogy a nagybankok fő tevékenységévé a hadiszállítások teljesítése vált, ezért növelhették profitjukat hatalmasan a háború alatt.[15] Még a csendes, jóindulatú pacifista, Giesswein Sándor prelátus – talán az egyetlen nem antiszemita néppárti honatya – is azt mondta, hogy a „bankokrácia" hatalma „a legnagyobb zsarnokságot" hozhatja a nyakunkra, sőt megállapította: félreértés azt hinni, hogy

[13] Az Országgyűlés 631. ülése. 1916. február 23. *Képviselőházi Napló,* XXIX. k. 363.
[14] Az Országgyűlés 603. ülése. 1916. január 4. *Képviselőházi Napló,* XXVIII. k. 44–45.
[15] Az Országgyűlés 604. ülése. 1916. január 5. *Képviselőházi Napló,* 74., 144.

aki ezt a szót ajkára veszi, azt mindjárt az antiszemitizmus vádjával lehet illetni. Ő arra a nagyon is „materialista" következtetésre jutott, hogy a balkáni konfliktusok gyökere a Creusot, a Schneider és a Krupp fegyvergyároscsoportok érdekellentéteiben keresendő.[16]

A bankok körüli viták újraéledtek a hadinyereség-adóról szóló törvényjavaslat benyújtásával. Rakovszky István ismét a Hitelbankot és a Rothschildokat hozta elő, s vádjait azzal toldotta meg, hogy „a képviselők által a bankok húzogatják jobbról balra, ráncigálják, ahová nekik tetszik, a törvényhozást".[17] Párttársa, Huszár Károly konkrétabban célzott, amikor közölte (nem először), hogy Tisza egész Munkapártjával együtt „Wertheim-kasszában született".[18] Rakovszky képviselő egyébként az egész folyamatot olyan összeesküvésként, szándékos megrontásként ábrázolta, amely a háborúhoz egyáltalán nem is kapcsolódik: „itt egy hatalmas kapitalisztikus oligarchia van, amely ráfekszik az országra, az ország gazdasági életét kellő fejlődéshez juttatni nem engedi, oly pénzügyi politikát követ, amely az iparnak, kereskedelemnek, mezőgazdaságnak nem felvirágzására, hanem sorvasztására irányul. (Úgy van. balfelől.)"[19] Rakovszky ügyes demagógiával ugyanazt a dichotómiát alkalmazta, amelyet egy korábbi beszédében a régi (jó) és az új (rossz, „az igazi magyar társadalmon" kívüli) középosztály szembeállításánál már kifejtett. A középosztálynak ez a megkettőzése, ráadásul éppen a bankkérdés kapcsán, Tisza Istvánnak is sok volt. A miniszterelnök szükségesnek érezte, hogy leszögezze: valóban két középosztály van, de mindkettő egyformán értékes, és tanulnak egymástól. Majd hozzátette: „ismét és ismét oly hangon tárgyaltatik a bankok kérdése", hogy ő nagyon is érti a felháborodott reakciókat – ti. az üzleti élet részéről.[20] (Tiszát feltehetően vezető bankárok és liberális képviselők kérték, hogy szólaljon meg a vitában.)

A néppárti Haller István a kereskedelemnek csak azt a részét vádolta, „amely a profitszerzésben nem tudott mértéket tartani", és

[16] Az Országgyűlés 642. ülése. 1916. július 11. *Képviselőházi Napló,* XXX. k. 313.
[17] Az Országgyűlés 643. ülése. 1916. július 12. *Képviselőházi Napló,* XXX. k. 338–340.
[18] Az Országgyűlés 621. ülése. 1916. február 4. *Képviselőházi Napló,* XXIX. k. 66. Tisza Nemzeti Munkapártjának eredendően bűnös, korrupt voltát a bal- és a jobboldal egyaránt vallotta. (Lásd Pogány József: *A Munkapárt bűnei.* Budapest, 1917.)
[19] Az Országgyűlés 640. ülése. 1916. július 5. *Képviselőházi Napló,* XXX. k. 208.
[20] Az Országgyűlés 621. ülése. 1916. február 4. *Képviselőházi Napló,* XXIX. k. 57., 64.

amelyet a gonosz galíciai tőkével azonosított.[21] A szintén néppárti Szmrecsányi György előadta gondolatait az uzsoráról és az árdrágításról, majd nyíltan kárhoztatta a „zsidótőke és -bankok" hatalmát. Szmrecsányi volt a vita legharciasabb szónoka, amikor kijelentette: „Ezt a kérdést nyilván fogjuk tartani, s eljön majd az ideje, amikor fel fogjuk azt a száz meg százezer magyar családot világosítani, hogy kiknek köszönheti éhezését, szenvedését és nyomorúságát, akkor, amidőn a családfő a harctéren van, s a királyért és hazáért a vérét hullatja. (Úgy van! Úgy van! balfelől.) [...] Fel fogjuk világosítani az országot, kik voltak azok a lelketlen kufárok, akik a nyomor kisajtolta könnycseppekből is tőkét tudtak maguknak gyűjteni. (Úgy van! Úgy van! balfelől.)"[22] Szmrecsányi tehát ugyanazt a „néhány gazdag tőkés" kontra „szegény magyar nép" dichotómiát alkalmazta, amely 1916-ra már közhelynek számított, méghozzá gyakorlatilag pártállástól függetlenül.

Természetesen voltak olyan képviselők, akik figyelmeztettek a bankok elleni általános támadásnak, továbbá a politikai antagonizmusok újjáélesztésének káros következményeire. Sándor Pál emlékeztetett arra, milyen sok arisztokrata ül a nagybankok igazgatótanácsaiban, Gratz Gusztáv rámutatott, hogy nem minden hadiszállítás jelent kétes vagy tiltott üzletet.[23] Batthyány Tivadar gróf az „agrárius és merkantil" érdekharc kiújulásáról szólt, a szlovák Juriga Nándor pedig (Szmrecsányi beszédét követően) megkérte képviselőtársait, hogy „ne tárgyaljuk most a zsidókérdést".[24] Vázsonyi Vilmos - aki korábban maga is használta a „fronton vérzők" kontra „hátországban uzsoráskodók" dichotómiáját - most, Rakovszkyval vitatkozva józanságra intett: „Mert kissé komplikált társadalom az, amely egyfelől a harcosok társadalmában a teljes egységnek, bajtársi egyetértésnek magasztos példáit mutatja [...], addig idebent, a polgári társadalomban az egység nyomait sem látjuk, és mindig csak nehezen leplezhető az osztályok és felekezetek ellentéte, és a régi gyűlöletek újra és újra kisugároznak. [...] A társadalomban mindenki nyerni akart a háborún."[25] Még mindig a hadinyereség-adó kapcsán mondta báró Madarassy-Beck Gyula - bankár és képviselő -, hogy a nagybankok ellen kialakult hangulat a „bankokat egészen egy természetes személyhez hozta közel. A bankok ebben a beállításban természetes személyek, amelyeknek van lába, amellyel eltapossák a körülöttük levő egész közgazdaságot, van keze, amely messzire nyúl és sokat markol, és van arculata, amely nagyon hasonlít Lánczy Leóhoz vagy Ullmann Adolfhoz. (Derültség jobbfelől.)"[26] A vicclapok karikaturistái kaptak a remek alkalmon, és konkrét, azonnal érthető képekké formálták az általános vádakat.

Az itt ismertetett viták lehetőséget nyújtottak a parlamenti ellenzéknek és a sajtónak is, hogy egyetlen rohammal kétfelé üssenek: támadják a Tisza-kormányt és támadják a nagybankokat (persze a nagytőkével, a nagykereskedelemmel együtt) - még mielőtt a belpolitikai béke (1916 nyarán) „hivatalosan" összeomlott. A felszólalásokban megfigyelhetők a dilettantizmus bizonyos elemei; Teleszky pénzügyminiszter is megjegyezte finoman, hogy a vita nem minden szónoka „látszik tisztában lenni" a pénz- és adóügyek részleteivel.[27] Nyilvánvaló, hogy e támadásokat részint politikai-taktikai motívumok, részint mély meggyőződés motiválta. A sajtó átvette az érveket és folytatta a vitát, de a bankkérdés 1916 második felében már háttérbe szorult. Csak néhány agrárius folyóirat foglalkozott vele visszatérően (mint a *Barázda* vagy a *Magyar Gazdák Szemléje*). Az utóbbinak „Háború és bankuralom" című 1917-es cikke szerint a „plutokrácia" leigázta a politikát, a sajtót, a kultúrát, sőt a tudományokat is, s most a nagybirtokokra készül rávetni magát.[28] A cikk arra a közkeletű - valójában erősen eltúlzott - vélekedésre reflektált, hogy a nagybankok felvásárolják a földbirtokokat. A *Barázda* (a Magyar Gazdaszövetség populista hangvételű lapja) az 1917-es évet azzal a figyelmeztetéssel kezdte: „A merkantilista banktőke és a nemzetköziek forradalmár csapata szövetségre lépnek, hogy a kisgazdák és földmívelők milliói

[21] Az Országgyűlés 628. ülése. 1916. február 17. *Képviselőházi Napló,* XXIX. 278–279.
[22] Az Országgyűlés 623. ülése. 1916. február 10. *Képviselőházi Napló,* XXIX. 137.
[23] Az Országgyűlés 621. ülése. 1916. február 4. *Képviselőházi Napló,* XXIX. 50–57., 641. ülés, 1916. július 6. *Képviselőházi Napló,* XXX. k. 256. - A felsőház ülésén Ullmann Adolf báró is a következőket mondta: „Sajnos a kereskedelmet társadalmunk széles köreiben mostohagyermeknek tekintik, és különösen, amióta a háború folyik mintegy divattá vált ezzel a gyermekkel lehetőleg mostohán bánni, mégpedig kivált erkölcsi szempontból." (LXXVI. ülés, 1917. február 25. *Felsőházi Napló,* IV. k. 176.)
[24] Az Országgyűlés 643. ülése. 1916. július 12. *Képviselőházi Napló,* XXX. 336., 624. ülés, 1916. február 11. Uo. 152.
[25] Az Országgyűlés 622. ülése. 1916. február 5. *Képviselőházi Napló,* XXIX. k. 105.
[26] Az Országgyűlés 651. ülése. 1916. augusztus 22. *Képviselőházi Napló,* XXXI. k. 174.
[27] Az Országgyűlés 643. ülése. 1916. július 12. *Képviselőházi Napló,* XXX. k. 358.
[28] *Magyar Gazdák Szemléje,* 1917. V–VI. sz. 136–142.

leszorítsák arról a helyről, amely őket megilleti."[29] Ebben az esetben nem is a tartalom, hanem az összeesküvéssel riogató, drámai hangnem kelt figyelmet egy olyan folyóiratban, amely mérsékeltnek, szakszerűnek tüntette fel önmagát.

Könyvem egyik alapgondolata, hogy a „kétféle Magyarország" a századforduló óta fokozatosan alakult ki, és a folyamatnak nagy lendületet adott a háború. Többször utaltam azokra a dichotómiákra és antagonizmusokra, amelyek formálták és kifejezték. A vérző front és a gazdagodó hátország ellentéte a közbeszéd állandó témája lett. Ezt a képet használta – még 1915-ben – maga Vázsonyi is, aki a Demokrata Párt vezetőjeként reagált a hadiszállítási botrányokra. Miután – szinte szokásszerűen – utalt Németország pozitív példájára, kijelentette: „Mert nem lehet egy társadalmat ma úgy megosztani, hogy az egyik oldalon vérpatakok folynak, a másikon aranyfolyamok hömpölyögnek."[30] Hamarosan, a háború elhúzódásával és a „hobbesi" állapotok rögzülésével az egész társadalmat ilyen kategóriákban kezdték szemlélni. A *Népszava* szerkesztője, Somogyi Béla természetesen az osztályharc hangnemét használta: „Ebben az országban két nemzet él, és a kisebbik nemzet a nagyobbiknak a véréből és verítékéből aranyat csinál."[31] Mi sem bizonyult egyszerűbbnek – akár a politikai jobb-, akár a baloldalon –, mint megszemélyesíteni a vérből aranyat csináló tőkést: például azonosítani a zsidókkal, a vérző többséget pedig az elszegényedő keresztény társadalommal. Ez játszódott le 1916–1918-ban. Például Ponori Thewrewk Emil klasszika-filológus háborús naplójában az „uzsorás világról" való kesergés után rögtön a zsidó dominanciára tér rá; a „vétkes kereszténytyt" rögtön elfogják, ellenben a „legkoszosabb falusi zsidót, aki a szegény földmíveseket tönkreteszi", azonnal elengedik, mert a minisztériumi leirat „a letartóztatást megsemmisíti. [...] Ezt mind a zsidóság összetartozásának, egymás iránti protekciójának köszönjük" – jegyezte fel 1916-ban.[32]

Érdemes megfigyelni, hogy a mindennapok szóhasználata miként alkalmazkodott a háborúhoz. Nagy Lajos csokorba is gyűjtötte a háborús fordulatokat: „Ha találkozott valaki egy íróval, azt

[29] *A Barázda*, 1917. 2. sz. VII. 2., 3.
[30] Bp. Szfőv. Törvényhatósági Bizottsága közgyűlése. 1915. október 11. *Fővárosi Közlöny*, 1915. 51. sz. 1953.
[31] *Népszava*, 1917. szeptember 28. (Fővárosi tanárok gyűlése.)
[32] OSZK Kézirattár. Quart. Hung., 2526. 47. k. 164.

kérdezte tőle: – Mi újság az irodalom frontján? Dúltak az ilyen szavak és kifejezések: front, harctér, acélfürdő... »Kérem, én ehhez a dologhoz untauglich vagyok.«, »Az érvek pergőtüzével árasztotta el.«, »Eddig csak ennyit mondtam el, de most jön a harminc és feles lövedék.«, »Tegnap egész családi ütközet fejlődött ki nálunk.«, »A hivatalban az volt a hadiparancs.«, »No, meneteljünk most már hazafelé.«, »Kémeim azt jelentették, hogy te...«, »A tapsok pergőtüzében lépett színpadra, és mindjárt az első áriának robbanó sikere volt.«, »De ha önök koncentrikus támadást intéznek ellenem...« Ha valaki beszámolt egy esetről, így kételkedtek a szavaiban: »Nono, maga kis Höfer!«... Valakit el akartak hallgattatni: »Tüzet szüntess!«, »Csatarendbe szedtem a gondolataimat, és hozzákezdtem a cikkhez.«, »Ez fontos manőver volt.«, »Az én taktikám ebben az ügyben az, hogy...« És így tovább."[33]

A háborús szóhasználatot természetesen lehet úgy kezelni, mint a szavak metaforikus halmozását; a sűrű említésekből adódó „inflálódásukat" pedig politikailag ártatlannak tekinthetnénk. Ez részben nyilván így is volt, ugyanakkor az idézett fordulatok nem ártatlan közegben hangzottak el, hanem akkor, amikor az egymással szemben álló táborokból ellenséges tömbök alakultak ki, következésképpen a közbeszéd harciassá válása önmagában is jelezte a politikai viták eldurvulását, sőt talán hozzá is járult ahhoz. Mint látni fogjuk, 1917–1918 folyamán mindkét nagy tábor – a baloldali progresszív és a jobboldali konzervatív – felkészült a háború közelítő végével bizonyosan elérkező nagy leszámolásra. Ennek egyik eklatáns „baloldali" példája Jászi Oszkár egy közismert, Károlyi Mihálynak szóló (bár el nem küldött) levele, 1916 végén. „Ön ma talán az egyedüli ember, aki átvezethetné az országot a modern demokráciába. Ámde nemes küzdelme erőtlen marad mindaddig, amíg épp szövetségesei és pártfelei verik ki kezéből a demokrácia kardját a nemzetiségi türelmetlenség tőrével. A háború, úgy látszik, vége felé közeleg. Készülni kell a békét követő *végső küzdelemre*. Addig az Ön kezében kell lenni az általános választójog gyalogsága mellett a nemzetiségi egyenjogúsítás tüzérségének is. Enélkül lehetetlen legyőzni Tiszát és a feudális-plutokratikus reakciót."[34]

[33] Nagy Lajos: *A menekülő ember*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 58–59.
[34] Jászi Oszkár: *Válogatott levelei*. (Szerk. Litván György–Varga János.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 221. (Saját kiemelésem.)

A zsidókérdés-vita

A *Huszadik Század* 1917-es vitáját a zsidókérdésről a kutatók olyan alaposan körüljárták, elemezték, hogy itt elegendő, ha néhány megjegyzésre szorítkozom. Ismeretes, hogy egy szociáldemokrata jogásztanár, Ágoston Péter az év elején mintegy háromszáz oldalas könyvet publikált A zsidók útja címmel, amely élénk figyelmet keltett, támogató és elítélő kritikákat kapott. Gyurgyák szerint a szociológus háborús élményei nyomán kezdett foglalkozni a témával, mert érezte „a közvélekedés gyors megváltozását".[35] Ágoston, a baloldali gondolkodó természetesen a zsidók valóságos helyzetét akarta tanulmányozni, hogy megértse, mi a zsidók saját felelőssége a közvélemény negatív fordulatában, és gyógymódokat ajánljon. Szándékai azonban visszatekintve nem tűnnek ennyire tisztának: már 1914 előtti naplóiból kiderül zsidóellenes elfogultsága. A háborúban a fronton és a hátországban szerzett negatív tapasztalatai, továbbá a könyvét ért negatív bírálatok csak elmélyítették antiszemita érzelmeit.

Ágoston már az 1905-1906-os politikai válság időszakában a gyűléseiken felbukkanó „túl sok hivatalnok és zsidó" befolyásával magyarázta a szociáldemokrácia gyengeségét.[36] A háborús években a zsidókat kritizáló naplóbejegyzések sokasodtak, és még keserűbbé váltak: túl sok gyáva zsidó mászkál a hátországban, a progresszív mozgalmaktól visszahúzódnak, túl sok pénzt keresnek, asszonyaik drága toalettekben pompáznak, ám nem vesznek részt a jótékony mozgalmakban stb. A zsidók állítólagos „összetartása" a napló állandóan visszatérő témája volt.[37] Ágoston a jelek szerint osztotta a nagyvárosokat, a nagybankokat, a kereskedelmet, a „kozmopolita kultúrát" és a zsidók ezekben játszott szerepét illető sztereotípiákat.[38] Ítéleteit feltűnően sokszor a „közvélemény" hangjaként adta elő, és rendre megtalálta a zsidók helytelen viselkedését magyarázó „objektív okokat".[39] Például: „[...] a nagyközönségnek az a véleménye, hogy a zsidók minden módon kibújnak a harctéri szolgálat alól, ami a tényeknek megfelel. De hát kibújik a nem zsidó is, csakhogy a nem zsidónak kevesebb az eszköze arra, hogy célt érjen." „A közönség antiszemitizmusának folyton újabb tápot adnak a lapok azzal, hogy a szállítási panamákat közlik."[40] Szerinte a háború a zsidók idegenségét bizonyította, magyarságuk, demokrata elkötelezettségük sem őszinte. „Ez a világveszedelem sem olvasztotta össze a zsidókat velünk, ami nagy baj, mert nemzeti államok fogják a maiakat [ti. a nagy birodalmakat] felváltani, és akkor nem lesz helye a zsidóknak."[41] Ezért elképzelhetőnek vagy logikusnak tartaná a zsidók tömeges kivándorlását Szíriába vagy Palesztinába: „nagyon valószínű, hogy a zsidókérdés megoldása felé közeledik" [ti. egy palesztinai zsidó köztársasággal], de e tekintetben „a zsidók homokba dugják a fejüket". Rosszul teszik: „A zsidók magatartása lehetetlenné teszi azt, hogy a háború után őket a keresztények magukkal egyenlőnek tekintsék."[42]

Mint látható, Ágoston gyakran jó megfigyelő és kimondottan eszes gondolkodó volt, bár következtetései – előítéletes nézeteiből fakadóan – rendszerint egyoldalúak. A létező, noha aránylag erőtlen „baloldali" antiszemitizmus egyik – talán nem tipikus – képviselője: már a háború előtt „önkéntelen" antiszemita volt, akit a kataklizma hozzásegített nézetei tisztázásához és nyílt kimondásához; a maga pszeudo-tudományos módján ő is megpróbálta racionalizálni a világháborút. Említett könyve persze sokkal mérsékeltebb hangvételű, mint idézett naplóbejegyzései, kiadása mégis nagy felzúdulást okozott zsidó körökben. Könnyen rá lehetett fogni, hogy a zsidó szokásokat rosszul ismeri, és sok kérdésben felületes – a fő bűnt azonban nyilván azzal követte el, hogy akkor kavarta fel az állóvizet, amikor a feszültségek amúgy is kiéleződtek, s tette ezt – egészen váratlanul – a politikai baloldal felől.[43]

Az antiszemita sajtó nagyon kedvezően fogadta Ágoston könyvét, legfeljebb azért bírálta, mert következtetéseivel nem ment elég messzire.[44] A zsidóság legfontosabb lapját, az Egyenlőséget nehéz helyzetbe hozta a váratlan fordulat, de szerkesztője, Szabolcsi Lajos úgy döntött, a leghatározottabban szembefordul az új ellenféllel, és ellentámadásba megy át. Zsidó és nem zsidó tekintélyeket

[35] Ágoston Péter: *A jövő kérdései (A zsidók útja)*. 1-2. k. Nagyvárad, 1916-1917.; Gyurgyák János: i. m. 89., 478-482.
[36] Ágoston Péter Naplója. Kézirat. PIL 689. f. 3. II. ő. e. 453.
[37] PIL 689. f. 4. I. ő. e. 34., 450., 10., 73.
[38] PIL 689. f. 3. IV. ő. e. 28-29.
[39] PIL 689. f. 4. I. ő. e. 263., 413.
[40] Uo. 92., 679., 283.
[41] Uo. 15., 30., 430., 637., 33., 497.
[42] Uo. 564., 430. (A kivándorlást mint megoldási lehetőséget a könyvében is említette.)
[43] Gyurgyák János: i. m. 476-483.
[44] *Magyar Kultúra*, V. évf. 1917. 2. sz. 337-346. (Burján Károly); *A Cél*, VIII. évf. 1917. 521-528. (Farkas Zoltán); *Új Nemzedék*, IV. évf. 1917. 209-211, 220-222.

vonultatott fel Ágoston ellen (pl. Debrecen közismerten liberális-toleráns református püspökét, Baltazár Dezsőt), majd egész kötetet adott ki Ágoston, „a világ egyik leghírhedtebb antiszemita írója" megcáfolására és lejáratására.[45] Ez azonban csak az új csata bevezetője vagy ürügye lett. Jászi Oszkár és a polgári radikálisok jogosan érezték úgy, hogy Szabolcsi hadjárata megakadályozza egy komoly társadalmi kérdés objektív vizsgálatát, ezért a *Huszadik Század* szerkesztősége 1917 májusában mintegy másfél száz értelmiségihez intézett körkérdést a magyar zsidóság helyzetéről. „1. Van-e Magyarországon zsidókérdés, és ha igen, miben látja annak lényegét? 2. Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? [...] 3. Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, minő társadalmi vagy törvényhozási reformokat tart szükségesnek?"[46] Sajnos a szerkesztőségbe mindössze ötven értékelhető válasz érkezett, és ma már azt sem tudjuk, személy szerint ki volt az a kétharmad rész, aki nem válaszolt. Az eredmény pedig az asszimilálódó zsidóság számára nagyon lehangolónak bizonyult: 37 fő felelt igennel az első kérdésre – mondván, hogy már a maga a körkérdés is bizonyítja annak létezését –, és csak 13 nemmel.[47] (Szabolcsi megpróbálta a *Huszadik Század* szerkesztői által rögzített arányokat vitatni, módosítani, de szerintem kevés sikerrel.)

A válaszok a *Huszadik Század* 1917-es évfolyamának 160 sűrűn szedett oldalát töltik meg. Nem meglepő, hogy az „igen" választ adók jelentős része a „zsidókérdés" előtérbe kerülését a világháború hatásainak tulajdonította. Bettelheim Samu újságíró szerint „az antiszemitizmus éppúgy a háború elmaradhatatlan következményeihez tartozik, mint a drágaság és az éhínség", következésképp „egy antiszemita korszak előtt állunk Magyarországon". Lukács Leó, a *Zsidó Szemle* főszerkesztője úgy vélte: ha a magyarság gazdasági és kulturális szempontból megerősödik, akkor nyíltan a zsidók ellen fordul, „és csak akkor fog Magyarországon a zsidókérdés a maga brutalitásában megnyilatkozni".[48] Igaza van a történész Nathaniel Katzburgnak, aki azt írja: az 1917-es zsidókérdésvita volt az első, amikor a cionista álláspont világosan megfogalmazódott Magyarországon – noha kérdéses, hogy ekkor szélesebb réteget képviselt-e, mint a világháború előtt.[49] Egyetlen korabeli vélemény érdemel még némi figyelmet: a radikális szociológus, Méray-Horváth Károly egy új, „megsemmisítő antiszemitizmus" hangján szólt a galíciai „parazitákról": „Ezek ellen nincs az a kíméletlenség, ami helyénvaló ne volna. Ezt irtani kellene, mint ahogy minden fertőzetet irtunk."[50] Érdekes, hogy a fajhigiénia e másik hazai hirdetőjének baljós mondatai nem keltettek feltűnést.

Szabolcsit felháborította a vizsgálat. Az Egyenlőség szerkesztője úgy érezte, hogy Jászi és radikális köre árulást követett el – éppen akkor, amikor bálványa, Vázsonyi Vilmos személyében zsidó minisztere lett Magyarországnak (amiből ő tévesen a zsidókérdés enyhülését olvasta ki). „Ezt aztán jól megcsinálta Jászi Oszkár. [...] Szégyenpadra ültette a magyar zsidóságot a világháború negyedik évében. [...] *Felvetette és tudományosan megkonstruálta az eddig csak határozatlan klerikális szólamokban élő* zsidókérdést: ez az egy bizonyos."[51] Az *Egyenlőség* lényegében azt állította Jásziról, amit egyébként az antiszemiták szoktak a zsidókról: hogy ők maguk csinálják, de legalábbis okozzák a „zsidókérdést".[52] Szabolcsi leegyszerűsítő vádjai szerint Jásziban két dolog munkált a körkérdéssel. Egyrészt az, hogy tisztára mossa dilettáns elvbarátját, Ágoston Pétert. Másrészt – s ezt tartotta fontosabbnak – Jásziban az áttért zsidó közismert öngyűlölete támadt fel. „[...] az apostaták a mi legveszélyesebb ellenfeleink. Csak a kitért zsidó tudja úgy gyűlölni elhagyott felekezetét, ahogy Jászi Oszkár tette." Az *Egyenlőség* kiterjesztette vádjait a szintén kitért Lesznai Annára (aki ekkor még Jászi felesége volt) és Hatvany Lajos báróra. Utóbbiak megemlítették az áttérést mint a zsidókérdés lehetséges megoldását (Hatvany egyébként a vegyes házasságot is).[53] Az *Egyenlőség* mármár átlépte a normális diskurzus határait, amikor azt állította, hogy az egész zsidókérdés nem is létezne a „szellemi bigámiában" [?] élő Jászi nélkül; „régesrégi istóczys módszerek jelentek meg új szociológiai köntösben" stb.[54] A radikálisok vezetője úgy lett a

[45] Gyurgyák János: i. m. 253.
[46] *Huszadik Század*, 1917. II. k. 1–164.
[47] Hanák Péter: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest, 1984. 5–117.
[48] *Huszadik Század*, XVIII. évf. 1917. II. k. 52–111.
[49] Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 161.
[50] *Huszadik Század*, XVIII. évf. 1917. II. k. 113.
[51] *Egyenlőség*, 1917. augusztus 4. 1–3. (Kiemelés az eredetiben.)
[52] Lásd *Új Nemzedék*, IV. évf. 1917. augusztus 12. 509–510.
[53] *Egyenlőség*, 1917. augusztus 18. 1–4.; 1917. augusztus 25. 1–3., 11. 1–4.
[54] *Egyenlőség*, 1917. augusztus 25. 2., 8.

neológ közvélemény gyűlöletének tárgya, hogy az antiszemita tábor továbbra is a legsötétebb figuraként festette le.[55]

Egy kérdésre kellene még válaszolni: miért tartotta a *Huszadik Század* fontosnak, hogy „a háború negyedik évében" folytasson átfogó vizsgálatot a zsidókérdésről? Szabolcsiék ezt alighanem joggal vetették fel. A válasz nem lehet egytényezős, akkor sem, ha most szándékosan figyelmen kívül hagyjuk Jászi bonyolult, olykor változó nézeteit a zsidóságról és a zsidó–magyar problémákról.[56] Azt is érdemes meggondolni, hogy nem a zsidókérdésvita volt az egyetlen, amelyet a folyóirat szervezett a háború alatt – megelőzte egy a Mitteleuropa-kérdésről, majd követte 1918-ban a nemzetiségi probléma körüljárása. Mindezt nem tarthatjuk különösnek egy színvonalas tudományos folyóiratban. A legvalószínűbb magyarázat feltehetően az, hogy Jászi és elvbarátai nem vesztették el erős hitüket a tudományban és a racionális érvelésben – nyilván úgy vélték, hogy egy, az övékhez hasonló átfogó, objektív, tudományos vizsgálat a legnehezebb társadalmi kérdések megoldását is elősegíti, ideértve a zsidókérdést is.[57] Másként fogalmazva: a sok részleges irracionalitás végül elvezet egy racionális eredményhez, ha a problémákat artikulálják és nyíltan megvitatják. (Néhány hozzászóló indítványozta, hogy a zsidók és az antiszemiták képviselői üljenek le egy asztalhoz, és beszéljék meg a problémákat – az eredmény nem maradhat el.) Hanák Péter húsz évvel ezelőtt igen empatikus könyvében bizonyította, hogy Jászi az első perctől megpróbálta „racionalizálni" a világháborút, amelyet egyébként mindvégig „a világtörténelem legnagyobb katasztrófájának" nevezett.[58]

Marad a kérdés: bölcs döntés volt-e a *Huszadik Század* részéről ilyen időkben efféle körkérdést és vitát szervezni? Nem csupán általában a világháborúra gondolok, hanem elsősorban a cenzúra intézményére, amely óhatatlanul – már a közölt anyagok jellegével, arányaival is – torzította az információkat és ezáltal a közvélemény tájékozódását. Jászi és köre, akárcsak a vitában részt vevők zöme,

[55] A *Magyar Kultúra*, *A Cél*, az *Új Nemzedék* stb. ugyanúgy, ugyanolyan hangon támadta Jászit, mint korábban.

[56] Gyurgyák János: i. m. 482–508.; Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 90–91.

[57] Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1985.

[58] Jászi olaszországi képeslapja Ady Endrének 1914. augusztus 3. In: *Ady Endre Művei. Levelei*. III. k. Budapest, 1983. 316.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

a 19. század liberális értékrendjében nőtt fel; egyszerűen nem látták (talán nem is láthatták), hogy a háború és következményei milyen torzítóan hatnak, milyen messze eltávolítanak mindenkit a racionális gondolkodástól. Ezt az érvet egy érdekes bizonyíték támasztja alá. A *Huszadik Század* szerzői meg voltak győződve arról, hogy a tömegsajtó megerősödése „új politikai teret nyit" a baloldali törekvéseknek. „Olyannyira biztosak voltak abban, hogy a változás kizárólag a baloldalt erősítheti, hogy 1917-ben a *Huszadik Század* hasábjain örömmel üdvözölték a katolikus sajtómozgalmat, mivel az „új rétegeket von be a »politikai szervezkedésbe és az újságolvasásba«, és ez végső soron használ majd mind a »műveltség terjesztésének, mind a demokráciának«".[59] Írták ezt akkor, amikor egyébként „a békét követő végső küzdelemre" készültek.

Az antiszemita hullám

A zsidóság „térfoglalása" miatti első nyílt támadás 1916. augusztus 23-án indult – ez napra egybeesett a politikai fegyverszünet felrúgásával.[60] Az eset szokás szerint a hadiszállításokhoz kapcsolódott: Ráth Endre függetlenségi párti képviselő a Haditermény Rt. és más központok ügyében interpellálta Tisza István miniszterelnököt. Akciója nyilvánvalóan része volt a Tisza elleni átfogó offenzívának, ám annyiban meglepetést okozott, hogy ezúttal Ráth felolvasta az említett központok gabonabizományosainak hosszú listáját, a sok-sok Löwyt, Spitzert, Sternt és Weiszt. Végül hozzátette: „a nevök is jobb szeretném, ha magyar lenne".[61] Néhány felszólaló támogatta Ráthot, Tisza pedig válaszában cáfolta a „vádakat", és megkérte képviselőtársát, tartózkodjék a hamis általánosításoktól.[62] Ettől kezdve többé senkinek sem kellett a bankok mögé bújni vagy a központokra célozgatni: a zsidókérdés nyíltan napvilágra került, és a következő öt év folyamán – nagyjából 1920-ig – ott is maradt.

[59] Kiss Mária Rita: A hatodik nagyhatalom. *Századvég*, 20. 2001/1. 90.

[60] Gyurgyák János: i. m. 96.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 184.

[61] Az Országgyűlés 652. ülése. *Képviselőházi Napló*, XXXI. k. 256–257.

[62] Uo. 259.; Gyurgyák János: i. m. 2001. 96. (Egyébként egyedül a 652. ülésszak 96 oldalt foglal el a naplóban.)

Az 1916-os „krízisév" Németországban is véget vetett a belső békének. Addigra „felizzott a háborús spekulánsok elleni gyűlölet. A németországi antiszemitizmus az első áttörést a világháború középső éveiben érte el."[63] „A romló élelmiszer-ellátás miatti panaszok a termelőkre és a közvetítőkre zúdulnak; ez utóbbiakat kivétel nélkül háborús spekulánsoknak és uzsorásoknak tartják, és nagyrészt a zsidókkal azonosítják."[64] 1916-ban - a hadseregben elrendelt (már említett) „zsidószámlálás" évében - a német Reichstag többpárti vizsgálóbizottságot állított fel a háborús nyereségek vizsgálata céljából. A bizottság sikeresen felderítette, hogy néhány nagyvállalkozás hatalmas profitokat zsebel be a háborúban, de gyakorlati javaslatokig nem jutott el. Amit mégis elért, az a „hadinyereség" mint „agitációs téma" ébren tartása volt. „Azzal, hogy a közérdeklődést a zsidó bűnbakokra terelték, sikerült elősegíteni a figyelem elterelését a hadvezetés mulasztásairól."[65] A radikális jobboldal erőteljes fellépést, sőt megtorlást követelt: „A zsidóknak is üt még az óra, és akkor jaj lesz nekik!" - írta a naplójába Bogislaw von Selchow fregattkapitány.[66] De a radikális jobboldal fellépésénél is fontosabb tényező volt, hogy 1916-ra „az antiszemita jelszavak ismét teljes erővel megjelentek az utcán".[67] Egy berlini rendőrségi jelentés szerint „még azok a körök is egyre nagyobb ellenszenvet mutatnak a minden helyzetet gondolkodás nélkül a saját javára kihasználó [!] zsidósággal szemben, amelyeket az antiszemitizmus korábban nem érintett".[68] További idézetek nélkül is egyértelmű a következtetés: 1916–1917-re az antiszemitizmus újra a közbeszéd meghatározó részévé és így politikai tényezővé vált Németországban.[69]

Egyetlen jelenség érdemel még némi figyelmet: a német egyházak, különösen pedig a katolikus egyház szerepe a zsidóellenesség

[63] Immanuel Geiss: The Civilian Dimension of the War. In: H. Cecil–P. H. Liddle: *Facing Armageddon.* London, 1996. 20–21.
[64] Gerald D. Feldman: *The Great Disorder.* New York, 1993. 61.
[65] Wolfram Wette: Reichstag und Kriegsgewinnelei. *Militärgeschichtliche Mitteilungen,* 36. évf. 1984/2. 49–51.
[66] Fregattkapitän Bogislaw von Selchow-t idézi Volker Ullrich: *Der nervöse Grossmacht.* Frankfurt a. M. 1997. 586.
[67] *Jews and Germans from 1860 to 1933. Ed.:* David Bronsen. Heidelberg, 1979. 52.
[68] Idézi I. Materna–H. J. Schreckenbach–B. Holtz (Hg.): *Berichte der Berliner Polizeipräsidenten zur Stimmung und Lage der Bevölkerung in Berlin 1914–1918* . Weimar, 1987. 299.
[69] Werner Jochmann: Die Ausbreitung der Antisemitismus. In: W. E. Mosse (Hg.): *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916–1923.* Tübingen, 1971. 437.

felélesztésében. 1916 októberében a katolikus Centrum Párt vezető politikusa, Matthias Erzberger (akivel 1921-ben szélsőjobboldali összeesküvők végeztek) javasolta az élelemellátással és a háborús nyereségekkel foglalkozó Reichstag-vitában, hogy hozzák nyilvánosságra a háborús központok személyzetét, mégpedig „korra, jövedelemre és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül". A szociáldemokraták ellenezték Erzberger ötletét; vezetőjük, Friedrich Ebert, a későbbi birodalmi elnök kijelentette (akárcsak Budapesten Tisza István), hogy „ebben bizonyos tendencia rejtőzik, amelyet jobb volna elkerülnünk".[70] Az első fejezetben esett szó róla – és a német katolicizmus egy mai kutatója megerősíti –, hogy a mélyen rejlő, ezért bármikor előhívható antiszemitizmus a katolikus mentalitás, sőt identitás magától értetődő része volt; olyan érzelmeket (ellenszenveket) és tudati elemeket jelenített meg, amelyek a papságot és a híveket egyaránt jellemezték.[71]

Pontosan két év telt el Ráth Endre idézett interpellációja és a magyar képviselőház 1918. augusztusi - antiszemita indulatokkal teli - vitája között. Ez utóbbit számon is tartja a történettudomány, de azt már nem, hogy abban a két évben a zsidókérdésről gyakorlatilag naponta esett szó a parlamentben. Előszedték minden lehetséges és lehetetlen összefüggésben: a központok, a hadiszállítók, a hadinyereségek, az élelemellátás, a háborús hősök és a „lógósok", a jövedelemelosztás, a középosztályok és általában a kormány politikája megannyi remek alkalmat szolgáltatott erre. Az alábbiakban e vitákról (vádakról) következik teljességre nem törekvő összeállítás.

1917. január 1-jén Huszár Károly (Néppárt, 1919 miniszterelnöke) azzal kezdte az évet, hogy név szerinti példákat (Schwarz, Deutsch stb.) hozott felvidéki árdrágítókról, és egy füst alatt elítélte a Weiss Manfréd-gyárban folytatott gyermekmunkát is. Január 23-án Zichy Aladár (Néppárt) újabb listát adott a „hadiszállításba beavatkozókról".[72] Január 25-én Rakovszky István (Néppárt) megint a „míg ott künn milliók, addig idebent egyesek..." tartalmú lemezt tette fel, nagy tetszés kí-

[70] Egmont Zechlin: *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg.* Göttingen, 1969. 525.
[71] Olaf Blaschke: *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich.* Göttingen, 1997. 107.
[72] Az Országgyűlés 692. ülése. *Képviselőházi Napló,* XXXIII. k. 512–518., 282.

séretében.[73] Február 10-én Kelemen Béla (Függetlenségi Párt) a Tisza-kormány szégyenének tartotta, hogy „közömbösséggel tűri a tisztviselők elite karának a nélkülözéssel, az anyagi gondokkal való küszködését, eladósodását; a másik oldalon összetett [!] kézzel nézi, [hogy] élelmiszer-drágításon, továbbá marhaszállításon és sertéshízlaláson egyesek és társulatok hogyan harácsolnak milliókat össze." (Aligha a nagybirtokosokra célzott.) Egy héttel később Bosnyák Géza (Függetlenségi Párt) a nagybankok élelmiszer- és ipari uzsorájáról beszélt. Február 20-án Bottlik István (Függetlenségi Párt) megállapította, hogy az állam a „nagy tőkekoncentrációt" dédelgeti „az általános jólét rovására". Ugyanezen az ülésen Pallavicini György őrgróf szigorúbban fogalmazott: „a gazda-társadalomnak az a része, amely ma künn van [a fronton...] ki lesz szolgáltatva ezeknek a bankoknak, és két út fog előtte állani: vagy bankrabszolgává válik, vagy kezébe veheti a vándorbotot".[74] Március 2-án Kállay Ubul – az antiszemita *A Cél* függetlenségi párti kiadója – hamarosan közhellyé „nemesülő" párhuzamot vont: „A Désy Zoltánok hősi halált halnak, a kijárók, árdrágítók, uzsorások és társaik [...] vígan folytatják kisded üzleteiket tovább. A legerősebbek, a legbátrabbak, a legmagyarabbak elesnek, és a testileg satnyák, degeneráltak, nyomorékok gondoskodnak a fajfenntartásról." Ezért a „fajhigiéné megtartására, szervezésére" [!] szólított fel, a német példa alapján.[75] Március 13-án Frey János (Néppárt) Ráth Endre szövegéhez kanyarodott vissza: néhány, a bankokat, a központokat, a lánckereskedőket és más „fenevadakat" illető kemény mondat után a Haditermény Rt. Baranya megyei bizományosainak listájával rukkolt elő (számos Braunnal, Krausszal, Singerrel).[76] Március 19-én még a demokrata párti Pető Sándor is a „rettenetes erejű" bankokat támadta, mert „hasznuk növelésére rettentően sarcolják a fogyasztót". Ráth Endre elismételte korábbi nézeteit, és azon sajnálkozott, hogy a vonatok józan magyar parasztokkal indulnak el [a frontra], s helyettük „kaftános lengyel zsidók" érkeznek. Később kitért Weiss Manfréd gyáraira is, de ekkor Batthyány Tivadar gróf nem állta meg közbeszólás nélkül: „Államosítani kellett volna mindjárt az első nap! [ti. a háború kezdetén] [...] Megveszi a háború után egész Magyarországot! Egy év alatt nagyobb vagyont szerzett, mint herceg Esterházy összes vagyona! Minden héten vesz egy pár uradalmat! Szegény népünk elől veszik el a földeket!"[77] A baloldal zajosan egyetértett, még a gróf utolsó mondatában sem hallott iróniát.

Még ugyanazon a napon egy másik gróf, Károlyi József (Függetlenségi Párt) sajátos „szocio-kulturális" színt hozott a vitába: olyan javaslatot tett, amelyet a sajtó széles körben kommentált. Megállapította, hogy „felülkerekedett [ti. Magyarországon] egy nem keresztény irányú materiális áramlat, mely már a háború előtt is előrevetítette az árnyékát, melynek ismérve az összetartás, a folyton szerepelni vágyás [...], és csak kereste és várta az alkalmat, hogy a hatalomhoz juthasson. [...] Ez a faji materiálizmus Magyarországon a magyar nemzeti, magyar faji mivoltunkat és ősi keresztény mivoltunkat veszélyezteti. (Úgy van! balfelől.) Sokan érzik ezt, ma többen, mint régen. (Úgy van! balfelől.)" A gróf megoldási javaslata a – feltehetően a kialakult politikai táborokon túlmutató – „keresztény koncentráció" volt.[78] A kitűnően megválasztott jelszó 1917–1918 folyamán jelentős visszhangra talált.

Másnap egy harmadik arisztokrata, Esterházy Mihály gróf (Függetlenségi Párt) visszakanyarodott a földkérdéshez, de ő németellenes éllel fogalmazott: „Míg a magyar harcol, addig a magyar földet elrabolják tőle! A bankárok maradjanak a banknál! Német bankok bérelnek egész nagy országrészeket." Párttársa, Holló Lajos „német telepítést" emlegetett. Batthyány Tivadar gróf szerint „A háború alatt a szövetséges jön elfoglalni az országot!" Ugyanazon a napon Novák János (Kisgazdapárt) Krausz Izidor élesztő-

[73] Uo. 393.

[74] Uo. 698., 699., 700. ülés. *Képviselőházi Napló,* XXXIV. k. 172., 236., 255., 269.

[75] Az Országgyűlés 709. ülése. Uo. 562. – Désy Zoltán volt az a függetlenségi párti képviselő, aki – még 1912-ben – „Európa legnagyobb panamistájának" nevezte Lukács László munkapárti miniszterelnököt. 1913-ban a bíróság Désyt felmentette a rágalmazás vádja alól – védője egyébként Vázsonyi volt –, másnap Lukács lemondott és Tisza István lett a miniszterelnök. Désy a függetlenségi ellenzék hőse lett, majd 1915-ben az orosz fronton hősi halált halt.

[76] Az Országgyűlés 712. ülése. *Képviselőházi Napló,* XXXV. k. 78–79.

[77] Uo. 716. ülés. 185., 197., 207. – Batthyány Tivadar mondatai közben „Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Rekvirálni kellett volna! Megveszi a háború után egész Magyarországot !"

[78] Az Országgyűlés 716. ülése. *Képviselőházi Napló,* XXXV. k. 190. – Károlyi József beszédét negatívan értékelte a *Világ* és *Az Ujság,* pozitívan az *Új Nemzedék* és a *Magyar Kultúra.*

gyárosról, nyerészkedőről és árdrágítóról rántotta le a leplet, míg Förster Aurél újra csak a nagybankok „csodálatos terjeszkedéséről" szólt.[79] A rendkívül aktív Huszár Károly Tisza személyes diktatúráját a „tehetetlenség rémuralma"-ként emlegette. Volt néhány elítélő szava az irodalmi élet keresztényietlen, nemzetietlen tendenciáiról, a tisztviselők süllyedéséről, s végül azt a javaslatot tette, hogy „csepeli Weiss Manfréd urat" hívják be katonai szolgálatra.[80] (Weiss Manfréd egyébként a 60. életévét töltötte be 1917-ben.) Március 31-én Bartos János (Néppárt) ismét a vérző milliókat állította szembe a milliókat szerző bankokkal. Ők [a bankok] verték fel az árakat, ezzel „gazdaságilag lezüllesztik az országot [...] Kipréselték belőle az utolsó zsírcseppet is, s ha zsír már nincs, a vért is." A beszéd legfigyelemreméltóbb fordulatával „titkos szövetség" tevékenységét fedezte fel, hogy „teljesen tönkretegyék [...] a becsületes és eddig meg nem vásárolhatónak bizonyult társadalmi osztályokat" – nyilvánvalóan a keresztény középrétegeket.[81]

A Tisza-kormány bukása, az Esterházy-, majd a Wekerle-kormány bemutatkozása új vitákat támasztott; a képviselőház csak ősszel talált vissza a tavasszal elhagyott hanghoz. 1917. október 20-án Meskó Zoltán katonatiszt – a Függetlenségi Párt újonnan megválasztott képviselője – Weiss Manfrédnak szentelte szűzbeszédét. A szokásos „míg nemzetünk legjobbjai odakünn..., addig idehaza a bankok..."-tiráda után közölte: „Ma a Magyar Bank vásárol, holnap Weiss Manfréd vesz néhány ezer holdat; könnyen teheti, mert nála igazán arany lesz a vérből; neki ez a háború évenkint 400–500 millió koronát jövedelmez [...] Ministereket és kormányt buktathatna egy [elképzelt] Weiss Manfréd-párt, s az egész ország alkotmányát felforgathatná" – mondta. Meskó különösen a magyar föld védelmét hangsúlyozta: „Idegennek tekintek minden olyan földvásárlót, aki a magyar földet csak a hasznáért szereti, szemben azokkal, akik annak megtartásáért, birtokáért életüket is készek feláldozni" stb.[82] Tizenöt év múltán Meskó Zoltán alapította az első nyilaskeresztes, zöldinges pártot Magyarországon.[83]

[79] Az Országgyűlés 717. ülése. *Képviselőházi Napló,* XXXV. k. 219., 228., 293.
[80] Az Országgyűlés 719. ülése. Uo. 301–303.
[81] Az Országgyűlés 724. ülése. Uo. 429–431.
[82] Az Országgyűlés 745. ülése. Uo. XXXVII. k. 88–89.
[83] Gyurgyák János: i. m. 692.

Nem nehéz megállapítani a viták állandó témái közötti összefüggéseket. A nagybankokat és a háborús központokat a zsidó (olykor a német) tőkével azonosították. Ezek az idegen, gyökértelen erők keresztényietlen, liberális-materialista kultúrát támogatnak, a magyar értékeket veszélyeztetik. Ebben a nézetrendszerben Tisza liberál-merkantilista Munkapártja és a zsidó nagytőke egymás természetes szövetségeseinek számítottak. Azt is könnyű észrevenni, hogy a Függetlenségi Párt Tisza-ellenes támadásai és a Néppárt zsidóellenes szövegei tökéletesen kiegészítették egymást (bár rendre egyetértettek mindkét ellenség elítélésében). Különösen a néppárti honatyák – olykor papi személyek – jeleskedtek az ellentétek leegyszerűsítő, fekete-fehér (esetleg fekete-vörös) ábrázolásában. Olyan nyelvezetet használtak, amely Krisztus és a keresztények szenvedéseit, illetve pénz- és hataloméhes ellenségeik mesterkedéseit idézte fel. Mindez persze korántsem számított újnak, legfeljebb most gyakrabban és erőteljesebben hangsúlyozták. Egyetlen új téma bukkant fel a vádak láncolatában: a nagybankok földéhsége, amely a háborúból hazatérő magyar gazdákat megfosztja földjeiktől, kiforgatja javaikból.[84] Ez pedig alapvető fontosságú: a háború előtt a két tábor harca pénzről és kultúráról szólt; a háborúban ezekhez csatlakozott a (jelképes erejű) föld és – mint Vázsonyi esetében láttuk – a politikai hatalom. Kié (lesz) az ország? – riadóztatott az új kérdés: úgy tűnt, immár minden magyar érték végveszélybe került.

A második fejezetben említettem, hogy a parlament szerepe nem csökkent a világháborúban: ellenőrző funkciója elenyészett ugyan, de – mivel a politikai akciók minden más formáját korlátozták – a közvéleményt legalább annyira befolyásolni tudta, mint korábban. Megmaradtak a papírhiány ellenére több oldalt elfoglaló parlamenti tudósítások; a szereplésre vágyó képviselők fényezhették saját politikusi arcukat, ápolhatták kapcsolataikat választóikkal. Az ellenzék kézenfekvő módon egyszerre támadta a Tisza-kormányt (és annak három zsidó származású miniszterét), valamint a zsidó tőkét, mint amelyek közös vállalkozásban irányítják a hadigazdaságot. „Az addigi Tisza-féle zsidóvédelmi liberális politika [...] igen aktív zsidóbarát politikává válik [az első világháború alatt], hadd ne magyarázzam az okokat" – állapította meg

[84] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő.* 184.

Hajdu Tibor.[85] Az *Egyenlőség* helyesen látta, hogy a vitákat maga a háborúban is érintetlen parlamentáris rendszer generálta: „Valahányszor a kormány a kivételes hatalom kezeléséről jelentést tesz az országgyűlés elé, nagyot lendül a hadi állapotokból folyó gazdasági bűnök árfolyama", s „a hazaárulók készülő listájára szőröstül-bőröstül felkenik a zsidókat."[86] A parlament két háza nyolc többnapos vitát rendezett a „kivételes hatalomról" 1915 és 1918 között: ezt egyedül a parlament bezárásával lehetett volna elkerülni, ami a még kváziliberális Magyarországon elképzelhetetlen lett volna.

*

A zsidókérdés különböző aspektusaival foglalkozó cikkek 1916-tól fokozatosan elárasztották a folyóiratokat, majd 1917-től a napisajtót is. A műfajban legaktívabban a katolikus lapok vettek részt: a *Magyar Kultúra,* az *Élet,* a *Kereszténységszocializmus* és *A Sajtó,* továbbá a Függetlenségi Párthoz közel álló *Új Nemzedék* és *A Cél.* 1918-ra - legalábbis ami a mindent eluraló „zsidókérdést" illeti - tartalmukban és hangnemükben ezek a kiadványok már megkülönböztethetetlenek voltak egymástól.

A katolikus hetilapok és havi folyóiratok már 1915 elejétől, az első hadiszállítási botrányok kirobbanása óta egyre többet és egyre durvábban foglalkoztak a zsidókkal. Jó példa erre a Magyar Kultúra, amelyet Bangha Béla páter 1913-ban a liberális-progresszív sajtó ellensúlyozására alapított. E folyóirat egyik állandó szerzője a már említett Burján Károly volt, aki minden egyes lapszámban közzétette vitriolos antiszemita cikkecskéit. Fő ellenségeinek a radikálisokat és a szabadkőműveseket tekintette, személy szerint Jászi Oszkárt. „A nemzet hiénái és a progresszió" című 1915-ös írásában azonnal felfedezte a csaló hadseregszállítók és a radikálisok közötti kapcsolatot: „Az a kábítóan undok genny, mely ebből a kelevényből kiárad, [...] mind csupa progressziós névhez tapad."[87] Nagyjából ebben a stílusban követték egymást Burján reflexiói a hadiszállításokról, az inflációról, a feketepiacról, a nemzetiségekről, a kultúra elfajulásáról, de még a hadiárvák szervezett nyaraltatásáról is.[88] Később „A munkásokat halálba uszító Jászi"-ról, „a hadseregszállító néptörzs"-ről, „Weiszfeld-Vázsonyi üzelmeiről, a nemi betegségek mint a „zsidó óvszer- és leánykereskedők üzleti érdekeinek" következményeiről és a „szemiokrata lázadás"-ról a magyarság ellen.[89]

Az Élet - amelyet egy másik gimnáziumi tanár, Andor József szerkesztett - mérsékeltebb hangvételű, Prohászka Ottokár püspök vonalához közelebb álló hetilap volt. Sokat foglalkozott irodalmi és kulturális kérdésekkel. A konzervatív keresztény középosztály ízlésének megfelelően támadta az új budapesti irodalmat (Bródy Sándort, Molnár Ferencet, Szomory Dezsőt), de kerülte a szennyes antiszemitizmust. Legalábbis 1918-ig, amikor is a lap hangvétele apokaliptikussá változott, és a „magyar feltámadás" jelszavával készült a közelgő „nagy leszámolásra".[90] A háború utolsó évében Prohászka püspök - mint látni fogjuk - politikailag aktivizálódott, publicistaként pedig rendkívül termékennyé vált. 1916-ban hét, 1917-ben hat cikket publikált az *Élet*ben, de ezek egyike sem foglalkozott politikai témákkal. 1918 első tíz hónapjában viszont 14 cikket közölt, amelyeknek egy része kimondottan politikai jellegű volt. A 60. születésnapját ünneplő püspök a lap tanúsága szerint megkérdőjelezhetetlen tekintéllyé vált: személyét és szerepét ismételten Széchenyi István gróféhoz hasonlították.[91]

Két új katolikus havilap is jelentkezett 1916-1917 folyamán: *A Sajtó* és a *Kereszténységszocializmus.* Mindkettő lényegében egyetlen témával foglalkozott, a zsidókkal, s tette ezt a szennylapokra jellemző alpári stílusban. E lapok jól illeszkedtek az 1918-as évet jellemző világvége-hangulathoz, ezért - mint a nagy katolikus offenzíva előőrseivel - később foglalkozom velük.

Az *Új Nemzedék* és *A Cél* másféle pályát futott be, bár ugyanoda érkezett. Milotay István, az 1945 előtti évtizedek tehetséges és gátlástalan újságíró-szerkesztője 1913-ban a Tisza-féle liberális politikával szemben álló mérsékelt folyóiratként indította el az *Új Nemzedék*et.[92] „[...] Általában a magyar ellenzéki politikának nagy átka, hogy a 19-ik, de még a 20-ik században is insurgens módra

[85] *Vázsonyi Emlékkönyv.* (Szerk.: Kőszeg Ferenc.) Budapest, 1995. 102.
[86] *Egyenlőség,* 1917. február 3. 1-2.
[87] *Magyar Kultúra,* III. évf. 1915. 384.
[88] *Magyar Kultúra,* V. évf. 1917. 816.
[89] *Magyar Kultúra,* III. évf. 376., 495. V. évf. 405., 1025.
[90] *Élet,* VIII. évf. 1916. 1. sz. 146-148. X. évf. 1918. 5. sz. 409.
[91] *Élet,* X. évf. 1916. 2. sz. (Az egész októberi számnak ez volt a témája.)
[92] Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok,* 1971/3-4. 709-735.

küzd céljaiért. Nincs állandó hadserege, a választások alkalmával összekürtölt és összetoborzott népfölkelést állítja szembe újból és újból az uralkodó rendszer szervezett erejével" - kesergett 1915 őszén a szerkesztő.[93] Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője bizonyosan tévedett, amikor azt állította, hogy Milotay a zsidókérdés kedvéért indította folyóiratát.[94] Nem, 1916 előtt a probléma nyomokban is alig merült fel: az *Új Nemzedék* 1916-1917-ben fordult határozottan és véglegesen antiszemita és antiliberális irányba, a „zsidókérdés" pedig 1918-ra lett kizárólagos témája. 1914-1915-ben Milotay - szinte kivételként - ellenezte a háborút, amelyet osztrák ügynek tartott, s ezt az állásfoglalást színezték a nagybankokkal, a budapesti szellemmel, a galíciai bevándorlókkal szembeni vélekedései. Továbbra is azzal próbálkozott, hogy a függetlenségi „insurgenseket" megszervezze, radikálisabb irányba terelje, de egyúttal leválassza a Jászi-féle vonalról.[95] 1915-ben két érdekes levelet küldött erről a Károlyi Mihályhoz közel álló Apáthy István professzornak: „Semmi sem áll tőlünk [?] távolabb, mint faji, felekezeti vagy osztályellentétek kiélezésével teljesíteni publicisztikai hivatásunkat. Mi csak védekezünk, illetve védekezve támadunk, ha azt látjuk, hogy a másik részről a liberalizmus jelszavát s a magyar közvéleménynek közömbösségét vagy ideges félelmét bizonyos kérdések tisztázásától a legváltozatosabb visszaélésekre használják ki a tudományban, a politikában s a gazdasági életben egyaránt. *Mi a liberalizmust, a demokráciát vagy éppen a radikálizmust nem engedhetjük kompromittálni egyoldalú értelmezéssel, s nem engedhetjük, hogy a magyar intelligencia ezekből az irányzatokból épp e visszaélések miatt egyre jobban elidegenedjék, s magát a haladásellenes áramlatok karjaiba dobja.*"[96] A második levélben Milotay

[93] *Új Nemzedék*, II. évf. 1915. szeptember 26. 1. – Érdemes itt is felfigyelni a harcias szóhasználatra, amely azonban nem volt új keletű. „A függetlenségiek olyanok, mint a nomád arabok. Mindenik a saját lován, a saját fegyvereivel, a saját szakállára harcol" - írta *Sokfejűek* című politikai karcolatában Mikszáth Kálmán, évtizedekkel korábban.

[94] Szabolcsi Lajos: i. m. 1993. 193.

[95] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003. „Ekkor, a háború első két évében még baloldali és liberális szerzők sora ír a lapba: Csécsy Imre, Lakatos László, Boros László..." (308., 314-318.)

[96] Milotay István Apáthy Istvánhoz, 1915. március 8. OSZK Kézirattár. Levelestár. (Kiemelés az eredetiben.)

a Magyarország című függetlenségi párti napilap és Jászi Oszkár „szerencsétlen" és személyeskedő vitájára utalva helyezte el a függetlenségi gondolatot: „Általában végtelenül lehangoló, hogy mialatt mindenféle irányzatok, a *Világ*-féle radikálizmus, éppúgy mint a klerikális áramlat, nagy erővel fegyverkezik a jövendőre, s alulról felfelé kiépíti a maga szervezetét, a néplapoktól kezdve a tudományos revükig, a függetlenségi gondolat, amely pedig a legvonzóbb és leghatalmasabb argumentációval élhetne a háború után, nem fogja megtalálni azt a formát és azokat az eszközöket, amelyek nélkül nem lehet többé se az intelligenciát, se, ami tán még fontosabb, a parasztságot, szellemi befolyása alá vonni."[97]

Tehát 1915-ben Milotay (még) a klerikalizmus és a radikalizmus közötti „független" középút megtalálásában látta szerepét, talán misszióját. 1915 végétől kezdve azonban az *Új Nemzedék* kiterjesztette támadásait a „galíciaiakról" általában a zsidókra, a „hadiszállítók törzsét" kezdte emlegetni, szembeállítva őket a háborús hősökkel.[98] 1916-ban közölni kezdte a zsidó virilisták és hadiszállítók neveit, a liberalizmust és a radikalizmust viszont immár idézőjelek között, szitokszavak gyanánt használta.[99] Ezzel véglegesen a jobboldali radikalizmus táborához csatlakozott. Milotay 1917-ben felemelte szavát a nagybankok földéhsége ellen, majd a zsidók „hegemonikus uralmát" támadta.[100] Az 1917-es zsidókérdésvitát értékelve az *Új Nemzedék* is azzal vádolta a zsidóságot, hogy maga gerjeszti „minden lehető és lehetetlen alkalomkor" a zsidókérdést, illetve hogy „ideges félelmében minden kritika ellen hallatlan terrorral védekezik".[101] Maga Milotay Ágoston Péter könyvének értékelésénél leírta, hogy a diagnózisban egyetért, de a terápiában nem, mert „mióta a világ világ, [...] *a megoldás útja csak a kényszerítés lehet*"; a magyarság „szerezze vissza a veszendő és már elvesztett hegemóniát".[102] Végül 1918-ban csatlakozott Prohászka püspök jelszavához, a „hungarizmushoz", amely szerinte sem antiszemitizmus. „Nem a zsidókat akarjuk agyonütni, [!] hanem a magyarságot akarjuk talpra állítani. Úgy van, ezt kellett végre megmon-

[97] Milotay István Apáthy Istvánhoz, 1915. november 18. OSZK Kézirattár. Levelestár.

[98] *Új Nemzedék*, II. évf. 1915. 48. sz. 5.

[99] *Új Nemzedék*, III. évf. 1916. 36. sz. 13; 1916. 50. sz. 9-10.; 1917. 3. sz. 48.

[100] *Új Nemzedék*, IV. évf. 1917. 2. sz. 34.; 1917. 5. sz. 88.

[101] *Új Nemzedék*, IV. évf. 1917. 12. sz. 193-196., 32. sz. 509-510.

[102] *Új Nemzedék*, IV. évf. 1917. 13. sz. 209-211. (Kiemelés az eredetiben.)

dani, keményen és verhetetlenül."[103] Kétség sem fér ahhoz, hogy Milotay elszántsága, kitűnő tolla és szerkesztői tehetsége nélkül az antiszemita mozgalom jóval kevésbé lett volna hatékony.[104]

A Cél esetében még élesebb cezúrát tapasztalhatunk. Az 1910-ben (a Krúdy Gyula és Kellér Andor által megörökített) Szemere Miklós kezdeményezésére és pénzéből alapított társadalmi, közgazdasági, szépirodalmi és sportfolyóirat azt tekintette feladatának, hogy a magyar hitet, erkölcsöt, becsületet és hazafiságot védelmezze.[105] Az 1914-es évfolyamban a „zsidó" szó elő sem fordul, bár néhol utalnak a nemzetiségekre és a nemzetiségi kérdésre. A szerzők között ismert, progresszív neveket találhatunk, pl. Móricz Zsigmondét. A „zsidó" témák 1916-ban bukkannak fel először, általában a „turánizmus" vagy a fővárosi ügyek kritikája kapcsán.[106] A határozott antiszemita fordulat 1916 végéhez–1917 elejéhez köthető, amikor a lap felelős szerkesztője Farkas Zoltán lett. (Kállay Ubul főszerkesztő maradt, és nem változott az illusztris neveket – pl. Bethlen István grófét – felvonultató szerkesztőbizottság sem.)[107] *A Cél* ettől kezdve megnyitotta hasábjait a Kiss Sándorhoz, Altenburger Gyulához hasonló szélsőséges antiszemiták előtt; a témák, a szóhasználat, a jelzők lényegében ugyanolyanok voltak, mint a korábban említett folyóiratoknál.[108] Néhány ponton mégis újítónak bizonyult. Kiss Sándor, akit Gyurgyák könyve az első (nyílt) fajvédőkhöz sorolt, „Modern szépirodalmunk és a zsidóság" címmel közölt figyelemre méltó förmedvényt.[109] 1918-ban a folyóiratnak már jószerivel nem is akadt egyéb

[103] *Új Nemzedék*, V. évf. 1918. 32. sz. 6.

[104] Milotayt Szálasi későbbi propagandaminisztere, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály „Magyarország legnagyobb publicistájának" nevezte. (*A zsidókérdés magyarországi irodalma.* Budapest, 1943. 59.)

[105] Mint Gyurgyák is megjegyezte, *A Cél* folyóirat „még bibliográfiai szinten sincs feldolgozva". (Gyurgyák János: i. m. 371.)

[106] A fővárosi ügyekről: *A Cél*, VII. évf. 1916. 380–386., 453–457. A turánizmusról lásd az 5. fejezetben írottakat (Mészáros Gyula, Mezey István, Sassi Nagy Lajos cikkeit).

[107] A szerkesztőbizottság tagjai – Bernát István, Bethlen István gróf, dr. Dodák Emil, dr. Giesswein Sándor, Horváth Ákos, Kemény Árpád báró, Mezey Gyula, Pekár Gyula – különféle konzervatív körökhöz tartoztak.

[108] Altenburger, eléggé atipikus módon, biztosítási tisztviselő volt, aki 1915-ben – Németországból visszatérve – tette meg végleges fordulatát az antiszemitizmus és az antiliberalizmus felé. Kiss Sándor viszont, nagyon tipikus módon, tanárként, majd iskolaigazgatóként működött. (Szabó Miklós: i. m. 305.; Gyurgyák János: i. m. 680.)

[109] *A Cél*, VIII. évf. 1917. 562–573. és 432–433.

témája, mint a zsidók: maradéktalanul érvényesült benne az „ébredő magyar" szelleme. Még a szerkesztőbizottsághoz időközben csatlakozott Prohászka Ottokár is megtisztelte egy cikkel.[110]

E rövid áttekintésből is nyilvánvaló, hogy a sajtó egy részének antiszemita fordulata ugyanakkor – 1916 második felében és 1917 elején – kezdődött, amikor az országgyűlésé. Innentől kezdve az antiszemita hullám egyre erősebbé, már-már ellenállhatatlanná vált. A fő irányok, támadási pontok megegyeztek azzal, amit a Néppárt és Függetlenségi Párt politikusai képviseltek. (Korábban láttuk, hogy néhány agrárius folyóiratban is feltűntek antiszemita hangok, bár ezek rendszerint a megszokott tőke- és Budapest-ellenes kereteken belül maradtak.)[111] Természetesen nagyon jó volna tudni, hogy melyik folyóiratot hány példányban adták el, melyik mennyire hatott az értelmiségi és a középosztálybeli körökben. Az mindenesetre feltűnő, hogy az általános papírhiány közepette is azonos terjedelemben és kiállításban jelenhettek meg, ma is jó minőségűnek mondható papíron, sőt még új katolikus folyóiratok alapítására is futotta.

A két legnépszerűbb vicclap közül a *Borsszem Jankó* Tisza-barát és filoszemita, a *Bolond Istók* függetlenségi irányú és zsidóellenes volt. Természetesen a rajzok, a kommentárok állandó alakokat és sztereotíp tulajdonságokat jelenítettek meg: a gazdag bankár és a hadiszállító (meg kövér feleségeik) mindig jellegzetesen zsidó típusok voltak. Szintén zsidók lettek a hátország lógósairól szóló tréfák állandó szereplői.[112] Mint említettem, a hadimilliomosok neveit mindig „sch"-végződéssel írták le, zsidó gyökereikre utalva. A *Bolond Istók* persze szókimondóbb és nyersebb hangot használt: az első háborús zsidóviccek már 1915 elején feltűntek benne, majd osztódással szaporodtak: a zsidókat árdrágítókként, feketézőkként, csalókként, spekulánsokként, árurejtegetőkként, Galíciából beözönlőkként vagy szimplán csak parazitákként ábrázolták.[113] Megint nehéz megbecsülni a rajzok és viccek hatását, de biztosra vehető, hogy több embert értek el és direktebben hatottak, mint Milotay vagy Prohászka kifinomultabb érvei.

[110] *A Cél*, IX. évf. 1918. 2–11.

[111] „Háború és Bankuralom". *Magyar Gazdák Szemléje*, XXII. évf. 1917. 136–142.; „A drágaság és a székesfőváros". *Köztelek*, XXV. évf. 1915. június 12.

[112] *Borsszem Jankó*, 1916. január 2., 1916. július 16.

[113] *Bolond Istók*, 1915. január 31., február 7., február 14., február 28. stb.

Az értelmiséghez és a középrétegekhez feltehetően inkább az utóbbiak jutottak el, az egyszerű emberek a vicclapokat forgatták – enynyiben biztosan létezett valamilyen „munkamegosztás" az antiszemitizmus terjesztésében.[114]

Még két irodalmi jelenség érdemel figyelmet a világháborús „zsidókérdés" kapcsán: a magyar írók megnyilatkozásai, illetve az ún. jövőirodalom. Ugyanis a legnagyobb magyar írók közül néhányan – Ady, Kosztolányi – reagáltak a problémára. Kosztolányi egyik – aránylag korai, 1916 januárjában megjelent – cikkében az antiszemitizmust múló divatként kezelte: az éjszakai vonat unatkozó utasainak üres locsogásaként. „Jelszavakból sohase indul mozgalom vagy forradalom" – írta, ám a „társasjátékszerű vasúti antiszemitizmust" mégsem tartotta egészen veszélytelennek: bár „ez a háború [...] úgyszólván megcáfolta a fajelméletet – nincsenek fajok, csak népek és érdekek vannak [...] ez a háború [mégis] mindenütt a zsidóság problémáját dobta fel". Kosztolányi másik cikke, a „Mi huszonötezren", amelyet 1916-ban a galíciai menekültek védelmében írt, sokkal ismertebb ennél.[115] Közismert és sokat elemzett írás Ady híres „Korrobori"-ja is – 1917 nyarán –, amely szép, erőteljes, kissé talányosan megfogalmazott hasonlatokkal kelt a zsidók védelmére, szenvedélyesen helyeselve az asszimilációjukat. A cikk feltehetően nem született volna meg Ágoston Péter könyve, majd az azt követő heves viták nélkül.[116]

Ami az ún. jövőirodalmat illeti: Magyarországon 1916 és 1918 között tucatnyi könyvet – vagy inkább könyvecskét, füzetet, pamfletet – publikáltak az ország háború után kívánatos berendezkedéséről. E művek színvonala nem túl magas, de feltűnő, hogy a témák között a középosztály és a zsidóság helyzete szinte mindig megjelent – rendszerint együtt.[117] A szerzők között voltak asszimi-

[114] Léteznek szórványos adatatok az újságok példányszámairól, de csak a napilapokat illetően. A századelő sajtójáról legújabban lásd Kiss Mária Rita tanulmányát: *Századvég*, 2001/1.

[115] Kosztolányi Dezső: Éjszaka a vonaton. In: *Füst. Hírlapi cikkek 1914–1920.* (Szerk.: Réz Pál.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 238–241., 315–317.

[116] *Ady Endre Művei. Publicisztikai írásai.* Szerk.: Vezér Erzsébet. 3. k. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 519–522.

[117] Ezek a munkák – Ágoston Péter, Altenburger Gyula, Buday Barna, Cséry László, Fényes Samu, Jellinek Henrik, Hegedűs Loránd, Iklódy-Szabó László, Keményfy K. Dániel, Méhely Kálmán, Pályi Ede, Polónyi Géza, Szegedy Miklós, Thoroczkay Viktor, Turnowsky Sándor, Vadnay Tibor és mások művei – elemzésre érdemesek, de itt erre kísérletet sem tehetünk.

lációpártiak és kirekesztők, konkrét megoldásokat felvetők és az általános jelszavaknál megmaradók; voltak, akik a „zsidókérdést" a sok probléma egyikeként kezelték, de olyanok is – mint a már említett Altenburger Gyula –, akik a magyarság élethalálkérdéseként fogalmazták meg.[118] (Altenburger, az antiszemita biztosítási tisztviselő 1917-ben csatlakozott *A Cél* szerkesztőbizottságához.)

*

Többször említettem, hogy különböző katolikus körök nagy szerepet játszottak a háború előtti és alatti hazai antiszemitizmus felélesztésében. Fokozódó aktivitásuk szorosan kapcsolódott a zsidókérdés felfedezéséhez, ami 1917–1918-ban már nagyon tudatos politikának tűnik – bár mindenképp óvakodnék attól, hogy ezt egyetlen központból irányított folyamatként ábrázoljam. A liberalizmus (radikalizmus, szabadkőművesség, szocializmus stb.) elleni – sokféle fegyverrel, számos terepen folytatott – küzdelemnek két fő alakját érdemes kiemelni: Bangha Béla pátert, a nagy szervezőt és Prohászka Ottokár püspököt, a főideológust. „Prohászka bevitte a katolikus férfitársadalmat a templomba, Bangha pedig kivitte körmenetekben az utcára, s megszervezte a közélet visszahódítására. Életének legnagyobb sikerei a zsidó sajtó elleni küzdelemhez és a keresztény sajtó megteremtéséhez fűződnek."[119]

A „visszahódításért" vívott harc legfőbb terepe kétségtelenül a sajtó volt. Bangha páter mint „sajtóapostol" kezdeményezte és vitte sikerre a Központi Sajtóvállalat (KSV) létrehozását, amely aztán a katolikus sajtó irányító szerve lett.[120] Bangha 1917-ben számos cikkel indította el offenzíváját, hangsúlyozva, hogy a népszerű és hatásos keresztény sajtó („Az Esthez hasonló boulvard-lap") megteremtése az egész katolicizmus élethalálkérdése.[121] Termé-

[118] Szabó Miklós: i. m. 322–340.

[119] Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* München, 1974. 202.; Szabó Miklós: i. m. 256–260.; Gyurgyák János: i. m. 295–301.; *Új Nemzedék*, 1940. április 29.

[120] A katolikus sajtóakciót legrészletesebben Dr. P. Burka Kelemen O. F. M.: *Buttkay Antal O. F. M.* (Pápa, 1941.) című műve írta le. Lásd még Bangha Béla S. J.: *Összegyűjtött munkái.* XXV. és XXVI. k. Budapest, 1941; Nyisztor Zoltán: *Bangha élete és művei.* Budapest, 1941; Salacz Gábor: i. m. XXXI. fejezet; Szabó Miklós: i. m. 331–332.

[121] Bangha Béla S. J.: *Összegyűjtött munkái.* XXV., XXVI. k. Salacz Gábor: i. m. XXXI. fejezet. és Keményfy K. Dániel: *Háború és politika.* Esztergom, 1917. 109.

szetesen nem volt egyedül: Baranyai Jusztin, Buttkay Antal és az 1920-as évek fővárosi politikájában nagy szerepet játszó Wolff Károly segítette a szervezést. Döntőnek bizonyult Csernoch János hercegprímás támogatása, aki százezer koronáért jegyzett KSV-részvényt a társaság alapításakor.[122]

Az egyenként 25 koronába kerülő részvények jegyzése 1918 januárjában kezdődött, és az akció sikere minden várakozást felülmúlt. Júniusig 16 000 részvényes 12 millió koronáért jegyzett KSV-részvényt, majd „ötezer ember kiáltotta ki a Központi Sajtóvállalat Rt. megalakulását".[123] „Veszedelemben volt a haza: megmentettük hadikölcsönökkel. Veszedelemben van a kereszténység: mentsük meg a keresztény sajtókölcsönnel!" - fújt riadót a katolikus *Mária Kongregáció* (az ugyancsak Bangha szerkesztette) „Hitbuzgalmi Képes Havi Folyóirat" 1918-ban.[124] A KSV 25 alapító tagja között öt arisztokratát - köztük Károlyi József grófot, Fejér megye (Prohászka szűkebb pátriája) új főispánját, a „keresztény koncentráció" meghirdetőjét -, nyolc főpapot és nyolc egyetemi tanárt találunk. Az ellenőrző bizottság tagjai között Farkas Zoltánnak, *A Cél* friss főszerkesztőjének neve is olvasható. A sajtóakció részleteiről az útszélien antiszemita hangot használó *A Sajtó* című lapocskából értesülünk, amely 1916 őszén a „Katolikus Sajtóhölgybizottság" havi folyóiratakéntként, gróf Mailáth Györgyné elnöklete alatt jelent meg.[125] Témáiban és hangvételében nagyon hasonlított hozzá az 1917-ben indított *Kereszténységszocializmus*, „a kereszténységszocialista szabadszervezetek központi hivatalos lapja". Utóbbi bizonyos mértékben gátolta az egységes katolikus sajtóbirodalom kialakítását, ugyanis láthatóan nem volt ínyére a főpapi, mágnás és professzori elit irányítása. Ezért 1918 szeptemberében kiadta a „Kereszténységszocialista Sajtóvállalat Rt. alapítási tervezetét": a 17 alapító tag között tisztviselők, tanítók, altisztek, kisiparosok, munkások, gazdák foglaltak helyet.[126] Az érzékelhetően demokratikusabb és radikálisabb szerveződés még a radikalizálódó katolikus „fősodort" is irritálta: az *Alkotmány* cikke sietett elhatárolódni tőle.[127] Természetesen a kereszténységszocialisták nem tudták komolyan megzavarni a kibontakozó egységet.

Bangha páter lázas tevékenysége nem korlátozódott a sajtóra - talált időt országjáró utakra is. Romsics Ignác kutatásai szerint az 1917 májusában Kecskeméten és az 1918 februárjában Kiskunfélegyházán előfordult - „jól kivehetően zsidóellenes élű" - zavargások „Bangha Béla 1916-os, majd 1918 eleji Duna–Tisza közi körútjaival hozhatók összefüggésbe, aki beszédeiben [...] főleg a »keresztényellenes« zsidó sajtó visszaszorításának, illetve ellensúlyozásának a szükségességéről beszélt." Kiskunfélegyháza rendőrkapitánya jelentette: „Bangha beszéde, bár akkor nyomban rendőri beavatkozásra nem szolgáltatott okot, mégis alkalmas volt arra, hogy a gyűlésen igen nagy számban jelen volt egyszerű gondolkodású asszonyok lelkében a nem katolikus hitfelekezethez tartozókkal szemben való magatartásukra és érzelmükre kedvezőtlen és nagy fokban ellenszenves hatást keltsen."[128]

A katolikus újjászületés a pártpolitika területén is megfigyelhető. 1918. február 3-án a három keresztény párt - a Néppárt, a Keresztény Szocialista Párt és a Keresztény Szocialista Szövetség - Keresztény Szociális Néppárt néven egyesült. Az új párt modern programot dolgozott ki: követelte az általános, egyenlő és titkos választójogot, a közigazgatás demokratizálását, a munkásvédelmet, a földbirtokreformot, a tisztviselők helyzetének rendezését, a nagytőke, a trösztök és a földbirtok-spekuláció elleni védelmet, valamint az önálló haderőt. S nem utolsósorban: az új párt programja az addigi néppárti programokkal szemben - 1895 óta először - nem követelte az egyházpolitikai törvények revízióját. „Támogatni fogunk minden kormányt, amely a felforgató elemek ellen dolgozik" - fejeződött be a programnyilatkozat.[129] Ezzel a program-

[122] Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 191. - Csernoch hercegprímás lojális maradt a református Tiszához, de a háború alatt közelebb került Bangha és Prohászka vonalához. Wolff Károlyról lásd *Wolff Károly élete, politikája, alkotása.* (Szerk.: Szigethy Endre.) Budapest, 1943. 38.

[123] *A Sajtó,* III. évf. 1918. január 20.

[124] *Mária Kongregáció,* XI. évf. 1917-1918. 149.

[125] *A Sajtó,* III. évf. 1918. január 20., 1918. július. Uo. I. évf. 1916. december. („Első számunkat százezernél több példányban kapkodta szét a közönség.")

[126] *Kereszténységszocializmus,* 1918. szeptember 15.

[127] *Alkotmány,* 1918. szeptember 18. - Ezzel együtt az *Alkotmány* is nagyon messzire elment a szélsőséges antiszemitizmusban 1918 folyamán: nem csak Prohászka írt *A Cél*ba, de az útszéli Burján Károly is az *Alkotmány*ba.

[128] Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 31.

[129] Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918.* 188-189.; Gergely Jenő: *A kereszténységszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 58-80.; Dániel Szabó: The Crisis of Dualism and the „New Compromise". In: Mária Ormos–Béla K. Király (Eds.): *Hungary: Government and Politics 1848–2000.* Boulder, 2001. 104-138.

mal olyan katolikus erő jelentkezett, amely a korábbinál sokkal alkalmasabb volt arra, hogy valódi néppártként politizáljon. A szociáldemokrácia oldaláról – megérezve a veszélyt – Somogyi Béla rendkívül élesen támadta az új néppárti programot.[130]

Ezzel egy időben a politizáló katolicizmus igyekezett kiszélesíteni bázisát: megnyerni a budapestieket, a munkásokat és még több nőt. Új erőre kaptak a Mária Kongregációk, valamint az – 1917-ben, Bangha páter kezdeményezésére – megalakult Kisegítő Kápolna Egyesület, amely „Budapest hitéleti reneszánszában" nagy szerepet töltött be.[131] A Szent István Társulat irodalmi és tudományos osztályának helyébe – Giesswein Sándor vezetésével – létrehozták a Szent István Akadémiát, teljes akadémiai szervezettel, négy osztállyal.[132] A legfontosabb és legnagyobb szabású szerveződés azonban az 1908-ban alakított Katolikus Népszövetség volt, amelynek taglétszáma megkétszereződött; 1916–1917-re elérte a háromszázezer főt. A szövetség nagygyűléseket tartott, jótékonysági és felvilágosító akciókat szervezett, röplapokat adott ki, önálló Jogvédő és Biztosítási Osztályt, Gazdasági Irodát működtetett, továbbá számos szatellit-szervezetet hozott létre – pl. a Katolikus Karitász mozgalmat vagy a Katolikus Tanítónők „állandóan izmosodó" mozgalmát.[133] A Népszövetség és az egyéb katolikus mozgalmak működését elősegítette, hogy az egyházi vezetők sokkal szívesebben támogattak – legalábbis nyíltan – ilyen szerveződéseket, mint politikai pártokat.

A Katolikus Népszövetség 1918 márciusában ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját. Az ünnepségek egy héten át tartottak; a szónokok elsősorban az újonnan fuzionált párt programjának ismertetésére használták fel az alkalmat. Rakovszky István képviselő, a szövetség elnöke (1921-ben IV. Károly miniszterelnök-jelöltje) megnyitójában „egy destruktív áramlat" elleni harcra szólított fel, „mely mögött szervezett erők működnek". Haller István (1919–1920-ban kultuszminiszter) szerint meg kell menteni a társadalmat a káros szellemi befolyásoktól, a bujtogatóktól, ezért „Meg kell szerveznünk az ifjúságot, a női társadalmat, foglalkoznunk kell a kisgazdák bajaival és foglalkoznunk kell a munkássággal." Esztergom polgármestere, Antóny Béla hozzátette: „iparkodjuk egy független, erős magyar középosztály megteremtésén". Végül Huszár Károly fejtette ki a párt célkitűzéseinek lényegét: „Új Magyarországot akarunk, keresztény legyen, nem az új magyaroknak a Magyarországa, hanem Szent István népének Magyarországát kívánjuk. [...] Nem akarunk szerzett jogokat bántani, de nem nézhetjük tétlenül, hogy a nemzet intelligenciáját tervszerűen kicserélik olyan anyaggal [!], amely sem nem keresztény, sem nem magyar. Míg hőseink a harctéren vetekednek a dicsőségben, idehaza a háborús erkölcsök züllésének ijesztő képeivel találkozunk, amely ez idegen elemek káros befolyásának tulajdonítható. Rendszeres agitáció folyik a keresztény hit és erkölcs teljes kiirtása, megölése mellett. Ez az aknamunka megmételyezi jövő nemzedékünk lelkét."[134]

Huszár Károly tanító Bangha Béla és Prohászka Ottokár mellett a katolikus triász harmadik legfontosabb tagja volt. Már huszonnégy évesen fellépett néppárti képviselőjelöltként, majd négy évvel később (1910-ben) meg is választották. Még az egyébként szűkszavú parlamenti almanach is megállapította, hogy „a néppárti és keresztényszocialista, valamint a katolikus népszövetségi mozgalmak legagilisabb szervezője. Tízezrekre [?] megy a száma beszédeinek, melyeket az ország minden részében népgyűléseken elmondott. Fáradhatatlan szervező, kitűnő szónok, kimondottan agitátor-tehetség, kinek megválasztása nagy nyereség pártjára."[135] A majdani miniszterelnök világnézetének jellemzésére legyen elég egyetlen saját gondolata: „Minden istencsapásnak idegen neve van Magyarországon. A magyar érzék nem is talál megfelelő szót az olyan átkos fogalmakra, minők a liberalizmus, a szocializmus, az anarchia, a filoxera, az influenza, az obstrukció és az ex-lex."[136]

1917-ben a jezsuita Martinovich Sándor *A zsidókérdés* címmel adott ki könyvecskét, amely a „Vallás és műveltség" könyvtárának 8. köteteként jelent meg Pécsett. Munkája rövidségének és rendkívül egyszerűen megfogalmazott érveinek is köszönhetően hamar népszerű lett. Martinovich három zsidó típust különböztetett

[130] Somogyi Béla: *A Keresztény Szocialista Néppárt programmja az igazság megvilágításában.* Budapest, 1918.
[131] *A budapesti római katolikus egyházközségek első tíz éve.* Budapest, 1930. 15–21., 90–94.
[132] *Huszadik Század,* 1916. II. évf. 320.
[133] *A Katolikus Népszövetség tíz éve 1908–1918.* Budapest, 1918. 15., 41–42., 58.
[134] *Alkotmány,* 1918. március 12. (Mindegyik idézett beszédrészlet innen származik.)
[135] *Magyar Országgyűlési Almanach 1910–1915.* Szerk.: Vásárhelyi Ferenc. Budapest, 1910. 200.
[136] Szabó Dániel: *A Néppárt.* Kandidátusi disszertáció kézirata. Budapest, 1983. 78.

meg: az „uzsorahajlamú kazárt", a „nemzetközi zsidót" (Jászi, a *Nyugat* köre stb.) és a „magyar zsidót", de szerinte ez utóbbi „a tömeges bevándorlás miatt" egyre fogy. Felsorolta *A Cél*, a *Magyar Kultúra*, az *Új Nemzedék* és az *Alkotmány* összes sztereotípiáit a „kétezer éves zsidókérdés"-ről, amelynek lényegét a „világháború ezernyi tapasztalata" is megerősítette. „Ott tartunk hát, hogy a zsidóság [térfoglalása] a legnagyobb fokban veszélyezteti már gazdasági, kulturális és nemzeti létünket", és ezzel szemben „a magyar faj" védtelen és „létében veszélyeztetett". Martinovich újítása az a megállapítás volt, hogy a zsidóság a nemzetiségekkel is szövetkezik a magyar hegemónia ellen: „zsidó, demokrácia, nemzetiségek egy táborban! - ez a legújabb triple-alliance" - írta.[137] Martinovich nem állt elő a „zsidókérdés" megoldásának javaslatával, ezt Banghára és Prohászkára hagyta.

Végezetül a háborús évek még egy újdonsággal szolgáltak: az addig rivalizáló katolikus irányokat egy táborba tömörítették, és tudatosan igyekeztek előmozdítani a katolikusok és a protestánsok közeledését. Bangha páter Prohászkához fordult, el- és felismerve, hogy „Kegyelmes Úr az egyetlen, aki ma tömörítheti a keresztény középosztály óriási tömegeit, nőket, katonákat, mindenkit."[138] Az együttműködés szándéka Károlyi József nevezetes „keresztény koncentrációt" sürgető beszéde óta határozott formát öltött. Megnyilvánult abban is, hogy *A Cél* átalakult szerkesztőbizottságában Prohászka mellett immár a kálvinista Császár Elemér professzor és a lutheránus püspök Raffay Sándor is helyet kapott.[139] Raffay Sándor önéletrajzi feljegyzései keményen antiszemita főpapot mutatnak, akinek „A zsidókérdés [...] nem vallási, hanem faji kérdés." Jénában és Lipcsében a hírhedt Stöcker udvari lelkész szociális elgondolásait tanulmányozta, és arra a következtetésre jutott, hogy „A szociális kérdések egyik legnehezebbje a zsidókérdés. [...] Az elvi antiszemitizmus ellen senkinek sem lehet kifogása. A faj kellemetlen." A megoldást a bevándorlás

[137] Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*. Pécs, 1918., 6., 25., 35. - Az *Egyenlőség* szerint (1918. június 22.) Martinovich füzetét ingyen osztogatták a frontkatonák között, amit nehéz elhinni.

[138] Bangha 1918. december 8-i levele. Püspöki Levéltár. Székesfehérvár, Prohászka Ottokár levelezése. A levél szóhasználata elárulja, hogy 1918 előtt keveset érintkeztek.

[139] Szabó Miklós: i. m. 2003. 329.; Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. A napbaöltözött ember*. Gondolat, Budapest, 1994. 162.

teljes leállításában és az 1914 óta bevándoroltak kiutasításában találta meg - „a maradékot már megbírja a magyarság".[140]

1918-ban Prohászka Ottokár már mint a magyarországi antiszemitizmus vezető ideológusa lépett fel. Egyik régebbi munkájában még Gergely Jenő is elismerte, hogy a püspök „1918 elején egyértelmű fordulatot tett a szélsőjobboldal felé".[141] Véleményem szerint a fordulat inkább saját szerepének - talán nemzetmentő küldetésének - a felismeréséből fakadt, hiszen a Prohászka egész pályáját végigkísérő antiszemitizmus nem lehet kérdéses.[142] Már 1894-1895 körül élesen támadta a zsidó vallás recepcióját, „felsorakoztatva ellene a keresztény antijudaizmus egész érvkészletét".[143] Később, az *Esztergom* című lapban írt cikkeiben mindig negatív értelemben említette a zsidókat; „Összekapcsolja a liberalizmus, a szabadkőművesség és a zsidóság fogalmakat, közös eredőt tételezve fel."[144] Kétségtelen, hogy Prohászka példátlan közéleti aktivitása 1918-ban legalább annyira ideológiai, mint gyakorlati politikai megfontolások eredménye volt. Feltehetően nem kellett meggyőznie magát arról, hogy antiszemitizmusának felélesztésével általános orvosságot kínál a „keresztény Magyarországot" pusztulással fenyegető gonosz erőkkel szemben. 1917-1918-ban végveszélyt érzékelt, és fel akarta készíteni népét a közelgő nagy és végső leszámolásra - ahogy a saját és a másik tábor többi ideológusai is tették. S éreznie kellett azt is, ami Bangha idézett levelében állt: ő az egyetlen megkérdőjelezhetetlen tekintélyű, országosan ismert katolikus személyiség, akinek vállalnia kell a keresztény társadalom ébresztését, és szállítani az ideológia fegyvereit a közelgő csatára felsorakozó hadseregnek.

Egy zsidó szerző, Hajdu Miklós már 1916-ban leírta, hogy a magyar katolicizmus szítja a belső háborút a „szabadkőművesek, radikálisok, szociológusok és hozzájuk hasonló közveszélyes ele-

[140] *Raffay Sándor püspök önéletrajzi feljegyzései*. Evangélikus Országos Levéltár, Budapest, 39., 35.

[141] Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. 66–76.

[142] A legújabb cikkek Prohászkáról: „Ma is megköveznék". *Magyar Narancs*, 2004. január 8.; „Akikre büszkék vagyunk." *Élet és Irodalom*, 2006. május 12.

[143] Prepuk Anikó: Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk.: Angi J.–Barta J. Debrecen, 2000. 275–276.

[144] Taubner Gizella: Prohászka Ottokár és az Esztergom című havilap 1896–1905 között. In: *Prohászka Ottokár, Magyarország apostola és tanítója*. Szerk.: Szabó F.–Mózessy G. Szeged, 2002. 65–84.

mek" ellen. Továbbá: „A magyar katolicizmus visszavágott, és fabrikált egy második számú hadüzenetet. Vagy ha tetszik: vérvádat."[145] A radikális *Világ* két évvel később teljes joggal számolt be „a klerikalizmus új frontjá"-ról „Sárospataktól Székesfehérvárig". A *Sárospataki Református Lapok* a vallás és az egyház ellenségeivel szemben a „keresztény világnézet híveinek egy táborba tömörítését" hirdette, amit az *Alkotmány,* a *Keresztényszocializmus,* valamint a *Gazdaszövetség* is üdvözölt.[146] 1918 szeptemberében - éppen Raffay Sándor evangélikus püspöki beiktatása kapcsán - az Alkotmány egész oldalas vezércikke a keresztény összefogás fontosságát hangsúlyozta.[147]

Csernoch hercegprímás erőteljesen szorgalmazta a keresztény együttműködést, és mind Banghával, mind Prohászkával, mind a Néppárt vezetőivel igen jó viszonyt ápolt.[148] Magától értetődik, hogy e formálódó „keresztény koncentrációban" nem kaphatott helyet az olyan toleráns, sőt filoszemitának tartott főpap, amilyen például a Tisza családhoz közel álló Baltazár Dezső, Debrecen kálvinista püspöke, Ágoston Péter könyvének kemény kritikusa volt.[149]

[145] Dr. Hajdu Miklós: Világnézetek csatája. In: Hevesi S.–Polnay J.–Patai J.: *A magyar zsidó hadi archívum almanachja.* Budapest, 1916. 36.

[146] *Világ,* 1918. szeptember 26.

[147] *Alkotmány,* 1918. szeptember 7.

[148] Csernoch János, még új kalocsai érsekként, 1911-ben „nyíltan hadat üzent a baloldalnak. Tiszával és a protestánsokkal való összefogás híveként sürgette, hogy koncentrálják a keresztény erőket a hit, az erkölcs és a haza védelmére". (Gergely Jenő: i. m. 1977. 56.) Az esztergomi Prímási Levéltár őriz egy Csernoch hercegprímáshoz intézett érdekes Prohászka-levelet, 1918. szeptember 8-i keltezéssel. Ebben a püspök beszámol arról, hogy „A szociális hét nagyon jól sikerült, s reméljük, hogy szolgálni fogja a keresztény társadalom szerveződését." Izgalmasabb azonban az alábbi bizalmas kérése: „Az itteni, hozzánk közelebb álló keresztény körökben nagyon félnek, hogy most a budapesti adófelügyelő nyugalomba vonulván (Gassner Pál), helyébe zsidót, valami Hahnt neveznek ki, ami ismert okokból [!] nem volna kívánatos. Azért írom ezt, hogy fölkérjem Eminenciádat, ha esetleg jónak tetszik látni [!], szóljon az illetékes miniszternek ez ügyben." (Csernoch János magánlevelezése. Magánlevéltár. 20. doboz, 7/515. sz.) Jó volna tudni, mik lehettek az „ismert okok", amelyek a zsidó Hahn adófelügyelőt annyira nemkívánatossá tették az egyház számára.

[149] *Alkotmány,* 1918. augusztus 8.; Gyurgyák János: i. m. 410.

1918 – DÖNTÉSEK ÉS KATASZTRÓFÁK

Hangulatok, jóslatok

Hogy a rettenetes 1917-es év végén a hátország hangulata a mélypontra süllyedt, az egy józan és mérsékelt liberális, John Maynard Keynes édesanyjának küldött leveléből is megítélhető. Nem kevés keserűséggel és öniróniával írta: „Karácsonyi gondolataim alapján a háború további elhúzódása - mindazokkal a fordulatokkal, amelyeknek tanúi vagyunk - valószínűleg az eddig általunk ismert társadalmi rend eltűnésével jár. Némi bánatot érzek, de úgy gondolom, egészében nem nagyon sajnálom. A gazdagok eltűnése miatt cseppet sem szomorkodom, nekik pedig csak a javukra válik. Ami mégis megrémít, az az általános elszegényedés valószínűsége. Egy év leforgása alatt el fogjuk játszani azokat a követeléseinket, amelyekre jogot formálhattunk az Újvilágban, és cserébe ezt az országot amerikai jelzálogba fogják csapni. Számomra egyetlen lehetőség marad: derűsen beállok a bolsevikok közé, és ahogy reggel itt fekszem az ágyban, meglehetős megnyugvással gondolok arra, hogy miután vezetőink éppoly tehetetlenek, mint amennyire őrültek és gonoszok, egy bizonyos típusú civilizáció bizonyos korszaka nagyon hamar véget ér. Kíváncsi vagyok, milyen hosszúak lehetnek a sorok nálatok, Cambridge-ben..."[1]

Az előző fejezettel már átléptünk az 1918-as évbe, amely mindegyik hadviselő országban rendkívüli bonyodalmakat hozott - úgy

[1] Keynes 1917. december 24-i levele. In: *Collected Writings.* XVI. k. London, 1971. 256–257. (Ed. Robert Skidelsky.)

a frontokon, mint a hátországban. A kitartás és a végleges kimerülés esztendeje volt, az összeomlásé és az összeomlásból született győzelemé, a nemzeti és a társadalmi forradalmaké, és ezt megelőzően az általános sztrájkoké a központi hatalmak országainak hadseregeiben és hátországában.[2]

Keynes sorai a küzdelembe belefáradó Angliában íródtak, amely mégis kitartott, elviselte a háború kihívásait, mégpedig sokkal sikeresebben, mint a központi hatalmak országai. Utóbbiak esetében egy végletesen felfordult világ áll előttünk – erről Karinthy vagy Kosztolányi rövid írásai pontosan tudósítanak.[3] A kortársak naplóiból ugyanez a kép kerekedik ki. Dánia berlini ügyvivője, Hans-Peter Hanssen a német főváros egyik legjobb szállodájában írta: „Az ínség egyre jobban észrevehető. Itt, a Hotel Fürstenhofban már nincsenek teáskanalak. Mindegyiket ellopták, újakat nem lehet beszerezni. A főpincér panaszolta, hogy a vendégek gyakran ellopják az ágyneműt. Ma a lavórt vitték el a fürdőhelyiségből – egy másik vendég hét pár cipőt lopott el az első emeleten! Számos hasonló incidensről lehetne beszámolni."[4] Evelyn Blücher hercegnő szerint: „A rablás és fosztogatás mindenütt napirenden van, az embert gyakorlatilag tolvajok veszik körül." Továbbá: „Bárki, aki szőrmekabátot vagy jobb minőségű csizmát hord, a »hadimilliomosság« gyanújába kerül."[5] Stettin katonai parancsnokának „hangulatjelentése" szerint: „Mindent elvisznek, ellopnak, ami mozdítható. A vasúti alkalmazottak (tiszteket is ideértve) nap mint nap egész szerelvényeket fosztanak ki. Az állami tulajdon magáncélokra való eladása egészen elképesztő méreteket öltött."[6] A naplójegyzeteinek tanúsága szerint addig inkább bizakodó temesvári iskolaigazgató, Berkeszi István is lassan feladta reményeit: „Komisz világot élünk; a sikkasztás, csalás, rablás rendkívül elterjedt; a szökött katonák nagyon elszaporodtak [...] Az élet napról napra nehezebb lesz [...] Nincs bőr, nincs cipő, nincs ruha, kevés az élelem, és ami van, naponként minden drágább és rosszabb."[7] A *Pesti Napló* „Csalók, rablók, gyilkosok" című cikkében a várakozások visszájára fordulásáról számolt be: „Bezzeg most mindenütt működik az acélos tetterő. A rothadt béke nem kellett nekik. Íme, itt van az illatos háború. A kis és nagy csalásokból, rablásokból és gyilkosságokból naponta egy csokrot köthetünk nekik."[8]

1918-ban a sérelmek nyíltan a felszínre törtek: sztrájkok, zendülések, zavargások követték egymást a központi hatalmak hadseregeiben és a hátországban. 1918 januárjában a nagyvárosokban – Berlinben, Bécsben, Budapesten – általános sztrájk robbant ki. Budapesten a mozgalom spontán módon kezdődött, ám a sztrájkba lépő munkások céljai részben politikai természetűek voltak: annexiók nélküli békét, választójogi reformot, valamint az ellátás javítását követelték.[9] A berlini munkásság hétpontos listát tett közzé követeléseiről – csak az utolsó pont utalt az ellátásra, a többi hat politikai célokat fogalmazott meg. Néhány közülük kifejezetten forradalminak számított, mint például a munkásképviselők részvételének követelése az Oroszországgal folyó béketárgyalásokon – bár egy mértékadó történész véleménye szerint az egész program „inkább radikálisnak, mint forradalminak" tekinthető.[10] A nyugtalanság az általános sztrájk lefújása után is érzékelhető maradt, sőt Budapesten újabb sztrájkhullámok következtek áprilisban és júniusban. A hatóságok egyelőre – az ősszel bekövetkezett összeomlásig – még erősebbnek bizonyultak.

Köztudott ugyanakkor, hogy 1917 (főleg az év második fele) tisztán katonai szempontból nagyon szerencsésen alakult a központi hatalmak számára – az orosz és a román fegyverszünet, illetve a Caporettónál bekövetkezett súlyos olasz vereség miatt.[11] Érthető tehát, hogy nem csak a tábornokok és a szélsőséges nacionalisták álmodtak a háború győzelmes végéről vagy leg-

[2] Holger H. Herwig: *The First World War: Germany and Austria–Hungary.* London, 1997. 9., 10. fejezet; Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers.* Graz, 1991; J. H. Johnson: *1918. The Unexpected Victory.* London, 1997; H. Konrad–K. M. Schmiedelechner (Hg.): *Revolutionäres Potential in Europa.* Wien–Köln, 1991.

[3] Karinthy Frigyes: *A feleségem beszéli.* Budapest, é. n.; Kosztolányi Dezső: *Füst.* Budapest, 1970.

[4] Hans-Peter Hanssen: *Diary of a Dying Empire.* Bloomington, 1955. 278–279.

[5] Evelyn Princess Blücher: *An English Wife in Berlin.* London, 1920. 197., 225.

[6] Idézi Jürgen Kocka: *Facing Total War, German Society in the First World War.* Leamington, Spa, 1984. 98.

[7] Berkeszi István: *Kataklizma.* Békéscsaba, 1989. 85.

[8] *Pesti Napló,* 1918. augusztus 23. 1.

[9] Vörös Károly: *Budapest története.* IV. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 753–754.; Nevelő Irén: *A háború és a magyarországi munkásság.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 201–205.

[10] Stephen Bailey: The Berlin Strike of January 1918. *Central European History.* 1980/2. 160.

[11] Galántai József: *Magyarország az első világháborúban.* Korona Kiadó, Budapest, 2001. 296–306.

alábbis a vereség elkerüléséről, hanem a közvélemény egy része is. Még egy Andrássy Gyula is – németbarát, de józanul gondolkodó politikus – győzelmi reményeket dédelgetett 1918 márciusában, amikor a nyugati fronton megindult Ludendorff tábornok „végső" offenzívája. Andrássy alábecsülte az amerikai beavatkozás jelentőségét, a békekötés elmaradásáért pedig a briteket és a franciákat hibáztatta.[12] A várakozásokról még többet árul el Klebelsberg Kunó államtitkárnak egy beszéde, amelyet ugyancsak 1918 márciusában mondott el. „A monarchiának és Magyarországnak szét kellett volna hullania. Ezzel szemben félelmetesen erősnek bizonyultunk. (Úgy van!) Ennek a világháborúnak brutális tényei magyar vonatkozásban rácáfoltak a nemzetiségi elvre. (Úgy van!) [...] a magyar faj szupremáciáját nemcsak fenn lehet tartani, hanem az mindinkább konszolidálódni is fog. [...] Talán remélhetjük, hogy 40-50 évig külpolitikai katasztrófától tartani nem kell, [és] a magyarság számaránya ez idő alatt 70-75%-ra szökhetik fel."[13]

Az a tény, hogy értelmes és mérsékelt – ráadásul különböző politikai táborokhoz tartozó – politikusok fél évvel az összeomlás előtt ilyen illúziókba ringatták magukat, sokat elmond a magyar politikai osztály látóköréről és illúzióiról, de azért a mindenkori katonai helyzetnek az általános várakozásokra gyakorolt hatásáról is. A német remények természetesen még inkább szárnyaltak: „A vezetésbe és a győzelembe vetett hit sohasem volt nagyobb, még 1914 augusztusában sem" – írta Max von Baden herceg, a későbbi kancellár 1918 tavaszáról.[14] Azt a fontos kérdést viszont meglepően ritkán teszik fel a történészek, hogy mikor érezte meg a hátország lakossága az elkerülhetetlenül közelgő vereséget. A német és a magyar helyzet nyilvánvalóan különbözött – a magyar közvélemény legfeljebb a vereség elkerülésében bízhatott. Berkeszi István későn, csak 1918. október 2-án vallja be naplójának: „Szomorú napokat élünk. Az Antant – úgy látszik – kezd diadalmaskodni."[15] De Bárczy István főpolgármesterről tudjuk, hogy már 1918 elejétől igyekezett minél több mentességet szerezni a behívottaknak, mert

[12] Ifj. gróf Andrássy Gyula kézirata a háborús helyzetről 1918. március 30-án. OSZK Kézirattár. „Margittay Rihárdhoz intézett balatoni tárgyú levelek. I."

[13] *A választójogi bizottság tárgyalásai.* Szerk.: Csizmazia Endre–Jakabffy Elemér. Budapest, 1918. I. k. 205.

[14] Idézi Bihari Péter: *Háború és béke 1914–1920.* Budapest, 1998. 67.

[15] Berkeszi István: Kataklizma, 86.

„elég magyar vér folyt már" a vesztett ügyért.[16] A német eset azért érdekesebb, mert a hírhedt „tőrdöfés-legenda" szerint a győztes sereget orvul „szúrta hátba" a belső ellenség. A vereség tehát villámgyorsan és váratlanul következett volna be 1918 októberében.[17] Azonban Berkeszi István berlini tanár-kollégájának naplója világosan tanúsítja, hogy sok gondolkodó német már 1918 augusztusában tudta (vagy érezte), hogy a háború elveszett. Nem beszéltek róla: nem valamiféle „külső" cenzúra miatt, hanem mintha maguknak sem akarták volna bevallani, hogy négy év rettenetes áldozatai hiábavalóak voltak. „Minden korábbinál nagyobb bennünk a késztetés, hogy kibeszéljük magunkat, de nem merjük megtenni. Már *senki sem hiszi,* hogy megnyerhetjük a háborút, sőt *mindenki tudja,* hogy elvesztettük, csak nem merünk előhozakodni vele. Mi több, haragra gerjedünk, ha a másik azt a véleményt hangoztatja, amit magunkban, titokban mi is érzünk; mintha babonából nem lenne szabad kimondani. Ingerülten és kedvetlenül válunk el egymástól, mert még magunknak sem mertük bevallani. Társaságban is egyedül vagyunk a gondolatainkkal és az aggodalmainkkal – nem csoda: egy ostromlott város lelkiállapota ez, amelyben immáron négy éve élünk."[18]

Magyarországon az amúgy inkább pesszimista közvélemény az utolsó pillanatokig illúziókat táplált az ország sorsát illetően; sajnos, ebben sok politikai vezető is osztozott. Tisza István még 1918 szeptemberében is megfenyegette a délszláv küldöttség tagjait: Magyarországnak mindig elég ereje lesz ahhoz, hogy szétzúzza őket.[19] Később, októberben is csak hitetlenkedve mosolygott, amikor valaki megemlítette, hogy akár Bihar megyei családi birtoka is román kézre kerülhet.[20] A különös pályát befutó osztrák generális, Edmund von Glaise-Horstenau nem győzte csodálni magyar ismerőseinek viselkedését a Monarchia végnapjaiban. A hírektől „lesújtva ültem »könyvtárszobámban« a badeni plébániatemplom-

[16] Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete.* I. k. Budapest, 1968. 162–163.

[17] Gerd Krumeich: Die Dolchstoss-Legende. In: E. Francois–H. Schulze (Hg.): *Deutsche Erinnerungsorte.* I. k. München, 2001. 585–599.

[18] Josef Hofmiller: Revolutionstagebuch 1918–1919. Idézi: W. Abelshauser–A. Faust–D. Petzina: *Deutsche Sozialgeschichte 1914–1945.* Lesebuch. München, 1985. 243–244. (Az én kiemeléseim.)

[19] Vermes Gábor: *Tisza István.* Osiris Kiadó, Budapest, 1994. 468–470.

[20] *Esterházy Móric gróf visszaemlékezése. Fragmente 1957.* Kriegsarchiv Wien. Nachlässe E. 1779. 15–16.

mal szemben [a főhadiszálláson], amikor Okolicsányi László, az elnöki osztályhoz beosztott tartalékos tiszt - foglalkozására nézve képviselő - hozzám lépett, és félig gyászosan, félig együttérzően, félig diadalmasan közölte: »Ti osztrákok szegény ördögök vagytok, nektek végetek van.« Kíváncsian kérdeztem: »Miért csak nekünk, Magyarországnak miért nem?« Egészen meglepődve nézett rám, majd elnevette magát: »Csak nem hiszed, hogy a végén Wilson az ezeréves magyar határokhoz is hozzá merne nyúlni?«"[21] A különös párbeszéd nem lehetett kivételes: egy másik törzstiszt ugyanezt tapasztalta, amikor a hadsereg-főparancsnokság egyetlen magyar vezérkari tisztjével találkozott. Magyar kollégája elmondta, hogy szegény Ausztriát bizonyára fel fogják darabolni - ellentétben Magyarországgal, amely ép és sértetlen marad. Hitetlenkedve hallgatta az osztrák válaszát: két héten belül az ő hazája is csak darabjaira hullott nemzetállam lesz.[22]

Mivel kizárólag az utolsó időszak hangulatait, tapasztalatait akartam felvillantani, nem mehettem bele az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának nagyon is vitatott kérdéseibe. Csak jeleztem, hogy e folyamat előmozdításában a magyar politikai elit a világháború alatt nem csekély szerepet játszott.[23] Egy dolog bizonyos: a magyar politikusok zömét 1918-ban az összeomlás, illetve annak hatásai éppoly váratlanul és felkészületlenül érték, mint az ország egész lakosságát.[24]

1918-ra vonatkozó forrásaink többet árulnak el a hátország hangulatáról, mint a korábbi évekéi. A K. u. K. Zensurkommission havi jelentései külön foglalkoztak az Intelligenzklasse helyzetével: ez nagyjából a középosztályt jelentette.[25] A bizottság a hátországból

[21] *Ein General in Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau.* Hg.: Peter Broucek. Wien-Köln-Graz, 1980. I. k. 501-502.

[22] Rudolf Kissling: Meine persönliche Erlebnisse beim Zusammenbruch 1918. In: *Österreich in Geschichte und Literatur.* 12. k. 1968. 486.

[23] Ebben a kérdés legtöbb kutatója - Jászi, Namier, Tapié, Valiani, Taylor, May, Zeman, Zöllner, Fejtő - egyetért. A felbomlás folyamatáról lásd Siklós András: Adalékok az Osztrák-Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi Szemle,* 1983/1. 1-35.

[24] Megjegyzendő, hogy éppen Károlyi Mihály figyelmeztetett a képviselőház egyik utolsó ülésén (1918. október 22.) a Magyarországra váró súlyos következményekre. Lásd Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 275-276.

[25] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIL). Zensurkommission Budapest / Monatsbericht über die Wirtschaftliche Lage der Bevölkerung - Intelligenzklasse (1917-1918). 4447. és 4448. doboz.

küldött „panaszlevelekről" számolt be, s már 1917 folyamán megállapította: a „panaszok száma hónapról hónapra nő", a nélkülözés egyre súlyosabb, a cenzúrázott levelek hangneme „egyre elkeseredettebb", „sok nő egzaltált hangú leveleket" ír.[26]

Az 1918. januári jelentés „sötét halálhangulatot" érzékelt a levelekben, az 1918. márciusi „apatikus közönyről és kívülállásról" számolt be.[27] Eközben az 1918. februári magyar nyelvű összefoglaló „nihilisztikus, anarchisztikus tüneteket", az „osztályharc hangulatnyilvánulását", „terrorisztikus fenyegetéseket" állapított meg, sőt felfedezte a szocialista forradalom „első tettleges lépéseit". A jelentés egyetlen mondatát idézem: „Olyan érzés olvasható ki a levelezésből, mintha valakit keresnének, aki nagyot vétett a társadalom harcoló osztálya ellen, s akinek bűnhődnie kell, és ha nem lesz, akit ezért felelősségre vonnak, az elnyomást, nélkülözést érző harcoló osztály nekimegy a tőkét gyűjtőknek és - szerinte - büntetni fog."[28] A jelentést küldő Fekete főhadnagy helyesen érzékelte a radikalizálódó közhangulatot: a tömegek (Leninnel szólva) már „nem akartak a régi módon élni". Úgy tűnik, nem is a radikalizmus iránya vagy programja volt fontos, hanem a megoldás első, egyszerű lépése: a tömegeknek meg kell büntetniük a felelősöket, a háború meghosszabbítóit. De kit tartottak felelősnek? A májusi német nyelvű jelentés megadja a választ: „Mint közismert [Bekanntlich], az általános drágulást a zsidó lakosság számlájára írják." Majd - egy „újmagyarokról" szóló budapesti levélrészletet idézve - így folytatja: „Létrejön egy átmenetileg még csöndes antiszemitizmus, [...] amely később új antiszemita közhangulatot, és vele együtt a társadalom még erősebb megosztottságát fogja eredményezni, amelynek következményei ma még kiszámíthatatlanok."[29] Idézzük fel a berlini rendőrségi jelentést a 6. fejezetből: „Még a korábban az antiszemitizmustól nem érintett körök is egyre nagyobb ellenszenvet mutatnak a minden helyzetet gondolkodás nélkül a saját javára kihasználó [!] zsidósággal szemben."[30]

[26] HIL 4447. doboz. 1917. november 3.

[27] HIL 4448. doboz. 1918. január 4., 1918. március 1.

[28] Romsics Ignác: *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914-1999.* I. k. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 52.

[29] HIL 4448. doboz. 1918. május 3-4.

[30] *Berichte der Berliner Polizeipräsidenten zur Stimmung der Lage der Bevölkerung in Berlin 1914-1918.* Hg.: I. Materna-H. J. Schreckenbach-B. Holtz. Weimar, 1987. 299.

Fekete főhadnagy szerint a társadalom két ellenséges csoportra bomlott: tőkésekre és tulajdonosokra egyfelől, dolgozó és szenvedő tömegekre másfelől. Az 1918. júniusi jelentés ismeretlen megfogalmazója úgy látta, a szembenállás másként is egyértelműen megragadható: „Két szóban fejezik ki az irántuk [ti. a háborúpártiak iránt] való gyűlöletet: »az urak« és »a zsidók«."[31] És miután a közvélekedés szerint ez a két réteg profitál a háborúból, természetes módon érdekük annak mindenáron való meghosszabbítása. A gazdagoknak a szegények ellen viselt háborúja már egy 1917. őszi „népi" levélben felbukkan: „Majd ha a nagyfejűek kitöltik a kedvüket, az uzsorások kitöltik a zsebjeiket és megunják nézni a kínjainkat, meg ami a fő: nem lesz kit küldeni a frontra, akkor majd talán vége lesz" - írta Tóth Károly Csepelről az olasz frontra.[32] A baloldali radikalizmus ugyanolyan gyűlöletet táplált a tőkések, mint a jobboldali radikalizmus a zsidók ellen, miközben a két réteg a közbeszédben teljesen összemosódott. A júliusi hangulatjelentés szerzője beszámolt az „egyre kézzelfoghatóbban jelentkező" antiszemitizmusról. Két új motívum érdemel itt megkülönböztetett figyelmet: egyrészt hogy „a lakosság minden keresztény rétegének összefogását tervezik a zsidóság ellen" - a jelentés szerint ez a törekvés „minden társadalmi csoportban felülkerekedni látszik". Hozzáteszi másrészt, hogy a mozgalom [!] élén magas állású férfiak állnak, akik közül egyetlen nevet emel ki: Prohászka Ottokárét. Azon természetesen nem csodálkozhatunk, hogy az erősödő antiszemitizmus nem csupán spontán tömegérzelmek kitörése volt. Ám a meglepően jól informált „cenzor" már akkor megemlítette Prohászka vezető szerepét a zsidók elleni „keresztény koncentráció" irányításában, amikor a püspök még csak néhány cikkel jelentkezett, s nem a „hungarizmus" átfogó programjával. Végül az augusztusi jelentés megismételte a lakosságnak a zsidókkal és a „tehetős osztályokkal" szembeni egyre erősebb „ingerültségét". Szerzője néhány idézettel alátámasztotta véleményét, majd a saját álláspontját sem titkoló fordulattal zárta: „Itt a hatóságok jókora disznóságai kerülnek napvilágra - és a zsidók mindegyik mögött ott vannak."[33]

[31] HIL 4448. doboz. 1918. június 9.

[32] Idézi Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 240.

[33] HIL 4448. doboz. 1918. július 2-3., augusztus 2.

Az utolsó, 1918 őszén készült jelentések a belső helyzet általános romlását és az elkeseredés növekedését rögzítették. Ezt támasztják alá a Hanák Péter-féle „népi levelek" és Jászi Oszkár nem sokkal később keletkezett visszaemlékezései is. Kiolvasható belőlük a tömegek radikalizálódása („Akasszátok fel a királyokat!" - kezdődik az egyik „népi levél") és az államhatalom gyorsuló széthullása. „A forradalom lelke szeptember-október folyamán már behatolt úgyszólván az élet minden vonatkozásába - írta Jászi. - Az emberek elvesztették a napi dolgaikkal való minden összefüggésüket, s tekintetük lázasan meredt a jövőbe. Szelíd filozopterek és metafizikusok égő szemekkel rohantak hozzám, s a forradalmi pártok habozó lassúságát szenvedélyes hangon kritizálták. Egy elektrotechnikus inas vészes jóslatok közepette javította meg a villamosvezetéket, kijelentvén, hogy küszöbön a forradalom. A leány azzal hozta be a levest, hogy falusi rokonaitól tudja, hogy már nem tart sokáig a régi világ. [...] Katonák és tisztek hangosan beszéltek nyilvános helyeken is a front összeroskadásáról. A villamoskocsikon szenvedélyes kitöréseket lehetett hallani a háború, a hatóságok és a vagyonosok ellen."[34]

Az előző fejezetekben többször említettem a háború utolsó éveit jellemző sajátos apokalipszis-hangulatot, amelyben a politikai táborok a végső harcra készülődtek. A közelgő végkifejlet még érzékelhetőbbé tette: a táborok a külső háború folytatására, a belső ellenséggel való nagy leszámolásra készültek. A katolikus *Élet* például „Jövünk" cím alatt az alábbi költői képpel kezdte 1918. május 5-i számát:

„Egy napsugaras, zengő hajnalon odaérkezünk a Város alá, és megfújjuk aranyöblű, érchangú harsonánk. Sikoltó kürtszóval és kibontott zászlóval jelezzük a jöttünk. [...] Csillogva csillog a kardunk acélja a reggeli fényben, és kemény, mint száztörésű gyémánt, hiszen ezer év óta kovácsolják folyton jó kovácslegények, végvári vitézek harcok tüzében, csaták viharában. A pengéjére egy szó van beedzve: Igazság." (Történelmi utalások következnek; Pázmán lovagtól Kapisztránon, Tomorin és Branyiszkón át Doberdóig, majd a cikk így folytatódik):

„[...] készülnek a harcra az új keresztes vitézek, bátor hitvallói Istennek, hazának... Készülünk és egyszer ott termünk a kapuk alatt,

[34] Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989. 46.

és beküldjük a tollunk néktek, szószátyár lovagok, otthon vitézkedők. És álltok-e ugyan mielibénk majd, kik most csahos szájjal mocskoltok be mindent: hitet, hazát, vallást; kik előbújtatok undok patkányodvatokból, tele szennyel, mérges bacilussal, mikor a harcosok a házuk tájáról csatasíkra mentek, és megfertőzitek napos tájak otthon maradt népét [...]?

[...] Keresztény magyarok... rügyfakadás van, és ibolyamezők húzódnak a patakok mellett; új hadak nyergelnek turáni síkokon, kard van a kezükben, meg fehér lobogó. Csak várjátok őket, öreg harcosok!... Mi, ifjú vitézek, megindulunk egyszer egy csillagos estén és - jövünk..."[35] Huszár Károly kevésbé költőien fogalmazott, amikor a Hadimilliomosok című könyvhöz írt előszavában a számlák rendezését sürgette. Magyarországon „két tábor küzdelme" zajlik - szögezte le -, amelyben az állam feladata az igazságtétel, a megbomlott társadalmi egyensúly helyreállítása.[36]

A történettudomány már évtizedekkel ezelőtt feltárta, hogy 1914-ben a nagy háború kirobbanása sokaknak a beszűkült polgári létből való kitörést, sőt a megváltást kínálta. Négy év múlva, 1918-ban a forradalom, illetve az ellenforradalom a háború okozta társadalmi és politikai antagonizmusoktól való felszabadulás, sőt megváltás ígéretét hordozta.[37]

A keresztény-nemzeti koncentráció

Három nappal a Katolikus Népszövetség jubileumi ünnepségsorozata után Szemere Miklós, *A Cél* tulajdonosa hozzálátott a jobboldali radikális erők megszervezéséhez. 1918. március 13-án száz közéleti notabilitást hívott meg arra a lakomára, amelyen a bolsevista veszély elhárításáról tanácskoztak.[38] A bankett vezérgondolata a „keresztény erők" 1917 óta napirenden lévő „koncentrációja" volt. Habár a politika legfontosabb szereplői közül Tisza, Andrássy, Apponyi, Károlyi távol maradt (Wekerle miniszterelnök viszont megjelent), és a vacsora „nem indít el semmilyen új kezdeményezést, és nem jár szemmel látható eredménnyel", azért „a Szemere által reprezentált jobboldali radikalizmus ázsiója megnövekedett a mértékadó politikai körökben - s ez sem kevés." A Cél köre 1918 nyarán megkísérelte táborát politikai mozgalommá alakítani, Altenburger Gyula és mások (Banghához hasonlóan) vidéki propagandautakra indultak.[39] Szabó Miklós pontosan leírta, hogy 1918 tavaszán véglegesen kirajzolódott az új politikai polarizáció: „a szociáldemokrata, polgári radikális, Károlyi-párti függetlenségi progresszív front" az egyik oldalon, vele szemben a jobboldal katolikus-konzervatív tömbje; a 67-esek és a 48-asok régi közjogi ellentéte „táborképző" erőként megszűnt. Más megfogalmazásban: az 1918. januári sztrájk után „felbomlik az a torz politikai szövetség, amely 1917-ben a választójogi reform és a béketárgyalások reményében még magában foglalta a Munkapárt valamennyi ellenfelét"; az új polarizációval az a frontalakulás jön létre, „amelyre a radikális jobboldal a századforduló óta törekedett".[40] Hozzátehetnénk, hogy erre a politikai baloldal is régóta törekedett; azok pedig, akik a létrejött táborok közé szorultak, például Vázsonyi Vilmos, magukra maradtak.

Az őskonzervatív Zselénszky Róbert gróf - Tisza régi híve, a felsőház tagja, az OMGE elnöke - Szemere Miklósnál fontosabb politikai tényezőnek számított. Visszaemlékezésében az 1918-ban szervezkedő progresszióellenes, antiszemita tábor aktív vezetőjeként tüntette fel magát. 1918 júniusában például Hunyadi József gróf figyelmébe ajánlotta az antiszemita tüzértiszt, Dánér Béla „kitűnően megírt" (elvakultan zsidóellenes) pamfletjét, azzal a kéréssel, hogy Hunyadi őfelsége szárnysegédjeként hívja fel a király figyelmét a jeles műre. Zselénszky szintén melegen üdvözölte Kiss Sándort a *Fajunk védelme* című röpiratáért: Kiss szerint a szocializmus és a zsidóság „az emberi társadalomnak halálos betegsége".[41] Zselénszky élénk levelezést folytatott Bangha Bélával és

[35] *Élet*, 1918. május 5. 409.

[36] Kozma Nándor: *Hadimilliomosok*. Budapest, 1918. 4-5. - Huszár még határozottabban fejezte ki ugyanezt 1918 őszén: „Átmenetet keresünk a háborúról a békére. Leszámolás kell ide, nem átmenet." (*Magyar Kultúra*, 1918. október 20.)

[37] Bernd Ulrich-Benjamin Ziemann: *Frontalltag im Ersten Weltkrieg*. S. Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 1995. 206. (Az eredeti koncepciót Roland N. Stromberg fejtette ki: *Redemption by War*. Lawrence, 1982.)

[38] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. 329-330.; Szemere Miklósról Kellér Andor írt szórakoztató életrajzot - jobboldali kötődéseinek teljes mellőzésével: *Zöld gyep - zöld asztal*. Budapest, 1957.

[39] Szabó Miklós: i. m. 330. Lásd még: Romsics Ignác: *A Duna-Tisza közének hatalmi-politikai viszonyai 1918-19-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 31.

[40] Szabó Miklós: i. m. 328-336.

[41] Zselénszky Róbert gróf: *Emlékeim*. Budapest, 1929. 717-718.

Milotay Istvánnal is. Egyik Banghához írt levelében a páter figyelmébe ajánlotta Milotayt és az *Új Nemzedék*et, és egyúttal sürgette a katolikus sajtóalapítvány megszervezését. Ennél is érdekesebb, hogy a gróf határozott politikai terveket dédelgetett: 1918 júniusában Gaál Jenő felsőházi tag véleményét tudakolta egy olyan „20-30 egymást értő önzetlen emberből" álló csoport létrehozásáról, amely azután „diktálhatna a főrendiházban".[42]

A jobboldali radikális erők koncentrációjának újabb jele volt, hogy Milotay *Új Nemzedéke* és a katolikus tábor közeledett egymáshoz. Milotay formálisan még nem szakított Károlyi Mihállyal, de hallgatólagosan már újraértékelte a Függetlenségi Párt politikáját, bemutatva annak „a zsidó destrukció járszalagjára kerülését". Ekkori cikkeiben „először jelentkezik a majdani nagy fasiszta zsurnaliszta".[43] 1918 augusztusában Milotay „Antiszemitizmus" címmel hosszabb cikket írt az *Új Nemzedék*ben. A megszokott gondolatmenettel érvelt amellett, hogy az antiszemitizmus csak a liberalizmus, a szabadkőművesség és általában a zsidó túlsúly elleni önvédelmet jelenti. Cikkének utolsó részét azonban érdemes idézni. „Ugyan mit akarhat a magyarországi antiszemitizmus? Ki akarja talán irtani a zsidóságot? Vagy száműzni akarja, javaitól erőszakos eszközökkel megfosztani, törvényen kívül helyezni? Gyerekes és nevetséges képzelődés. A magyarság jobbik része, amely most öntudatra ébred, csak azt akarja a társadalmi, gazdasági és kulturális szervezkedés eszközeivel elérni, hogy övé legyen az országban minden téren a hegemónia, hogy nemzetiségi sorból ismét vezérlő fajjá emelkedjék."[44] Íme, a hungarizmus Prohászka-féle programja – egyelőre az „izmus" jelszava nélkül – Milotay tollából. Célkitűzéseinek jellegzetes tagadása is önmagáért beszél.

*

1918 nyara – középpontjában a Monarchia hadseregének piavei katasztrófájával – nem volt uborkaszezon a magyarországi antiszemitizmus politikájában. Prohászka püspök erős hangja uralta az országgyűlés vitáit és a sajtót. Május–június folyamán újságcikkek sorozatában ostorozta a zsidók hegemóniáját, felvonultatva ellenük az összes, háború előtt és alatt keletkezett sztereotípiát.[45] Konkrét intézkedésként a numerus clausus bevezetését követelte a felsőoktatásban.[46] Július 31-én beszédet mondott a főrendiházban – ez kivételes alkalomnak számított –, ürügyként a választójogi vitát használta fel. Kárhoztatta a „48-as liberálizmust", továbbá a szocializmust, amely „agyarkodik minden vallás ellen", csak a zsidó vallást kíméli. E bevezető után rátért az antiszemitizmus szerinte megalapozatlan vádjára. „Nem vagyok antiszemita – jelentette ki. – De én nem akarom az én magyar népemet feláldozni más hatalmas fajtának és annak erőszakban vagy pedig intelligenciában túltengő erejének. (Élénk helyeslés és taps.)" Befejezésül Prohászka szólt a „galíciai elemek" beáramlásáról – választójoggal való felruházásukat károsnak ítélte –, és nem hagyott kétséget afelől, hogy nemzeti veszedelemnek tartja a zsidóság jelenlétét. A vita hamarosan a képviselőházban folytatódott.[47]

Valójában Prohászka beszédei és cikkei gerjesztették a képviselőház újabb vitáját 1918. augusztus 6-án, amelyet az ellátásról, a kereskedelemről és az árdrágítókról folytatott, ám hamarosan „antiszemita demonstrációvá" alakult.[48] A munkapárti Farkas Pál megemlítette „az igen rendszeres, szisztematikus, a sajtóban már féktelenül megnyilatkozó felekezeti izgatást, amely a háború minden terhét és ódiumát felekezeti alapon akarja elintézni". Ezt vitatva párttársa, Sztranyavszky Sándor általános vádakat fogalmazott meg a zsidósággal és konkrétakat Vázsonyi Vilmossal szemben. Közölte, hogy ő ugyan nem antiszemita, de „a háború alatt sokszor voltam olyan helyzetben, hogy küzdenem kellett magammal, hogy antiszemitává ne legyek".[49] Fényes László sokadszor ismételte meg a galíciaiak elleni vádjait – természetesen a tisztességes és hazafias zsidók érdekében.[50] Tisza István is bekapcsolódott a vitába: rá nem

[42] Uo. 749., 739.
[43] Idézi Szabó Miklós: i. m. 318.
[44] *Új Nemzedék*, 1918. augusztus 15. 6.

[45] Prohászka ekkor keletkezett beszédei és cikkei később a *Kultúra és terror* című kötetben jelentek meg. Lásd: *Összegyűjtött munkái.* XI. k. Budapest, 1927.
[46] Nagyné Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 86.
[47] Az Országgyűlés Főrendiházának 114. ülése. 1918. július 31.; *Főrendiházi Napló,* V. k. 214–216.; Az Országgyűlés 818. ülése. 1918. augusztus 6. *Képviselőházi Napló,* XLI. 137–138., 145., 172–176.
[48] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* 97–98.
[49] Az Országgyűlés 818. ülése. 1918. augusztus 6. *Képviselőházi Napló,* XLI. 138., 145.
[50] Az Országgyűlés 819. ülése. 1918. augusztus 7. *Képviselőházi Napló,* XLI. k. 178. – Fényes szinte megszállottan tért vissza újra és újra az általa (Bartha Miklós nyomán) „kazárokként" is emlegetett galíciaiak problémájára.

jellemző módon elismerte, hogy a háborúhoz kapcsolódó „visszásságok" előfordulása jobban érinti azokat a foglalkozási ágakat, amelyekben a zsidók felülreprezentáltak. Felszólította elsősorban a zsidóságot és másodsorban a kormányzatot, hogy segítsenek az antiszemitizmus elleni küzdelemben. Kiegyensúlyozott állásfoglalását úgy is lehet értelmezni, hogy részben még Tisza is meghajolt a zsidóellenes közhangulat előtt.[51]

A nyári hónapokban a katolikus sajtót (Szív, Népújság, Alkotmány stb.) elárasztották a „zsidókérdéssel" foglalkozó cikkek. A legfontosabb katolikus orgánum, az *Alkotmány* – amely sosem zárkózott el az antiszemita vélemények elől – most teljes erővel bekapcsolódott.[52] Prohászka említett beszédét követően gyakorlatilag nap mint nap címoldalán foglalkozott a kérdés különböző aspektusaival – nem beszélve a galíciaiakról, az árdrágítókról, az uzsorásokról szóló kevésbé direkt cikkekről. Néhány jellegzetes cím: „Antiszemitizmus?" (augusztus 7.), „Antiszemitizmus a Házban" (augusztus 8.), „Még egyszer az antiszemitizmus" (augusztus 13.), „Az új honfoglalás" (augusztus 18. – ti. a zsidóké), „A magyar társadalom problémája" (augusztus 27.), „A zsidók intellektusa" (augusztus 30.), „A nagy kérdés" (szeptember 21.), „A hungarizmus programja" (szeptember 24.) – és így tovább. Az augusztus–szeptemberi időszak ötven lapszámából 11 elsőoldalas vezércikk foglalkozott közvetlenül, néhány további pedig közvetve a „zsidókérdés" és az antiszemitizmus problémájával. De nemcsak a gyakoriság és az „intenzitás", hanem a hangnem is megváltozott. A katolikus sajtó egésze a magyar társadalom legsürgetőbb, élethalálkérdéseként kezelte a „zsidókérdést", minden mást ennek rendelt alá. „A zsidóügy a jövendő Magyarország egyik sorsdöntő problémája és életkérdése lett – hangoztatta az *Alkotmány*. – Senki nem akar jogtalanságot elkövetni, de [...] nem vagyunk hajlandók tovább némán tűrni 1. a magyar intelligencia tervszerű kicserélését, 2. a zsidóság mohó, kapzsi és eszközeiben nem válogató terjeszkedését a gazdasági téren, 3. a magyar nép lelkének inficiálását a destruktív zsidószellemmel, 4. a világháború zűrzavarában a zsidó kriminális esetek hallatlan szaporodását, 5. a zsidóság egyik agresszív szárnyának aknamunkáját a nemzeti állam és keresztény társadalom legértékesebb intézményei ellen, 6. a nagy rajokban beözönlő zsidó rétegek letelepedését az országban." Szinte az összes sztereotípia és követelés felsorolása megtörtént tehát – és első pontként a középosztály sérelmei szerepeltek. Egyébként a lap ugyanabban a számban rendkívül békülékeny cikket közölt reformátusok és keresztényszocialisták viszonyáról, erőik egyesítéséről a közös ellenséggel szemben.[53] Az új lutheránus püspök, Raffay Sándor ezután hívott fel (az *Alkotmány* vezércikkében) nagy, közös erőfeszítésre a „valóban keresztény Magyarország" megteremtése érdekében.[54]

Prohászka fellépése arra késztette Vázsonyit, hogy kivételesen maga írjon vezércikket az *Egyenlőség*be, „Elég volt!" címmel. Szerinte a sokasodó antiszemita megnyilvánulások nem spontán keletkeztek, hanem „mindig csinálták, szervezték" – jelen esetben a Prohászka vezette egyházi körök. Vázsonyi elsősorban azt akarta elérni, hogy a kormány határozottan lépjen fel a „hajsza" ellen, máskülönben „részesévé válik magaviseletével önmaga is".[55] Vázsonyi megszólalása viszont a püspököt ösztönözte viszonválaszra: „Elég volt-e?" címmel az *Alkotmány* közölte újabb vezércikkét. Prohászka ismét elutasította az antiszemitizmus vádját, és megállapította, hogy az antiszemitizmust végső soron a zsidók csinálják. Hangsúlyozta, hogy programja, a magyar talajból fakadó hungarizmus, „nemzeti önvédelem": „Nem akarom a zsidókat ghettóba zárni – írta –, de viszont azt sem akarom, hogy a ghettók szelleme kiömöljék lelki életünk irányaira."[56] Biztos benne – folytatta –, hogy a hazafias, asszimilálódó zsidóság sem akarja azt, hogy „Magyarország Zsidóország legyen", ezért a hungarizmus programjának megvalósításában rájuk is számít.[57] Addigra a zsidóellenes szerzők már nemcsak az antiszemitizmustól határolódtak el szokásszerűen, hanem rendre megkülönböztették a jó, asszimilált (magyar) zsidót a rossz, önző (zsidó) zsidótól – anélkül, hogy a különbségtételt bármikor is konkrétabban definiálni próbálták volna. Az érvelést merőben taktikai lépésnek szánták, amelyet kü-

[51] Az Országgyűlés 819. ülése. 1918. augusztus 7. *Képviselőházi Napló*, XLI. 172–173.

[52] Nagyné Szegvári Katalin: i. m. 1988. 86.; Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918*. 222–223.

[53] *Alkotmány*, 1918. augusztus 8.

[54] *Alkotmány*, 1918. szeptember 7.

[55] *Egyenlőség*, 1918. szeptember 5.

[56] *Alkotmány*, 1918. szeptember 11. – Prohászka vezércikkét a szeptember első hetében megrendezett látványos és sikeres „kereszténységszociális hét" lezárásának és konklúziójának is szánták.

[57] Uo.

lönféle célzások, sőt fenyegetések egészítettek ki arra az esetre, ha a „jó zsidók" nem határolódnak el a „rossz zsidóktól", és nem közösítik ki őket.[58] Mindez annak fényében különösen ellentmondásos volt, hogy a modern antiszemitizmus fő célpontja köztudottan az asszimiláns és nem a hagyományőrző zsidó.[59]

Prohászka programja a jelek szerint általános lelkesedést váltott ki táborában, sőt egyfajta mozgalom alakult a támogatására. Győr vármegye üdvözölte a püspököt, és a többi megyét is csatlakozásra szólította fel.[60] Szeptemberben a Katolikus Népszövetség újabb rendezvénysorozatot, „szociális hetet" tartott, amelynek központi témája a hungarizmus lett. Az esemény fő szónokai Vass József, Haller István, Bangha Béla és Prohászka Ottokár voltak; a jelszavak önmagukért beszéltek: „Hullámszerűleg terjed a kereszténységszocializmus", „Ezrek tépik szét a terror bilincseit", „Budapest keresztény dolgozó népe ébred és szervezkedik" stb. Az *Alkotmány* vezércikke ismét a katolikus-református „egybeolvadást" [!] sürgette.[61]

1918 lehangoló őszén a középosztály megosztottsága minden korábbinál erősebbé vált.[62] Elképesztő vagy tragikomikus módon még az újságosstandok is kezdtek elkülönülni, amiről a szatirikus *Vágóhíd* szeptemberi száma „Keresztény sarok – zsidó sarok Pest minden utcájában" címmel számolt be. A keresztény sarkon „egy rózsafüzért morzsolgató öregasszony egész nap kiáltozza, hogy Uj Lap! Sajtó! Kereszténységszocializmus! Neue Post! Magyar Kultúra! Szív! Élet! Zászlónk!" A zsidó sarkon a kopott rikkancs szüntelen rikoltozza „a járókelőknek és a keresztény sarok felé: A Nap! Az Est! Déli Hírlap! Abendblatt! Milliók Könyve! Pesti Futár! Vágóhíd! Színházi Élet! Olcsó Regény!"[63] Ennek ismeretében nem is

[58] *Alkotmány*, 1918. szeptember 24. Ebben az interjúban a püspök a zsidóság mielőbbi teljes asszimilációját sürgette.

[59] Heinrich August Winkler: *Der Lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1789–2000.* I. k. C. H. Beck, München, 2001. 77.

[60] *Alkotmány*, 1918. szeptember 26. – Prohászka hungarizmusa nem a „régi, romantikus antiszemitizmust" hirdeti – így a lap –, hanem a „józan és komoly" új antiszemitizmust.

[61] *Alkotmány*, 1918. szeptember 3., 4.

[62] Szabó Miklós: i. m. 322–328. – Szabó Miklós a „preventív ellenforradalom" kifejezést használta a szélsőjobboldal 1918 nyarától észlelhető széles körű szervezkedésére. Az új szervezetek egyike az antiszemita író és középiskolai tanár, Miklóssy István által vezetett Katolikus Tanáregyesület volt, amely a tanárok többségének baloldali fordulatát akarta ellensúlyozni.

[63] *Vágóhíd*, 1918. szeptember 3.

tűnik olyan meglepőnek – inkább a törésvonallá merevedett megosztottságra jellemzőnek –, hogy az *Alkotmány* ugyanakkor keletkezett vezércikke „katolikus rikkancsszervezetet" követelt, hogy „Kezet, lábat és torkot adjon a katholikus sajtónak."[64]

Újabban olyan vélemény is napvilágot látott, hogy a klérus antiszemita támadása 1918-ban „a Monarchián belül egy összehangolt vagy egymásból következő reakció volt, amellyel a konzervatív-klerikális tábor a liberális ellenzéki erőkre akart lesújtani". A szerző úgy véli, hogy a Galilei Kör betiltásán túl ennek jele lehetett az osztrák szocialista diákegyesület felszámolása, továbbá a bécsi parlamentben elhangzott követelések az egyetemi numerus clausus bevezetésére.[65] Számomra viszont ez a „reakció" legfeljebb egy irányba mutató jelenségek egybeesése volt, semmint összehangolt akció jele.

Végül röviden szólni kell a zsidó válaszokról. Természetesen nem beszélhetünk általában zsidó politikáról vagy zsidó társadalomról, mert ezek mesterségesen kierőszakolt kategóriák lennének, de – tekintettel az antiszemitizmus erősödésére – beszélhetünk zsidó reagálásokról, azaz a zsidó közvélemény jellegzetes megnyilvánulásairól és önvédelméről. Igyekszem elkerülni azt a gyakori ábrázolást, amelyben a zsidók kizárólag a többség ellenséges viselkedésének gyámoltalan, tehetetlen áldozatai. Mindenesetre kétféle jellegzetes – és „zsidónak" tekinthető – reakciót fedezhetünk fel 1918-ban. Az egyik magatartás a Szabolcsi-féle *Egyenlőség*é, amely a zsidó önvédelem megszervezéséért kiáltott. A szerkesztő megállapította, hogy „antiszemita ellenforradalom" van kibontakozóban, majd júliusban elkezdte kampányát egy zsidó Önvédelmi Liga megszervezése érdekében. A következő számokban a kérdést napirenden tartották, a lap lelkes reagálásokat közölt, pénzadományok érkeztek, és Vázsonyi elnökletével jogvédelmi bizottságot alakítottak.[66] Az Önvédelmi Liga és az adományok további sorsa számomra nem ismert, bár valószínűsíthető, hogy Pozsonyban egy kisebb zsidó egység szerveződött 1918 októberének utolsó napjaiban.[67] (Rendszerint Pozsony volt a történel-

[64] *Alkotmány*, 1918. augusztus 9.

[65] Viczián János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919.* ELTE Levéltára, Budapest, 2002. 153.

[66] *Egyenlőség*, 1918. március 2.; 1918. április 13., július 6., október 12.

[67] Sándor Komlósi: Geschichte der jüdischen Garde anno 1918. In: Hugo Gold (Hg.): *Die Juden und die Judengemeinde von Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart.* Brünn, 1932. 151–154.

mi Magyarországnak az a városa, ahol a zsidóellenes megmozdulások elkezdődtek, így történt pl. 1848 tavaszán is.) A zsidó önvédelem szükségessége megalapozott lehetett, mert 1918 őszén hírek érkeztek arról, hogy a katonai rendőrség Máramarosszigeten és Sátoraljaújhelyen ortodox zsidókat „zaklatott" a nagy ünnepek idején.[68] Az *Egyenlőség* máris a „pogrom" szót használta az eseményekre, ami nyilvánvaló túlzás volt. Az incidens híre Londont is elérte, a *The Times* szeptember 26-i száma beszámolt a magyarországi antiszemita jelenségekről, aminek kapcsán viszont az Egyenlőség a külföldi kapcsolatok erősítését, sőt a „lelki cionizmus" megteremtését is sürgette.[69] (Természetesen az angol beszámoló a központi hatalmak elleni antantpropaganda részeként is felfogható.)

A zsidó reakciók egy másik fajtája az volt, amit a kortárs sajtó „kikeresztelkedési láz"-ként, a „kikeresztelkedések epidémiája"-ként emlegetett.[70] Ismert, hogy a kikeresztelkedések számának emelkedése rendszerint a zsidóknak kedvezőtlen politikai klímát tükrözi (legalábbis az asszimiláltságnak egy bizonyos fokán). 1910 és 1913 között az „izraelita áttérések" száma országosan 470 és 540 között alakult, 1914–1916 között ötszáz alatt maradt, majd 1917-ben 677-re ugrott fel, s 1919 folyamán 7146-tal elérte a csúcspontot, azaz a „békebeli" adat tizennégyszeresére nőtt. Ezután fokozatosan visszaállt a világháború előtti helyzet: 1922–1923-ban 499 és 458 fő keresztelkedett ki (igaz, már Csonka-Magyarország területén).[71] Nagyon fontos volna, ha az 1918-as adatot ismernénk – ez az egyetlen év, amelyikről nem találhatók statisztikák. További kutatások szükségesek – legalább Budapestről –, mindazonáltal nagyon meglepő lenne, ha az országos adat ezer alatt maradt volna. A kortárs sajtó reakcióit ismerve akár sokkal magasabb is lehetett.

[68] *Egyenlőség*, 1918. szeptember 21. és 1918. szeptember 28. – A „galíciánerek" elleni nagy fővárosi razziák is 1918. augusztus–szeptember folyamán mentek végbe.
[69] *Egyenlőség*, 1918. október 19.
[70] *Egyenlőség*, 1918. június 22.; *Vágóhíd*, 1918. október 22.
[71] Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I. k. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Budapest, 1990. 194.

Megjegyzések az 1918-as forradalomról: zsidó vagy antiszemita?

Az 1918 őszén bekövetkezett forradalmat számos antiszemita szerző sommásan „zsidó" forradalomnak, néhány zsidó szerző pedig „antiszemita" forradalomnak nevezte.

Radisics Elemér szerint „Az 1848-iki forradalom a magyar géniusznak volt a forradalma, az [1918] októberi a zsidó géniuszé." Ennek alátámasztására Jászi Oszkár, Gábor Andor, Weltner Jakab, Kunfi Zsigmond, Göndör Ferenc, Hatvany Lajos, Kéri Pál, Biró Lajos, Szende Pál, Pogány József és Purjesz Lajos nevét sorolta fel.[72] Később a „zsidó forradalom" tézise közhellyé vált, a fajkutató Bosnyák Zoltán 1944-ben csak „a két zsidóforradalom"-ként említette az 1918–1919-es eseményeket.[73] A jobboldalhoz csapódott Szabó Dezső valamivel kifinomultabb érvelésében a (létező) magyar forradalmat „elsikkasztották a zsidók".[74] A másik oldalon Szabolcsi Lajos memoárja az októberben „vidékről megérkező első szörnyű hírek"-ről számol be: „kitört az antiszemita forradalom".[75]

Való igaz, hogy az 1918-as forradalom történetírása elhanyagolta az antiszemita tendenciákat, pedig országszerte általános lehetett az erőszakoskodás a zsidó boltosokkal, bérlőkkel stb. szemben. Andrássy Gyula grófné Dénesfáról írott levele szerint „innen minden zsidót elkergettek, készleteiket kiszórták vagy szétosztották. A zsidók nyom nélkül eltűntek."[76] Czabán Samu, az ismert szocialista tanító 1918 novemberében a sajtóban szólította fel kollégáit, hogy akadályozzák meg a zsidóveréseket,[77] majd felhívása után három nappal a *Borsszem Jankó* tette fel a vicces kérdést: vajon minden egyes faluban megverték-e a zsidókat – amire a helyes

[72] Radisics Elemér: *Reflexiók az októberi forradalomhoz. A középosztály és a zsidóság szerepe*. Budapest, 1919. 14.
[73] Bosnyák Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői*. Budapest, 1944. 13.
[74] Idézi Szabó Miklós: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989. 210. – Szabó Dezső biográfusa 1917–1918-at fordulópontnak tekintette az író pályáján. (Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Budapest, 1964. 157., 184.)
[75] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest, 1993., 239.
[76] Andrássy Gyuláné grófnő levele Dénesfáról Andrássy Kájának, Bécsbe (1918. november). MOL P. 330. 826.
[77] Czabán Samu: A falu forradalma. *Néptanítók Lapja*, 1918. november 14.

válasz az volt, hogy csak ott, ahol egyáltalán voltak.[78] Ezek az egyértelmű utalások számomra a Budapesten lezajlott forradalom és a vidéki (falusi) események ellentmondásos voltáról tanúskodnak. A fővárosban az történt, hogy a dualizmus uralkodó elitjét legyőzték és elzavarták, miközben vidéken a korábbi hangulatnak megfelelően az „urakat" általában, a háború feltételezett haszonélvezőit pedig különösképpen ellenségnek tekintették, és eszerint is bántak velük. Összehasonlító kutatások kellenének ahhoz, hogy a közép-európai forradalmaknak és ellenforradalmaknak ezeket az aspektusait is a megfelelően értékeljük.[79]

*

A fejezet végére kívánkozik még egy megjegyzés arról, hogy volt-e „tőrdöféslegenda" Magyarországon. Korábban említettem, hogy a két világháború közötti Németországban a jobb- és a szélsőjobboldal nagy, közös, egységteremtő mítoszaként a „tőrdöféslegenda" szolgált.[80] Magyarországon – ahol semmiféle ideologikus konstrukciót nem dolgoztak ki olyan alaposan, mint Németországban – célzások, utalások formájában szintén találkozhatunk a mítosz nyomaival.[81] Egy jellegzetes példa a neokonzervatív Geőcze Sarolté, akinek A nemzeti megújhodás erkölcsi feltételei című művében a következőkre bukkanunk: „Azzal ma már minden gondolkozó tisztában van, hogy ezt az irtózatos összeomlást igazában [?] nem a háború elvesztése okozta (hisz minket voltakép [?] meg se vertek), hanem sokkal inkább az az *erkölcsi métely,* melyet a rajtunk élősködő idegen faj oltott a nemzet testébe. A háború csak [!] fizikailag s gazdaságilag merítette ki a nemzetet."[82] Látható, hogy a

[78] „Fosztogatás után". *Borsszem Jankó,* 1918. november 17. – Hajdu Tibornak az őszirózsás forradalomról szóló monográfiája – érthetően – nagyon szűkszavúan szólt erről a kérdésről: *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Magyarországon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 99. Lásd még Romsics Ignác: i. m. (1982.) 27–56.

[79] Hanák Péter: i. m. 262–274. A legjobb összehasonlító munka még mindig F. L. Carstené: *Revolution in Central Europe.* Aldershot, 1972. Lásd még Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921.* Gondolat, Budapest, 1989.

[80] Gerd Krumeich: i. m. 2001. I. k. 585–599.

[81] A „tőrdöféslegenda" magyar változatáról Tormay Cécile, Geőcze Sarolta, Windischgrätz Lajos, Asztalos Miklós és Pethő Sándor műveiben olvashatunk. – Egy jellemző idézet az *Élet*ből: „szedjük össze magunkat, és hirdessük hangos szóval, hogy bennünket fegyverrel nem vert meg senki..." (1918. december 15.)

[82] Geőcze Sarolta: *A nemzeti megújulás erkölcsi feltételei.* Budapest, 1920. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

mítosz (akárcsak német párja) mindig két elemből táplálkozik: az első, hogy a vereség „valójában", „igazában" nem történt meg (azaz egy későbbi „visszavágón" győzelemmé változtatható), a másik, hogy amennyiben mégis volt összeomlás, azt a belső ellenség, az élősködő idegen faj okozta.

Geőcze vélekedése mégsem tekinthető általánosan jellemzőnek. A legtöbb kortárs szerző elfogadta, hogy a háborút Ausztria-Magyarország elvesztette (felelőssé téve a közös hadsereg idegen vezetését), és abban is egyetértettek, hogy az összeomló hátországnak volt szerepe és felelőssége a vereségben. Látszólag tehát a német legenda egy változatával van dolgunk, ám a különbség mégis érthető és magyarázható. Nem a hátország bűnös szerepében, a zsidók, a demokraták, a vörösök kárhozatos „aknamunkájában" mutatkozott meg ez, hanem a hadsereg szerepében. Hiszen Németországban II. Vilmos és Hindenburg mindig győztes seregét istenítették, ezért vereségének elfogadása egyenértékű lett volna a porosz tradíciók szembeköpésével és a német nagyhatalmi ambíciókról való lemondással. Ez lehetett az oka a német „tőrdöfésmítosz" makacsságának és kikezdhetetlenségének. De Magyarországon a hadsereg a Monarchia legalábbis idegen, csatákban ritkán sikeres, népszerűtlen haderejét jelentette, amelynek veresége nem számított a nemzeti identitást kikezdő ténynek. Következésképpen a vereséget egyszerűen a tehetetlen, ostoba osztrák hadvezetésnek és a „csehek árulásának" tulajdonították, s az adott helyzet szinte természetes következményeként kezelték. Így összességében a hátország ármánykodása, erkölcsi fertője csak mellékesen jelent meg a végső összeomlás magyarázataként vagy kísérő tüneteként; annál fontosabbá vált viszont az 1918–1919-es forradalmak vonatkozásában. Mindez ismét további kutatásokat igényel.

ÖSSZEGZÉS

Könyvem központi gondolata az, hogy az első világháború éveiben a középosztály problémája és a „zsidókérdés" egyre erősebben összekapcsolódott, gyakorlatilag ugyanannak az érmének a két oldalát jelenítette meg. A háborús feszültségek – különösen 1916-tól tapasztalható – éleződése nyomán a magyar középosztály kibékíthetetlenül ellenséges tömbökre szakadt (ez a folyamat már korábban is érzékelhető volt), és a szakadás lényegében a zsidókérdés mentén következett be. Ezzel a Horthy-kort jellemző alapképlet nagyjából készen állt. Ám az antiszemitizmus hazai feléledését nem tulajdoníthatjuk kizárólag manipulációk eredményének: a torz (de legalábbis felemás) és a háborúban tovább torzuló magyarországi modernizációval együtt bukkant és erősödött fel maga a „zsidókérdés", amelynek vizsgálata történészi feladat. Ennek rögzítése egyáltalán nem egyenlő azzal, hogy az antiszemita hullámért bármilyen formában a zsidókat kellene hibáztatni vagy felelőssé tenni.

Munkám első fejezeteiben rámutattam arra, hogy a magyar társadalom – akárcsak a központi hatalmak más országai – nem bírta el a hosszú háborúval járó terheket. Ha igaz, hogy a totális „háború egy ország katonai, gazdasági, társadalmi és politikai intézményeit érő leghatalmasabb kihívás", akkor a magyar intézmények nem voltak eléggé teherbírók.[1] A háború előttről fennma-

[1] Arthur Marwick: *War and Social Change in the Twentieth Century*. Macmillan, London, 1974. 12.

radt politikai erőtérben kormányzó Tisza-kabinet intézkedései fenn tudták tartani egy kváziliberális berendezkedés látszatát, el tudták kerülni a túlzott katonai vagy állami beavatkozást, illetve a gazdaság teljes szétzilálódását, de többet nem érhettek el. Megtörtént továbbá a „nagy, nem privilegizált társadalmi csoportok erőteljes részvétele", de ezek – a modell feltevésével ellentétben – nem „húztak hasznot" a részvételből, még az is kérdéses, hogy „új öntudatot" alakítottak-e ki. Mindenesetre éppen a háborús erőfeszítésből vállalt „egyenlőtlen részvétel", illetve „egyenlőtlen haszon" vádját szegezték általában szembe a hazai zsidósággal, ami nyilvánvaló torzítás, hiszen a zsidó részvétel kérdése az egész problémának egyetlen aspektusa volt csupán. És a háborús nemzeti egység és összetartozás kezdeti érzése (amely, tudjuk, sohasem bizonyult olyan erősnek, mint a németeknél vagy a franciáknál) nagyon gyorsan elpárolgott. Egyfajta „bűnbakeffektus" itt is tetten érhető, hiszen a (valójában alig-alig létező) nemzeti egység megbontásának felelőseit is meg kellett találni; ha pedig jól azonosítható csoportok hasznot húznak a háborúból, akkor azok – e logika szerint – nem tartoznak a nemzethez, mi több: annak árulói.

Láttuk, hogy a háború „totalizálódása" – nagyjából 1916 nyarától – mind gazdasági, mind politikai szempontból válságosra fordította a magyarországi helyzetet. Az infláció magasabbra szökött, mint máshol; a középosztály (a hivatalnoki, tisztviselői rétegek) reálbére jobban zuhant, mint bárhol; az ellátási nehézségek kritikussá váltak. A középosztály érintett csoportjai mindinkább úgy érezték, hogy az állam, amelyet szolgálnak, elárulja őket, viszszaél hazafiságukkal és lojalitásukkal, megengedi, hogy a náluk erősebb társadalmi erők elnyomják és kihasználják őket. Ez a helyzet is felelősökért kiáltott. És éppen ekkorra alakult ki a magyar hadigazdaság intézményrendszere, amelyben a nagybankok, nagyvállalatok, nagykereskedők (értsd: a „zsidó tőke") különleges szerephez, mintegy kváziállami funkciókhoz jutottak. Az itt ábrázolt kettős folyamat mintegy metszette egymást, ami a kortársak (még a nem előítéletes kortársak) előtt is a régi magyar lateiner osztály romlását és az új zsidó középosztály felemelkedését jelentette.[2] A közvéleménynek az a része pedig, amelyik egyre inkább hajlott a sztereotípiákban való gondolkodásra, mindezt olyan tudatos

[2] Bölöni György: A dzsentri bűne. *Világ*, 1918. augusztus 23.

folyamatnak látta, amely a háborút eszközül használja, hogy felgyorsítsa a középosztály „kicserélésének" évtizedek óta tartó folyamatát. Megkíséreltem bemutatni, hogy korántsem csak anyagi kérdések forogtak kockán, hanem kulturális és presztízsszempontok is: az egész társadalmi hierarchia rendült meg egy-két év leforgása alatt.

Miben állt a „zsidókérdés" az első világháború Magyarországán? Abban, hogy a magyar zsidók kimagaslóan fontos, új szerepekhez jutottak a társadalom életében, és tovább erősítették meglevő pozícióikat a gazdasági és a kulturális szférában. Különösen sokan voltak a hadiszállítók és hadimilliomosok irigyelt rétegében, az új központok és bizottságok tagjai és vezetői körében, a földbérlők csoportjában, a diákok és különösen a női diákok között. Néhányan professzorok és dékánok, befolyásos tanácsnokok lettek, sőt a miniszterségig vitték – erről nemcsak az antiszemita, hanem a neológ zsidó sajtó is beszámolt. A fejleményeket egyfelől értékelhetjük úgy, mint a magyarországi zsidóság folytatódó integrálódásának megannyi jelét.[3] Ugyanakkor egészében egyfajta „torz" integráció volt ez, az újonnan megnyílt lehetőségek elkerülhetetlen kihasználása a világháború mesterségesen létrejött körülményei között. Így a modern, jórészt budapesti zsidóság a háborúban tovább erősítette „különleges pozícióit", amelyeket Vörös Károly már a korábbi helyzetben „a legpolgáribbnak és a legmodernebbnek" nevezett. Mindez szerinte már 1914 előtt sok vonatkozásban kiélezte az ellentéteket, és „természetszerűen szembeállítja a zsidóság immár egyre növekvő részét a társadalom mindazon nem zsidó elemeivel" – elsősorban a kispolgárság egy részével és a közalkalmazotti réteggel –, „amelyek emelkedésükben az egy generációval előttük járó zsidóság által már betöltött pozíciókba ütköznek", és „lesznek bázisai egy új típusú antiszemita mozgalomnak".[4] Nem kétséges, hogy a világháború eltorzult modernizációja és az állam nyilvánvaló tehetetlensége felgyorsította ezt a folyamatot, ami egyúttal a budapesti polgári társadalom megrendülését is eredményezte.

Ha a fenti megközelítés igaz, akkor a „torz integráció" nem a magyar zsidóság asszimilációját, hanem az antiszemitizmus erősö-

[3] Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi, Budapest, 1997. 119–123.

[4] Vörös Károly: A budapesti zsidóság két világháború között. *Kortárs*, 1986/12. 112–116.

dését segítette elő, különösen a háború utolsó két évében. Ez az antiszemitizmus azonban nem az égből jött – a háború a feltámadó zsidóellenesség katalizátora, esetenként ürügye lett. Láttuk, hogyan sokasodtak és váltak intenzívebbé a vádak a háború elhúzódásával. Új antiszemita sztereotípiák születtek, régiek radikalizálódtak vagy éppen összekapcsolódtak az újakkal, ami erősítette a propaganda hatékonyságát. A zsidók a hátországban lógnak, uzsorával és árdrágítással foglalkoznak, tömegével özönlenek be Galíciából, beáramlanak a lapokhoz és az irodalmi folyóiratokhoz, léha filmekkel és kabarékkal járulnak hozzá a főváros erkölcsi fertőjéhez. A zsidó jelenlét effajta megítélése Közép-Európában máshol sem volt szokatlan – pl. egy 1919-ben született bécsi antiszemita pamflet fejezetcímei így sorolták a sérelmeket: „1. Zsidóság és hadiszolgálat; 2. A zsidók magatartása Galíciában; 3. Zsidó menekültek, uzsorások és árdrágítók; 4. Zsidó hadiszállítók; 5. Zsidó üzelmek a háborús központoknál; 6. Zsidóság és népgazdaság."[5] Csak a kultúra maradt ki ebből a felsorolásból.

1916–1918-ban feltehetően többen, a társadalom szélesebb csoportjai érezhették, hogy ők is találkoznak a felsorolt zsidó alakok és negatív magatartástípusok valamelyikével, így könnyebben hitelt adhattak a többi sztereotípiának is. A zsidók „térfoglalásával" kapcsolatos – olykor eltúlzott – vádak igazabbnak tetszhettek, mint korábban bármikor. A tapasztalatokat – természetesen – jórészt az (e tekintetben cenzúrázatlan) újságok, folyóiratok, vicclapok formálták. Az új sztereotípiákat a korábbiak megerősítették, rendszerré álltak össze, „a magyarság" elleni „zsidó összeesküvésé": a hátország koszos galíciai menekültjei uzsoraüzleteikkel a hadimilliomosok közé emelkednek, magyar földbirtokot szereznek, miközben újgazdag feleségeik a parvenük luxuséletét élik Budapesten, Siófokon vagy Abbáziában, lányaikat egyetemre járatják. A kép nem is annyira karikatúraszerűen túlzó – Szekfű Gyula 1920-ban nagyon hasonlókat írt le a *Három nemzedék*ben a magyar zsidók útjáról (részben nyilván a háborús közbeszéd hatása alatt).[6] Ezek a vádak és stigmák –, amelyek mindenekelőtt Vázsonyi, Jászi és Weiss Manfréd személyében öltöttek testet – még hangsúlyosabbá tették a „zsidó–magyar" kettősséget. De tegyük hozzá azt a paradoxont, hogy mindeközben – amikor az egyik oldal zsidó térfoglalást és összeesküvést kiáltott – a magyar zsidóság minden szempontból megosztottabbá vált, mint valaha. A társadalmi és területi rétegződés, a vallási megoszlás, a politikai, sőt a generációs különbségek és ellentétek láthatóbbá váltak (gondoljunk a Vázsonyi–Jászi viszonyra, a galíciai bevándorlás hatásaira vagy az új szocialista és cionista irányzatokra). Nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy – minden látszat és propaganda dacára – a legtöbb magyar zsidó, a legszámosabb zsidó kispolgári rétegek ugyanannyira a világháborús átrétegződés vesztesei lettek, mint keresztény polgártársaik.

Az antiszemita közhangulat kialakulásához esetünkben három tényező kellett. Az első a keresztény egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház (és a Néppárt) elszántsága. Az, hogy a legbefolyásosabb főpapok – ismert arisztokraták támogatásával – a „hungarizmus" nevében felvették a harcot a zsidóság ellen, és álláspontjukat egyértelműen közölték a katolikus folyóiratokban és napilapokban, alighanem döntőnek bizonyult a keresztény magyar társadalom mozgósításában.[7] A katolikus és protestáns körök addigi hűvös viszonya szívélyesre változott az antiliberalizmus és antiszemitizmus közös talaján.

A második, hogy a korábban az antiszemitizmustól kevéssé érintett rétegek is fogékonyabbá váltak a zsidóellenességre. Elsősorban a parasztság, amelyek valós és vélt háborús sérelmeit a Bangha Bélák kampánykörútjai csak élesztgették.[8] Az „egyszerű emberek" időnként rejtett, „spontán" idegenellenessége a háborús körülmények között – például a leegyszerűsítő, mindig fekete–fehér dichotómiákat használó háborús kifejezésmód hatására – nyíltabbá vált, kialakult egy antiszemita közbeszéd – bár lehetetlenség arányokat keresni a „spontán", „alulról jövő", illetve a „felülről szervezett" antiszemitizmus között. Az előbbit, amely sok szálon kapcsolódhatott a hagyományos antijudaizmushoz, nem szabad lebecsülni. A költő Vas István említ egy esetet önéletrajzában: „Még

[5] Edmund Daniek: *Das Judentum im Kriege*. Wien, 1919.

[6] Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934. 246., 328. – Szekfű és történésztársai (Takáts Sándor, Károlyi Árpád, Fejérpataky László stb.) háború alatti levelezésében sűrűn fordulnak elő zsidóellenes megjegyzések. (Lásd OSZK Kézirattár. Levelestár.)

[7] A modern antiszemitizmus keresztény előzményeiről lásd Karády Viktor: *A zsidóság Európában a modern korban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 338–339.

[8] Romsics Ignác: *A Duna–Tisza közének hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 31.

elemista koromban történt, hogy egy vasárnap délelőtt rábíztak a cselédlányra, kísérjen el Gyár utcai lakásunkból Matild néniékhez a Vilmos császár útra, s ő betért velem egy félórára a Bazilikába. Előzőleg a Megváltóról mesélt, akit a zsidók megöltek, bőven és érzékletesen írva le megkínzatását és halálát, majd rám parancsolt, hogy az egészről egy szót se szóljak a szüleimnek. Ez az óvatossága nem volt indokolatlan, mert engem nagyon felkavart a mese is, a mise is, meg a zene, az emberek viselkedése, mely annyira más volt, mint amit a bátaszéki zsidó templomban láttam."[9] Mivel Vas István 1910-ben született, és 1916–1920 között járt elemibe, a látogatás az utolsó háborús években történhetett. Egyébként a cselédek (erre már a forradalmi hangulatról szóló Jászi-idézetben is láttunk példát) válságos időkben különösen fontos szerepet játszhattak a város és a falu közötti értékek és eszmék közvetítésében (amiről a történészek nem sokat tudnak).

Végül a harmadik tényező jórészt (párt)politikai-taktikai jellegű volt: sok közszereplő felismerte, hogy hitelesebben játszhatja a magyar érdekek védelmezőjének szerepét, ha a zsidókat teszi felelőssé a bajokért. A magyar parlamentben sokan a közönségnek és a sajtónak szónokoltak: Polónyi Géza, Fényes László és társaik, akik nem is számítottak a megrögzött antiszemiták közé. Nem mellékesen: ütni akartak Tiszán, hát ütötték a zsidót, és erről Tisza bukása után már nem akartak lemondani.[10]

Akárhogy is, de a három említett elem – a spontán, az ideologikus és a politikai – veszélyes elegyet képezett, amely nagyban meghatározta a magyar zsidóság sorsát a világháború végén. Könyvemmel el szeretném oszlatni azt a közkeletű vélekedést, hogy az antiszemitizmus 1918–1920 körüli fellobbanása az érzelmek vagy a szenvedélyek hirtelen kitörése volt, váratlan és radikális szakítás a liberális Magyarország hagyományaival. Nem sok maradt ezekből 1918-ra. Ahogy az sem hihető, hogy mindent automatikusan a világháború hatásaival, a forradalmakkal és az ellenforradalommal, Nagy-Magyarország széthullásával magyarázhatunk. Hiszen ezek – egy összefüggésrendszer részeiként – szintén magyarázatra szorulnak. Érdemes azonban feltenni azt a kérdést, hogy vajon a

[9] Vas István: *Nehéz szerelem.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 155.

[10] „Nem üthetik Tiszát, hát ütik a zsidót." – A „Demokritos" álnév alatt 1884-ben kiadott röpiratot idézi Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története.* Budapest, 1922. 356. (Természetesen Tisza Kálmán miniszterelnökről van szó.)

világháború nélkül is többé-kevésbé ugyanez történt volna-e, és ehhez segítségül lehet hívni a német példát is.

Németországban a zsidókérdés 1916-ig nem került előtérbe, akkor szinte „a fű alól bújt elő". „A császárság idején az antiszemitizmus nem volt meghatározó vagy fenyegető nagyságrendű téma" – tartja az egyik vélemény.[11] „Valójában az antiszemitizmus már 1914 előtt a vilmosi társadalom minden pórusát átjárta, és a háború kitörésével korántsem párolgott el" – mondja egy másik álláspont.[12] Ez az a ritka eset, amikor mindkét állítás igaz lehet: az antiszemitizmus láthatatlanul ette bele magát a német társadalom „pórusaiba", de nem tört a felszínre, 1916 előtt nem vált a közbeszéd fontos elemévé. Egyáltalán: nagyon kérdéses, hogy a világháború nélkül megtörtént volna-e az „áttörés". Magyarországon másként állt a dolog, mert a zsidókérdés, illetve az antiszemitizmus 1914 előtt a meghatározó témák egyike volt, bár még nem a legfontosabb. Németországban ugyanis alapjában politikai problémaként jelentkezett: az imperialista és soviniszta tábor, illetve a liberális–demokrata és a hozzájuk közelítő szocialista tábor elleni küzdelmének elemeként.[13] Magyarországon a zsidóság sokkal meghatározóbb mértékben volt jelen az élet legtöbb területén, ezért a zsidókérdés legalább annyira társadalmi-kulturális, mint amennyire politikai problémává vált; a magyar modernizáció egyik alapkérdésévé. Az intranzigens, kizáróvá és faji alapúvá alakuló nacionalizmus egyik esetben sem elhanyagolható, de általában a magyarországi antiszemitizmus konkrétabb, a német elvontabb valami volt – noha egyik sem annyira konkrét, mint pl. Lengyelországban.[14] A legtöbb mai összefoglalás egyetért abban, hogy a magyarországi közbeszéd alaposan átitatódott antiszemita fordulatokkal. „Istóczyék után a magyar antiszemitizmus egy pilla-

[11] Hans-Günther Zmarzlik: Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich 1871–1918. In: *Die Juden als Minderheit in der Geschichte.* B. Martin–E. Schulin. DTV, München, 1981. 266.

[12] Volker Ullrich: *Die Nervöse Grossmacht 1871–1918.* S. Fischer Verlag, Frankfurt a. M. 1997. 486–487.

[13] David Blackbourn: *The Fontana History of Germany 1870–1918.* The Long Nineteenth Century. Fontana Press, London, 1997. 400–459.

[14] „In Germany anti-semitism was ideological and abstract; in Poland it was concrete and brutally face-to-face." (Willam W. Hagen: Before the „Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland. *Journal of Modern History,* 68. 2. 1996. 351–381.) Magyarország – ebben is – nagyjából a kettő közötti középutat képviselte.

natra sem szűnt meg - igaz, olyan politikai mozgalom sem szerveződött, mint az Országos Antiszemita Párt, de publicisták és alkalmi írók tucatjai [...] keresték a választ a zsidókérdésre, s több nyomda [...] kapacitásának nem jelentéktelen részét kötötte le ezen művek kinyomtatása."[15] Jól látható, hogy az antiszemita érvrendszer és szókészlet, amely olyan végzetes hatást fejtett ki a két világháború között, már a huszadik század első évtizedeiben készen állt.[16]

Nehéz elképzelni, hogy a világháború nélkül Magyarországon a dolgok békés vágányokon maradtak volna. Visszatekintve: a „zsidókérdés" és az antiszemitizmus kiéleződése éppoly elkerülhetetlennek tűnik, mint a történelmi Magyarország széthullása, csak a háború nélkül talán más módon, más körülmények között ment volna végbe. A küzdelemnek be kellett következnie, mert a modern, nyugatra tekintő Magyarország („Pannónia") és az elmaradott és a modernizációt elutasító Magyarország („Hunnia") közötti szakadék - törésvonal - túl mély volt, és a századelőn csak mélyült. Közhely, hogy a magyarországi antiszemitizmus a modernizáció és a liberalizmus krízisének jellegzetes tüneteként, kísérőjelenségeként fogható fel. A világháború rendkívüli mértékben felerősítette a válságot, és a kétféle Magyarország közötti szakadékot is tovább mélyítette. Egy kváziliberális állam akarta rákényszeríteni új szabályait egy kelletlen társadalomra, nagyon tökéletlenül. Az egyszerre omnipotens és impotens állam legaktívabb ágenseiként a zsidók tűntek fel, bár nyilván nem olyan nyomasztó mértékben, ahogy a közvélemény érzékelte. Mindenesetre egyszerre lehetett gyűlölni a háborút, a munkapárti államot és a zsidókat. Tehát a „zsidókérdés" a világháború előtt az egyik fontos problémát és választóvonalat jelentette, de még nem „a" nagy kérdést, a meghatározó választóvonalat. 1916-1918 között a zsidókérdés már a társadalom összes pórusát átjárta; láttuk, hogy a két tábor közötti végső „nagy leszámolás" a háború végén visszatérő beszédtéma lett.

Újabb tudományos kifejezéssel úgy is mondhatjuk, hogy az első világháború tette az antiszemitizmust „kulturális kóddá" a

[15] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 362.

[16] David Blackbourn: i. m. 437–438.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 8. fejezet; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. 340. sk.

20. századi Magyarországon.[17] A művelt elit számára a változás azt jelentette, hogy a kirekesztő, faji alapú nacionalizmus végleg kiszorította a régi liberális nacionalizmust, és lett a magyar közélet új közös nevezője. A társadalom szélesebb köreiben az antiszemitizmus „kulturális kódként szolgál a társadalomban tapasztalható negatív jelenségek megjelölésére". „Etnikai sztereotípiák egész rendszere épül rá, szójátékok, élcelődések, szólások, közmondások, viccek" - a „kódhoz" a magyar nyelvben külön ige is került: „zsidózni".[18] És nemcsak a „zsidó térfoglalással" szembeni érvek és tiltakozások váltak durvábbá, hanem a zsidókérdés lehetséges megoldásáról való vélekedések is radikalizálódtak. 1917-1919 körül sokasodtak a „mi nem akarunk erőszakot vagy pogromot, de..." kezdetű szófordulatok. Míg a világháború előtt a legtöbb antiszemita szerző a „magyar elem" erősítésében, esetleg az asszimiláció gyorsításában, a kikeresztelkedésben látta a megoldást, most konkrét javaslatok születtek a zsidók kirekesztésére, arányuk korlátozására stb. Talán megkockáztatható, hogy fokozatosan végbement a „modern, megsemmisítő" antiszemitizmushoz vezető fordulat. 1919-ben úzoni dr. Dánér Béla - bírósági jegyző, majd tüzértiszt -, akit Gyurgyák monográfiája „az első fajvédők" egyikének nevezett - könyvecskét tett közzé A magyarországi zsidókérdés megoldása címmel.[19] Ötpontos javaslatának lényege a teljes elkülönítés, a széles körű korlátozások és a „numerus nullus" elérése, de érdekesebb, hogy milyen érveléssel jutott el idáig. „A zsidókérdést tehát rendezni kell, még pedig társadalmilag, intézményesen. Apró kis pofozkodással, kis pogromheccekkel (*egy milliót kiirtani még akkor sem tudnánk*, ha nem türelmes keresztények és tunya magyarok, hanem élelmes, kegyetlen zsidók volnánk) a kérdés legfeljebb elmérgesedhetik, de megoldáshoz nem kerül" -

[17] Shulamit Volkov: Antisemitism as a Cultural Code; Reflections on he History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany. In: *Leo Baeck Institute Yearbook*, XXIII. 1978. 25–45. Magyarul: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 515–540.

[18] Karády Viktor: i. m. (2000.) 344–346.

[19] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. 371. – Mint már említettem, Gyurgyák eltúlozta a „faji alapú antiszemitizmus" különlegességét. Szerintem a Kiss Sándor, Dánér Béla típusú szerzőknél nem az a fontos, hogy ők a „fajt" hangsúlyozva hová sorolták magukat, hanem a szélsőséges, a „megsemmisítő" (D. Goldhagen) megoldások keresése. Azok, akik a zsidókat általánosságban örök és megváltoztathatatlan tulajdonságokkal ruházzák fel, akkor is „faji" antiszemitáknak tekinthetők, ha önmagukat másnak vallják.

írta.[20] Dánér, akit Kolosváry-Borcsa Mihály és Bosnyák Zoltán is nagyra becsült, 1925-ben meghalt, de ez a – még negatív formában megfogalmazott – felvetése talán az egyik első utalás volt a legradikálisabb megoldás lehetőségére.

Könyvemben a magyarországi törésvonalak keletkezésének egy kitüntetett időszakát vizsgáltam. A törésvonalak nem egyik napról a másikra keletkeztek, létezésükkel (általánosságban) a kortársak is tisztában voltak. „Ha volt nemzet, amely belsőleg nem volt elkészülve erre a háborúra, akkor a mienk volt az. Úgy marcangoltuk egymást, mintha cirkuszi látványt akartunk volna szolgáltatni a néző nemzeteknek" – írta a Hadi Beszédek egyik füzetében a filozófus Alexander Bernát.[21] Néhány évvel később Dietz Károly – Budapest rendőrfőkapitánya 1918-ban – hasonló mederben folytatta a témát: „Lerongyolódott, tönkrement a hosszú háború alatt minden, ami értéket képviselt. [...] Keserű gyűlölséggel néztek egymásra az emberek, és soha nem tapasztalt mértékben gyűlölték egymást a különböző társadalmi osztályok is."[22]

A magyar szakadások és törésvonalak jó száz évvel ezelőtt kezdődött történetének első mély- vagy csúcspontja 1916–1920 körül következett be. Hogy a keserű 20. század még milyen fordulatokat tartogatott, annak számbavétele nem kis történészi vagy írói feladat lenne. De talán nem túlzás azt állítani, hogy az akkori és azután felhalmozott indulatok, érzelmek, ki nem beszélt görcsök ma is velünk élnek, beleépültek az idegeinkbe – meglehet, még a csontjainkba is.

[20] Dr. Dánér Béla: *A magyarországi zsidókérdés megoldása.* Budapest, 1919. 30–32. (Az én kiemelésem.)

[21] Alexander Bernát: A háború mint nemzetnevelő. *Hadi Beszédek* 16. Budapest, 1915. 4–5.

[22] Dr. Dietz Károly: *Októbertől márciusig. Emlékirataim.* Budapest, 1920. 3–6.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

1. Levéltári források

Magyar Országos Levéltár
Miniszterelnök félhivatalos levelezése: K 467 / 17., K 467 / 18.
Gróf Andrássy Gyuláné Naplója: P 4 / 330.
Szabadkőműves iratanyag: P 1083. 64. cs.
Budapest Főváros Levéltára
Gimnáziumok tantestületi jegyzőkönyvei: VIII. 42. a., VIII. 44. a., VIII. 51. a.
Budapest Székesfőváros Közigazgatási Bizottság jelentései: IV. 1406., IV. 1407., IV. 1416.
Károlyi-per (1921): 36537. I. 28.
Hadtörténelmi Levéltár
Hadfelügyeleti Bizottság (HFB) Iratai: 539., 2649., 4654. doboz
K. u. K. Zensurkommission Budapest. Havi jelentések: 4447. doboz (1917), 4448. doboz (1918).
ELTE Levéltár
BTK Tanácsülési jegyzőkönyvek: 8. a. 19., 8.a. 20., 8.a. 22.
ÁJTK Tanácsülési jegyzőkönyvek: 7. a. 18.
BME Levéltár
Tanácsülési jegyzőkönyvek: 3. a.
Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
Révész Mihály Gyűjtemény: 721 / 2. f.
Lindner Béla Naplói: 87. f.
Ágoston Péter Naplói: 689. f.
Prímási Levéltár Esztergom
Püspöki értekezletek jegyzőkönyve
Csernoch János magánlevelezése: XVI. doboz, mixta 1. 20. doboz, 21. doboz.

Püspöki Levéltár Székesfehérvár
Prohászka Ottokár levelezése, 1918
Evangélikus Országos Levéltár
Raffay Sándor püspök önéletrajzi feljegyzései
Kriegsarchiv Wien
Gróf Esterházy Móric feljegyzései: Nachlässe Nr. E. 1779
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
Ungarische Presseschau: Kabinettsarchiv, Geheimakten, 38. 1918
Bayerishes Haus- und Staatsarchiv München
Akten der Bayerisches Staatskanzlei, Gesandtschaft Wien. Politische Berichte:
Abt. II. Geheimes Staatsarchiv. MA. III. 2481.
Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár
Levelestár: Braun Róbert, Elek Artúr, Fejérpataky László, Herczeg Ferenc, Jászay Mari, Jászi Oszkár, Károlyi Árpád, „Margittay Rikárdhoz intézett balatoni tárgyú levelek", Milotay István, Szekfű Gyula, Telcs Ede, Tisza István levelei
Somló Bódog Naplója: Quart. Hung. 3038 /3., Ponori Thewrewk Emil Naplója: Quart. Hung. 2526. Apáthy István iratai: Quart. Hung. 2454., 2455., 2457.

2. Publikált források

Statisztikák, almanachok

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. IV., Budapest, 1915.; VI., Budapest, 1920
A magyar királyi kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1924
Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1913–1920. Budapest, 1923
Áfra Nagy János: Az értelmiségi foglalkozású keresők Magyarországon 1890 óta. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1935. 6.
Buday László: *A megcsonkított Magyarország.* Budapest, 1921
Dausz Gyula: *A székesfővárosi oktatók fizetésügye. 1873–1933.* Budapest, 1934
Dobrovits Sándor: Budapest egyesületei. *Statisztikai Közlemények,* 74. 3.
Gál Benő: *Statisztikai Gyűjtemények.* I–III. kötet. Budapest, év nélkül
Gál Benő: *Az életszínvonal alakulása az 1914–1922-es esztendőkben.* Budapest, év nélkül
Guthi Imre: *Fővárosi Almanach, Lexikon és Útmutató.* Budapest, év nélkül
Hoffmann Dezső: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. *Statisztikai Közlemények,* 63. 4.
Illyefalvi I. Lajos: *Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt 1912–1931.* Budapest, 1932
Kertész K. Róbert: *IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkái.* Budapest, 1917

Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest, 1922
Laky Dezső: Az elválások Magyarországon a háború előtt és után. *Társadalomtudomány,* 1925. V–VI.
A liszt- és kenyérellátás szervezete Budapesten az 1915–1916 években. Budapest, 1916
Mike Gyula: A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1927. VI.
Pálosi Ervin: Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években. *Statisztikai Közlemények,* 55. 3.
Szíjj Jolán (szerk.): *Magyarország az első világháborúban.* Lexikon A–Zs. Budapest, 2000
Dr. Szél Tivadar: A vegyes házasságok. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1933. 10.
Vásárhelyi Ferenc (szerk.): *Magyar Országgyűlési Almanach 1910–1915.* Budapest, 1910

Jegyzőkönyvek, levelek

Wolfdieter Bihl: *Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges,* Darmstadt, 1991
Bartók Béla családi levelei. (Szerk.: ifj. Bartók Béla) Budapest, 1981
Csizmazia Endre–Jakabffy Elemér (szerk.): *A választójogi bizottság tárgyalásai.* Budapest, 1918
Alfred Opitz–Franz Adlgasser (Hrsg.): *Der Zerfall der europäischen Mitte.* Staatenrevolution in der Donauraum. Die Berichte der Sächsischen Gesandtschaft in Wien 1917–1919. Graz, 1990
A Gyáriparosok Szövetségének évi jelentései. 1915. 1916. 1917
Iványi Emma (szerk.): *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* Budapest, 1960
Jászi Oszkár: *Válogatott levelei.* (Szerk.: Litván György–Varga F. János) Budapest, 1991
Jelentés a Budapesti Államrendőrség működéséről. 1916., 1917. 1918–1920. Budapest, 1917. 1918. 1921
Károlyi Mihály: *Levelezése.* I. 1905–1920. (Szerk. Hajdu Tibor–Litván György) Budapest, 1978
Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéből.* VII. 1914–1916. Budapest, 1999
H. Kohut Mária (szerk.): *Források Budapest múltjából.* III. Budapest, 1971
Miklós Komjáthy: *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates des Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1914–1918.* Budapest, 1966
A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. IV–V. kötet. Budapest, 1968–1969.
A Magyar Országgyűlés Képviselőházának Naplója 1910–1915. XXV–LI. kötet
A Magyar Országgyűlés Felsőházának Naplója 1910–1915.
I. Materna–H-J. Schreckenbach (Hrsg.): *Berichte des Berliner Polizeipräsidenten zur Stimmung und Lage der Bevölkerung in Berlin 1914–1918.* Weimar, 1987

Rudolf Neck (Hrsg.): 1918 – *Österreich im Jahre 1918.* Berichte und Dokumente. Wien, 1968
Sipos András–Donáth Péter (szerk.): *„Kelet Párizsától" a „bűnös városig".* Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. 1870–1930. Budapest, 1999
Gróf Tisza István *Összes Munkái. Levelek.* II–VI. Budapest, 1924–1937
Téglás János (szerk.): *A vádlott: Babits Mihály.* Dokumentumok 1915–1920. Budapest, 1996

Időszaki folyóiratok

Állami Tisztviselők Lapja
Biztosítási Tisztviselők Lapja
Borsszem Jankó
A Cél
Élet
Huszadik Század
Keresztényszocializmus
Községi Munkás
Magánalkalmazott
Magyar Gazdák Szemléje
Magyar Kultúra
A Mozi
Nemzetvédelem
A Nő
Nyugat
Statisztikai Havi Közlemények
Szocializmus
Tőzsdei Kurír
Új Nemzedék
Városi Szemle
Barázda
Bolond Istók
Budapesti Szemle
Egyenlőség
Fővárosi Közlöny
Kereskedő és Iparos Ujság
A Közalkalmazott
Köztelek
Magántisztviselők Lapja
Magyar Figyelő
Magyar Társadalomtudományi Szemle
Mozihét
Néptanítók Lapja
Nőtisztviselők Lapja
A Sajtó
A Szamár
Tanító
Turán
Vágóhíd
Zsidó Szemle

Napilapok

Alkotmány
Budapesti Hírlap
Az Est
Független Budapest
Magyar Hírlap
A Nap
8 Órai Ujság
Pesti Napló
Uj Lap
Világ
Budapest
Déli Hírlap
Fővárosi Hírlap
A Hétfő
Magyarország
Népszava
Pesti Hírlap
Pesti Tükör
Az Ujság

3. Visszaemlékezések, naplók, riportok, cikkgyűjtemények

Ady Endre: *Publicisztikai írások. 3.* (Szerk. Vezér Erzsébet.) Budapest, 1977
Ágoston Péter: *A zsidók útja.* Nagyvárad, 1917
Alexander Bernát: *A háború filozófiájáról.* Hadi beszédek 17. Budapest, 1915
Alexander Bernát: *A háború, mint nemzetnevelő.* Hadi beszédek 16. Budapest, 1915
Altenburger Gyula: *Magyar politika a háború után.* Budapest, 1916
Angyal Dávid: *Emlékezések.* London, 1971., 112.
Apponyi Albert: *Emlékiratai.* II. Budapest, 1934
Julius Bab: *Wien und Berlin.* Vergleichendes zur Kulturgeschichte der beiden Haupstädten Mitteleuropas. Berlin, 1918
Julius Bab: *Die deutsche Kriegslyrik 1914–1918.* Stettin, 1920
Babits Mihály: *Keresztül-kasul az életemen.* Budapest, 1939
Balázs Béla: *Napló 1914–1922.* Budapest, 1982
Balla Vilmos: *A gabonatőzsde romjain.* Budapest, 1918
Bánffy Miklós: *Emlékeimből.* Kolozsvár, 1932
Bangha Béla S. J.: *Összegyűjtött munkái.* XXV., XXVI. kötet. Budapest, 1941
Batthyány Tivadar: *Beszámolóm.* Budapest, 1928
Benedek Marcell: *Vulkán.* Egy nemzedék regénye. Budapest, 1918
Benedek Marcell: *Naplómat olvasom.* Budapest, 1985
Berkeszi István: *Kataklizma.* Békéscsaba, 1989
Bernát István: *Küzdelmek és eredmények.* Budapest, 1936
Biró Lajos: *A kezdet és a vég.* Vezércikkek a „Világ"-ban 1914–1918. Budapest, 1918
Blücher Princess Evelyn: *An English Wife in Berlin.* London, 1920
Peter Broucek (Hg.): *„Ein General im Zwielicht".* Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Wien–Köln–Graz. 1980
A budapesti római katolikus egyházközségek első tíz éve. Budapest, 1930
Buday Barna: *Magyar problémák.* Budapest, 1917
Buday Dezső: Magyarország honoratior osztályai. *Budapesti Szemle,* 1916
Concha Győző: *A Gentry.* Budapest, 1910
Csergő Hugó: *A budapesti nyomor Vörös Könyve.* Budapest, 1919
Edmund Daniek: *Das Judentum im Kriege.* Wien, 1919
Dr. Dánér Béla: *Az új Magyarország felé.* Budapest, 1918
Dr. Dánér Béla: *A magyarországi zsidókérdés megoldása.* Budapest, 1919
Dr. Dietz Károly: *Októbertől márciusig. Emlékiratáim.* Budapest, 1920
Eötvös Károly: *Emlékezések.* Budapest, 1901
Fényes Samu: *Háborús jegyzetek.* Budapest, 1916
Gábor Andor: *Válogatott művei.* Budapest, 1961
Gávai Gaál Jenő: *Élmények és tanulságok.* Budapest, 1940
Geőcze Sarolta: *Az ezeréves ország.* Budapest, 1920
[General] Wilhelm Groener: *Lebenserinnerungen: Jugend, Generalstab, Weltkrieg.* Göttingen, 1957
Gyergyai Albert: *Anyám meg a falum.* Budapest, 1972
Gyóni Géza: *Összes versei.* Budapest, é. n.

Gyulai Ágost: *Háborús antológia.* Budapest, 1916
Hanák Péter (szerk.): *Zsidóság, asszimiláció, antiszemitizmus.* Budapest, 1984
Hans-Peter Hanssen: *Diary of a Dying Empire.* Bloomington, 1955
Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete.* I. Budapest, 1968
Havass Rezső: *Magyarország és a Balkán.* Gazdaságpolitikai tanulmány. Budapest, 1913
Hegedűs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz.* Budapest, 1982
Hegedűs Loránd: *A magyarság jövője a háború után.* Budapest, 1916
Herczeg Ferenc: *Emlékezései. A gótikus ház.* Budapest, 1985
Herczeg Ferenc: *Emlékezései. Hűvösvölgy.* Budapest, 1993
Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban.* Budapest, 1960
M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* Budapest, 2001
Huss Richárd: *Ne bánts! Magyarországi német háborús költészet 1914–1917.* Budapest, 1917
Ignotus: *Válogatott írásai.* Budapest, 1969
Illyés Gyula: *Kora tavasz.* Budapest, 1972
Imre Sándor: *A világháború.* Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára. Budapest, 1917
Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán.* Budapest, 1918
Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás.* Budapest, 1989 [1920]
Jászi Oszkár: *Publicisztikai írásai.* Budapest, 1982
József főherceg vezérrezredes erdélyi hadikiállítása. Budapest, 1917
Jellinek Henrik [Censor]: *A nemzet pénze.* Budapest, 1917
Kaffka Margit: *Hullámzó élet.* Budapest, 1959
Karinthy Frigyes: *A feleségem beszéli.* Budapest, év nélkül
Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* München, 1923
Károlyi Mihály: *Emlékezés az úri Magyarországra.* Válogatott írásai 1920–1946. Gondolat. Budapest, 1964
Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* Magvető Kiadó. Budapest, 1977
A Katolikus Népszövetség tíz éve, 1908–1918. Budapest, 1918
Katona Béla: *Magyarország közgazdasága.* Budapest, 1915. 1916. 1917
Kellér Andor: *Bal négyes páholy.* Budapest, 1968
Keményfy K. Dániel: *Háború és politika.* Esztergom, 1917
John M. Keynes: *Collected Writings XVI.* (Ed. Robert Skidelsky) London, 1971
Rudolf Kissling: Meine Persönliche erlebnisse beim Zusammenbruch 1918 In: *Österreich in Geschichte und Literatur 12.* 1968
Sándor Komlósi: Geschichte der jüdischen Garde anno 1918. In: Hugo Gold (Hg.): *Die Juden und die Judengemeinde von Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart.* Brünn, 1932
Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig.* Tanulmányok, dokumentumok. Budapest, 2006
Kós Károly: *Koronázási emlékeim. Hármaskönyv.* Bukarest, 1969
Kosztolányi Dezső: *Füst. Hírlapi cikkek, 1914–1920.* Budapest, 1970
Kovács Lydia: *Jelentések a pesti frontról.* Budapest, 1916
Kozma Nándor: *Hadimilliomosok.* Budapest, 1918
Krausz Simon: *Életem.* Budapest, 1937

Krúdy Gyula: *Régi pesti históriák.* Budapest, 1967
Kun Andor (szerk.): *1914–1918 a korabeli napilapok tükrében.* Budapest, év nélkül
Hector Lambrechts: *A világháború és az új élet.* Budapest, 1918
Ottokar Landwehr: Hunger. *Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917–1918.* Zürich–Leipzig–Wien, 1931
Lányi Viktor–Radó István–Held Albert: *A 25 éves mozi.* Budapest, 1920
Lippay Zoltán: *A magyar birtokos osztály és a közélet.* Budapest, 1919
Litván György–Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye. 1–2.* Budapest, 1973
Mailáth József: *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt. I–II.* Budapest, 1928
Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai.* Budapest, 2000
A Mária-Kongregáció rövid ismertetése. Budapest, 1917
Martinovich Sándor S. J.: *Kereszténység és feminizmus.* Pécs, 1918
Martinovich Sándor S. J.: *A zsidókérdés.* Pécs, 1917
A magyar zsidó hadi archívum almanachja. (Szerk.: Hevesi Simon, Polnay Jenő, Patai József) Budapest, 1916
Méhely Kálmán: *A munkáskérdés lényege.* Budapest, 1916
Méhely Kálmán: *A munkáskérdés háborús fejlődése.* Budapest, 1918
Miklóssy István: *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása.* Budapest, 1913
Miklóssy István: *Nemzetnevelés.* Budapest, 1919
Móricz Zsigmond: *Kárpáti emlék.* Budapest, 1944
Leo Müffelmann: *Die moderne Mittelstandbewegung.* Leipzig–Berlin, 1913
Nagy Lajos: *A menekülő ember.* Budapest, 1984
Nagy László: *A háború és a gyermek lelke.* Budapest, év nélkül
Oláh Gábor: *Naplók.* (Szerk.: Lakner Lajos) Debrecen, 2002
Pályi Ede: *Magyarország a háború után.* Budapest, 1917
Pápay István: *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról.* Budapest, 1928
Passuth László: *Kutatóárok.* Budapest, 1966
Petrassevich Géza: *Magyarság és zsidóság.* Budapest, 1899
Pogány József: *„A Munkapárt bűnei".* Budapest, 1917
Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom.* Budapest, 1986
Polónyi Géza: *Az országgyűlési képviselőválasztásról szóló törvényjavaslatnak a felekezetekre való hatása.* Budapest, 1913
Polónyi Géza: *Birtokpolitika.* Budapest, 1916
Prohászka Ottokár: *A háború lelke.* Budapest, 1915
Prohászka Ottokár: *Kultura és terror.* Budapest, 1918
Prohászka Ottokár: *Naplójegyzetek I–III.* Budapest, 1997
Radisics Elemér: *A magyar középosztály jövőjéről – tekintettel a zsidóság térfoglalására.* Budapest, 1917
Radisics Elemér: *Reflexiók az októberi forradalomhoz.* Budapest, 1919
Rákosi Jenő: *Tiszavirág. Cikkek, levelek, beszédek.* Budapest, 1920
Joseph Redlich: *Das Politische Tagebuch.* I–II. Hg. v. Fritz Fellner, Graz–Köln, 1953–1954
Révai Mór János: *Írók, könyvek, kiadók.* I–II. Budapest, 1920

Remenyik Zsigmond: *Bűntudat.* Budapest, 1937
Schöpflin Aladár: *Egy apolitikus elmélkedései.* Budapest, 1994
Serény Aladár: *„Bizalmas!" A háborús cenzúra hóhérmunkája.* Budapest, 1919
Werner Sombart: *Háború és kapitalizmus.* Budapest, év nélkül
Somogyi Béla: *A Keresztény Szocialista Néppárt programmja az igazság megvilágításában.* Budapest, 1918
Stemmer Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Budapest, 1985
Szabó Ervin: *Válogatott írásai.* Budapest, 1958
Szabó László: *A modern újságírás.* Budapest, 1916
Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő.* Budapest, 1993
Szegedy Miklós: *Magyar holnapunk.* Budapest, 1917
Szekfű Gyula: *Három nemzedék.* Budapest, 1922
Szélpál Árpád: *Forró hamu.* Budapest, 1984
Szende Pál: *Magyar háborús adópolitika.* Budapest, 1917
Szerb Antal: Száz éves dolgok. In: *Gondolatok a könyvtárban.* Budapest, 1946
A társadalmi fejlődés iránya. Budapest, 1904
Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon.* Budapest, 1929
Urmánczy Nándor: *Lukács–Pavlik–Tisza idejéből 1912. június 4.–1913. június 4.* Budapest, 1913
Vadász Lipót: *Beszédei.* Budapest, 1926
Vadnay Tibor: *A magyar jövő.* Budapest, 1918
Várnai Zseni: *Egy asszony a milliók közül.* Budapest, 1956
Vas Gereben: *Régibb magyar népélet. Összes Munkái.* V. Budapest, 1899
Vas István: *Nehéz szerelem.* Budapest, 1972
Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai.* I–II. Budapest, 1927
Vázsonyi Vilmos: *Polgár vagyok!* Budapest, 1994
Ifj. Veszprémy Kálmán: *A magyarországi zsidók statisztikája.* Debrecen, 1907
Windischgraetz Lajos: *Küzdelmeim. Naplójegyzetek.* Budapest, 1920
Theodor Wolff: *Tagebücher 1914–1919.* 1–2. (Hg. von H. Sösemann). Boppard am Rhein, 1984
Fedor von Zobeltitz: *Die Lebenserinnerungen.* Berlin, 1934
Carl Zuckmayer: *Als wär's ein Stück von mir.* Frankfurt, 1969
Zselénszky Róbert gróf: *Emlékeim.* Budapest, 1929
Zsidó hódoltság Magyarországon. Székesfehérvár, 1908

4. Feldolgozások

W. Abelshauser–A. Faust–D. Petzina: *Deutsche Sozialgeschichte 1914–1945.* Ein Lesebuch. München, 1985
Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2000
Anthony Adamwaite: *Grandeur and Misery. France 1914–1940.* London, 1995
R. E. Allen: *Oscar Jászi and Radicalism in Hungary 1900–1919.* Michigan, 1972
Angi János–Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Debrecen, 2000

Stéphane Audoin-Rouzeau: *Les sociétés européennes et la guerre de 1914–1918.* Paris, 1990
Karl-Ludwig Ay: *Die Entstehung einer Revolution. Die Volkstimmung in Bayern Während des Ersten Weltkrieges.* Berlin, 1968
Bácskai Vera–Gyáni Gábor–Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, 2000
Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Budapest, 1927
Balogh Tamás: *A német pénzromlás oknyomozó története.* Budapest, 1928
Stefan Barta: *Die Judenfrage in Ungarn.* Budapest, 1939
Richard Bauer: *Geschichte der Stadt München.* München, 1992
Jean-Jacques Becker: *The Great War and the French People.* Leamington, Spa, 1985
Karl Bednarik–Stephan Horvath: *Österreich 1918.* Wien–München, 1968
Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest, 1973
Volker Berghahn: *Europa im Zeitalter der Weltkriege.* Frankfurt am Main, 2002
George E. Berkley: *Vienna and its Jews.* Cambridge MA., 1988
Charles Bertrand: *Revolutionary Situations in Europe 1917–1922.* Montreal, 1977
Richard Bessel: *Germany after the First World War.* London, 1993
Olaf Blaschke: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich.* Göttingen, 1997
Bevilaqua Borsody Béla–Mazsáry Béla: *Pest-budai kávéházak 1535–1935.* I–II. Budapest, 1935
David Blackbourn: *The Fontana History of Germany 1780–1918. The Long Nineteenth Century.* London, 1997
Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* Budapest, 2003
Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944.* Budapest, 1999
Borsos Endre: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől.* I–II. Budapest, 1929
Bosnyák Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői.* Budapest, 1944
David Bronson (ed.): *Jews and Germans from 1860 to 1933.* Heidelberg, 1979
Gerhard Bry: *Wages in Germany.* Princeton, 1960
Erwin Bunselmeyer: *The Cost of the War.* Hamden, 1975
Dr. P. Burka Kelemen: *Buttkay Antal.* Pápa, 1941
Francis L. Carsten: *Revolution in Central Europe 1918–1919.* Aldershot, 1972
Hugh Cecil–Peter H. Liddle (eds): Facing Armageddon: *The First World War Experienced.* London, 1996
Roger Chickering: *Imperial Germany and the Great War 1914–1918.* Cambridge, 1998
Christopher Clark–Wolfram Kaiser (eds.): *Culture Wars. Secular–Catholic Conflict in Nineteenth Century Europe.* Cambridge University Press. Cambridge, 2003.
Peter Clarke: *Hope and Glory; Britain 1900–1990.* London, 1996
Richard Clogg: *A Concise History of Greece.* Cambridge 1992
Christopher Coker: *War and the Twentieth Century.* London–Washington, 1994

Lee Congdon: *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria 1919–1933.* Princeton, 1991
Mark Cornwall (ed.): *The Last Years of Austria–Hungary, 1908–1918.* Exeter, 1990
Mark Cornwall: *The Undermining of Austria–Hungary.* London, 2000
Csíky Tamás: *A városi zsidóság Északkelet és Kelet-Magyarországon.* Budapest, 1999
Ute Daniel: *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft.* Göttingen, 1989
Ute Daniel–Wolfram Siemann (Hrsg.): *Propaganda.* Frankfurt am Main, 1994
Belinda Davis: Home Fires Burning: *Food, Politics and Everyday Life in World War I.* Berlin. Chapel Hill, 2000
Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar.* Budapest, 1993
Wilhelm Deist: *Zensur und Propaganda in Deutschland Während des Ersten Weltkrieges.* In: *Militär, Staat und Gesellschaft.* München, 1991
Scott S. Denham: *Visions of War.* Bern, 1992
Karel Dibbets–Bert Hogenkamp (eds.): *Film and the First World War.* Amsterdam, 1995
Donáth Regina: *A Tisza István elleni 1912-es merénylet a hírlapirodalom tükrében.* Budapest, 1935
Ray Douglas: *The Great War, 1914–1918: The Cartoonist's Vision.* London, 1995
Jost Düffler–Karl Holl (Hrsg.): *Bereit zum Krieg. Kriegsmentalität in wilhelminischen Deutschland 1890–1914.* Göttingen, 1986
Modris Ecksteins: Rites of Spring. *The Great War and the Birth of the Modern Age.* New York, 1989
Geoff Eley: Forging Democracy. *The History of the Left in Europe.* Oxford, 2002
Engel Pál: *Szent István birodalma.* História–MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2001
Rolf Engelsing: *Zur Sozialgeschichte deutsche Mittel- und Unteschichten.* Göttingen, 1972
L. L. Farrar: War. *A Historical, Political and Social Study.* Oxford, 1978
Fejtő Ferenc: *Requiem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Budapest, 1990
Gerald D. Feldman: *Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918.* Oxford, 1992
Gerald D. Feldman: *The Great Disorder: Politics, Economy and Society in the German Inflation.* New York, 1993
Niall Ferguson: *The Pity of War.* London, 1998
Marc Ferro: *The Great War 1914–1918.* London, 1973
Rolf Fischer: *Entwicklungsstufen der Antisemitismus in Ungarn 1867–1939.* München, 1988
M. T. Florinsky: *The End of the Russian Empire.* New Haven, 1931
Patrick Fridenson: *The French Home Front 1914–1918.* Berg, Providence, 1992
Peter Fritzsche: *Germans into Nazis.* Harvard University Press, 1998
Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory.* Oxford, 1975
Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918.* Budapest, 2001
Galántai József: *Egyház és politika 1890–1918.* Budapest, 1960

Gárdonyi Albert: *Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből 1873–1923.* Budapest, 1925
Peter Gatrell: *Russia's First World War. A Social and Economic History.* Harlow, 2005
Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Budapest, 1977
Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár: „A napbaöltözött ember".* Budapest, 1994.
Gergely Jenő: *A pápaság története.* Budapest, 1982
Germanus Gyula: *A Kelet varázsa.* Budapest, 1976
Gerő András: *A polgárosodás kora.* Budapest, 1992
Martin H. Geyer: *Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne: München 1914–1924.* München, 1998
Géza Andreas von Geyr: *Sándor Wekerle (1848–1921).* München, 1993
René Girard: *The Scapegoat.* Baltimore, 1986
Dieter und Roth Glazer (Hrsg.): *Berliner Leben 1914–1918.* Berlin (Ost), 1983
John F. Godfrey: Capitalism at War: *Industrial Policy and Bureaucracy in France 1914–1918.* Leamington, Spa, 1987
Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Budapest, 1992
L. Grebler–W. Winkler: *The Cost of World War to Austria–Hungary.* New Haven, 1940
Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* I–II. Budapest, 1934
Gusztáv Gratz–Richard Schüttler: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns.* Wien, 1930
Karl-Heinz Grotjahn (Hg.): *Stahl und Steckrüben. Beiträge und Quellen zur Geschichte Niedersachsens im Ersten Weltkrieg (1914–1918).* Hameln, 1993
Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest.* Budapest, 1995
Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* Budapest, 2002
Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998
Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár.* Budapest, 1999
Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001
Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály.* Budapest, 1978
Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921.* Budapest, 1989
Michael F. Hamm: Kiev. *A Portrait, 1900–1917.* Princeton, 1996
Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Budapest, 1985
Hanák Péter: *A Kert és a Műhely.* Budapest, 1988
Hanák Péter (szerk.): *Magyarország története.* VII. 1–2. köt. 1890–1918. Budapest, 1978
Ernst Hanisch: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert.* Wien, 1994
Gerd Hardach: *The First World War 1914–1918.* Berkeley–Los Angeles, 1977
Heiko Haumann: *Geschichte der Ostjuden.* München, 1990
Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I.* Cambridge, 2004
Holger H. Herwig: *The First World War: Germany and Austria–Hungary 1914–1918.* London, 1997

G. Hirschfeld–G. Krumeich–I. Renz: *Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkrieges.* Essen, 1993
Magnus Hirschfeld–Andreas Gaspar (Hrsg.): *Sittengeschichte des Ersten Weltkrieges.* Hanau, 1929
Keith Hitchins: *Romania 1866–1947.* Oxford, 1994
Eric J. Hobsbawm: *Behind the Times. The Decline and Fall of Twentieth-Century Avantgardes.* New York, 1998
Eric J. Hobsbawm: *Interesting Times.* London, 2002
Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Budapest, 2000.
Bernd Hüppauf (Hrsg.): *Ansichten von Krieg.* Königstein, 1984
John Horne: Labour at War. *France and Britain 1914–1918.* Oxford, 1981
John Horne (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War.* Cambridge, 1997
Horváth Zoltán: *Magyar századforduló.* Budapest, 1974
Samuel S. Hynes: War Imagined: *The First World War and English Culture.* London, 1990
Irinyi Károly: *A Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás.* Budapest, 1973
Robert Jackall (ed.): *Propaganda.* London, 1995
Hubertus F. Jahn: *Patriotic Culture in Russia during World War One.* London, 1995
Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Helikon Kiadó. Budapest, 2003
Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945.* Princeton, 1982
Andrew C. Janos: *East Central Europe in the Modern World: The Politics of Borderlands from Pre- to Postcommunism.* Stanford, 2000
A. C. Janos–W. B. Slottman (eds.): *Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic.* Berkeley and Los Angeles, 1971
Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Budapest, 1982
Jászi Oszkár: *Fényes László emlékezete.* Budapest, 1948
Michael Jeismann: *Das Vaterland der Feinde: Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich.* Stuttgart, 1992
Roy Jenkins: *Churchill.* London, 2001
Ernst Johann (Hrsg.): *Innenansicht eines Krieges.* Frankfurt, 1968
Paul Johnson: *A kereszténység története.* Budapest, 2001
Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás.* Budapest, 2005
Kállay Tibor: *A 150 éves Goldberger-gyár.* Budapest, 1935
Robert A. Kann–Béla K. Király–Paula S. Fichtner: *The Habsburg Empire in World War I.* New York, 1977
Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Budapest, 1997
Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, 2000
Karády Viktor: *A zsidóság Európában a modern korban.* Budapest, 2000.
Jakov Katz: *Kifelé a gettóból.* Budapest, 1995

Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Budapest, 1999
Rod Kedward: *La Vie en Bleu. France and the French since 1900.* London, 2005
Ian Kershaw: *Hitler. Vol. 1. Hubris.* London, 1998
David I. Ketzer: *A pápák a zsidók ellen.* Budapest, 2003
Béla K. Király–Nandor F. Dreisziger–Albert A. Nofi (eds.): *East-Central European Societies in World War I.* Boulder, 1985
Béla K. Király (ed.): *Essays on War and Society in East-Central Europe 1740–1920.* Boulder, 1987
Kiss György: *A budapesti várospolitika 1867–1944.* Budapest, 1958
Peter Knoch (Hrsg.): *Kriegsalltag.* Stuttgart, 1989
Jürgen Kocka: *Klassengesellschaft in Krieg, Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918.* Göttingen, 1978
Jürgen Kocka: *Facing Total War: German Society in the First World War.* Leamington. Spa, 1984
Jürgen Kocka–Allan Mitchell (eds.): *Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe.* Oxford, 1993
Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, é.n.
Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma.* Budapest, 1944
Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig.* Budapest, 1997
H. Konrad–K. M. Schmidelechner (Hg.): *Revolutionäres Potential in Europa.* Wien–Köln, 1991
László Kontler: *Millennium in Central Europe. A History of Hungary.* Budapest, 1999
Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első világháborúból.* Budapest, 1991
Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Budapest, 1999
Mária M. Kovács: *Liberal Professions and Illiberal Politics.* New York, Oxford, 1994
Kövér György: *A felhalmozás íve.* Budapest, 2002
Kőszeg Ferenc (szerk.): *Vázsonyi Vilmos Emlékkönyv.* Budapest, 1995
T. D. Kramer: *From Emancipation to Catastrophe. The Rise and Holocaust of Hungarian Jewry.* Lanham, 2000
Robert Krauss: *Die deutsche, englische und französische Kriegsfinanzierung.* Berlin, 1923
Wolfgang Kruse (Hrsg.): *Eine Welt von Feinden.* Frankfurt am Main, 1997
Kun Andor: Úttörők. *A magyar gazdasági élet pionírjai.* Budapest, 1933
Andreas Kunz: *Civil Servants and the Politics of Inflation in Germany 1914–1924.* Berlin, 1986
Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918.* Budapest, 1942
Lángh Júlia: *Egy budai úrilány.* Budapest, 2003
Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* Budapest, 1990
Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok kereskedők.* Budapest, 1989
John Limon: *Writing after War.* Oxford, 1994

Albert S. Lindemann: *The Jew Accused.* Cambridge, 1991
Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat.* Budapest, 1978
Litván György: *Szabó Ervin.* Budapest, 1993
H-U. Ludewig: *Das Herzogtum Braunschweig im Ersten Weltkrieg.* Braunschweig, 1984
John Lukacs: *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and its Culture.* New York, 1988
John Lukacs: *Budapest, 1900: A város és kultúrája.* Budapest, 1991
Peter J. Lyth: *Inflation and Merchant Economy: The Hamburg Mittelstand 1914–1924.* New York, 1990
Lyn Macdonald: *Voices and Images of the Great War.* London, 1988
Magyar Bálint: *A Vígszínház története.* Budapest, 1979
Magyar Bálint: *A magyar némafilm története 1896–1918.* Bp., 2003. [1966.]
Günther Mai (Hrsg.): *Arbeiterschaft 1914–1918 in Deutschland.* Düsseldorf, 1985
Günther Mai: *Das Ende der Kaiserreichs.* München. 1987
Charles S. Maier: *Recasting Bourgeois Europe.* Princeton, 1988
Mann Miklós: *Budapest oktatásügye a dualizmus korában.* Budapest, 1997
Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000.* Budapest, 2002
Arthur Marwick: *The Deluge. British Society and the First World War.* London, 1965
Arthur Marwick: *Britain in the Century of Total War.* London, 1968
Arthur Marwick: *War and Social Change in the Twentieth Century.* London, 1974
Arthur Marwick: *Women at War, 1914–1918.* London, 1977
Arthur Marwick: *Total War and Social Change.* Basingstoke, 1988
Arthur J. May Jr.: *The Passing of the Hapsburg Monarchy.* Philadelphia, 1966
Henry F. May: *The End of American Innocence.* New York, 1994
János Mazsu: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia 1825–1945.* New York, 1997
William O. McCagg: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary.* Boulder, Colo., 1972
William O. McCagg: *A zsidóság a Habsburg-birodalomban.* Budapest, 1992
Robert B. McKean: *St. Petersburg Between the Revolutions: Workers and Revolutionaries, June 1907 – February 1917.* New Haven, 1990
Wolfgang Michalka (Hrsg): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse.* München, 1994
Robert Michels: *Psychologie der antikapitalistischen Massenbewegungen.* Tübingen, 1926
Robert Michels: *Umsichtungen in der herrschenden Klassen nach dem Kriege.* Stuttgart–Berlin, 1934
Alan S. Milward: *The Economic Effects of the Two World Wars on Britain.* London, 1984
Fritz Marbach: *Theorie des Mittelstandes.* Bern, 1942
Wolfgang J. Mommsen: *Der autoritäre Nationalstaat.* Frankfurt am Main, 1990
Wolfgang J. Mommsen (Hrsg.): *Kultur und Krieg.* München. 1996
George L. Mosse: Fallen Soldiers: *Reshaping the Memory of the World Wars.* New York, 1990

Werner E. Mosse (Hrsg.): *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1914–1923.* Tübingen, 1971
Klaus-Peter Müller: *Politik und Gesellschaft im Krieg. Der Legitimitätsverlust des Badischen Staates.* Stuttgart, 1988
L. Nagy Zsuzsa: *A haszonból élő kispolgár.* Debrecen, 1997
Nagyné Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.* Budapest, 1988
Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken.* Budapest, 1976
Nagy Péter: *Szabó Dezső.* Budapest, 1964
Rudolf Neck: *Arbeiterschaft und Staat im Ersten Weltkrieg 1914–1918.* Wien, 1984
Rudolf Neck: *Die Auflösung der Habsburgerreiches.* Wien, 1970
István Nemeskürty: *Word and Image: History of the Hungarian Cinema.* Budapest, 1968
Nevelő Irén: *A háború és a magyarországi munkásság, 1914–1917.* Budapest, 1980
Lutz Niethammer (Hrsg.): *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland.* Frankfurt am Main, 1990
Novotny Tihamér: *Első világháborús katonaemlékek.* Budapest, év nélkül
Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és művei.* Budapest, 1941
Avner Offer: The First World War. *An Agrarian Interpretation.* Oxford, 1989
Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Debrecen, 1998
Mária Ormos–Béla K. Király (eds.): *Hungary: Government and Politics 1848–2000.* Boulder, 2001
Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban.* Budapest, 1934
Peter Pastor (ed.): *Essays on World War I. Total War and Peacemaking.* New York, 1982
Peter Pastor–Samuel R. Williamson (eds.): *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War.* New York, 1983
Pásztor Cecília (szerk.): *Salgótarjáni zsidótörténet általános és középiskolák számára.* Salgótarján, 2003.
Rolf Patemann: *Der Kampf um die preussische Wahlrectsreform im Ersten Weltkrieg.* Düsseldorf, 1964
Pekár Gyula: *Tisza István végnapjai.* Debrecen, 1932
Pelle János: *Jászi Oszkár.* Budapest, 2001
Pelle János: *Az utolsó vérvádak.* Budapest, 1995
Péter László: *Az Elbától keletre.* Budapest, 1998
Pethő Sándor: *Világostól Trianonig.* Budapest, 1925
Richard G. Plaschka–Horst Haselsteiner–Arnold Suppan: *Das Innere Front in der Donaumonarchie 1918.* Wien, 1974
Pogány Ágnes: *A Magyar Nemzeti Bank története. I.* Budapest, 1993
Alexander Popovics: *Das Geldwesen im Kriege.* Wien, 1925
Roy Porter: *Vér és Virtus.* Budapest, 2003
Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón.* Budapest, 2001
Peter Pulzer: *Jews and the German State 1848–1933.* Oxford, 1992
Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich–Ungarn und der Erste Weltkrieg.* Graz, 1993

David Rechter: *The Jews of Vienna and the First World War.* London, 2000
Joseph Redlich: *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege.* Wien, 1925
Fritz Ringer: *The Decline of the German Mandarins.* London, 1990
Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze politikai-hatalmi viszonyai 1918–1919-ben.* Budapest, 1982
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó. Budapest, 1999
Aviel Roshwald–Richard Stites (eds.): *European Culture in the Great War, 1914–1918.* Cambridge, 1999
Marsha L. Rozenblit: *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I.* Oxford, 2001
Rudai Rezső: *A magyar képviselőház.* Budapest, 1936
Reinhard Rürup (ed.): *The Problem of Revolution in Germany 1789–1989.* Oxford, 2000
Inge Saatmann: *Parlament, Rüstung und Armee in Frankreich, 1914–1918.* Düsseldorf, 1978
Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában.* München, 1974
Michael L. Sanders–Philip M. Taylor: *Britisch Propaganda during the First World War.* London, 1982
Ronald Schaffer: *America in the Great War. The Rise of the War Welfare State.* New York, 1991
Erwin A. Schmidl: *Juden in der K. (u.) k. Armee 1788–1918.* Eisenstadt, 1989
Klaus Schwabe: *Wissenschaft und Kriegsmoral.* Göttingen, 1969
Klaus-Dieter Schwarz: *Weltkrieg und Revolution in Nürnberg.* Stuttgart, 1971
Gitta Serenny: *Albert Speer. His Battle with Truth.* London, 1995
Ulrich Sieg: *Jüdische Intellektuelle im Ersten Weltkrieg.* Berlin, 2001
Michael K. Silber (ed.): *Jews is the Hungarian Economy 1760–1945.* Budapest, 1992
Sipos András: *Várospolitika és városigazgatás Budapesten, 1890–1914.* Budapest, 1996
L. V. Smith–S. Audoin-Rouzeau–A. Becker: *France and the Great War 1914–1918.* Cambridge, 2003
Norman Stone: *The Eastern Front 1914–1917.* London, 1975
Hew Strachan: *The First World War I.* Oxford, 2001
Roland N. Stromberg: *Redemption by War.* Lawrence, 1982
Surányi Miklós: *Bethlen.* Történetpolitikai tanulmány. Budapest, 1927
Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986.* Budapest, 1989
Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Budapest, 2003
Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* II. köt. Budapest, 1985
Széttépett évszázad. *Két világháború képeslapjai.* Budapest, 1995
Szigethy Endre (szerk.): *Wolff Károly élete, politikája, alkotása.* Budapest, 1943
Szilágyi Hugó: *Budapest újkora 1906–1916.* Budapest, 1916
Szterényi József–Ladányi Ernő: *A magyar ipar a világháborúban.* Budapest, 1934
Tarr Béla: *A délibábok országa.* Budapest, 1976

A. J. P. Taylor: *The First World War.* London, 1963
A. J. P. Taylor: *Az első világháború.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988
Philip M. Taylor: *Munitions of the Mind: A History of Propaganda.* Manchester, 1995
Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt.* Budapest, 1927
Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947).* Budapest, 1996
Tömöry Márta: *Új vizeken járok. A Galilei Kör története.* Budapest, 1960
Bernd Ulrich–Benjamin Ziemann: *Frontalltag im Ersten Weltkrieg.* Frankfurt am Main, 1995
Bernd Ulrich–Benjamin Ziemann: *Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg.* Frankfurt am Main, 1997
Volker Ullrich: *Kriegsalltag.* Hamburg im ersten Weltkrieg. Köln, 1982
Volker Ullrich: *Die Nervöse Grossmacht. Deutschland 1871–1918.* Frankfurt am Main, 1997
Leo Valiani: *The End of Austria–Hungary.* New York, 1973
Varga Lajos: *Garami Ernő.* Budapest, 1996
Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918.* Budapest, 2004
Várkonyi Nándor: *A modern magyar irodalom.* Pécs, 1929
Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története.* Budapest, 1922
Vermes Gábor: *Tisza István.* Budapest, 1994
Viczián János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919.* Bp., 2002
Klaus Vondung (Hrsg.): *Kriegserlebnisse.* Göttingen, 1980
Klaus Vondung: *Die Apokalypse in Deutschland.* München, 1988
Vörös Károly (szerk.): *Budapest története.* IV. köt. Budapest, 1978
Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* Budapest, 1979
Bernard Waites: *A Class Society at War: Britain 1914–1918.* Leamington, Spa, 1987
S. R. Ward: *The War Generation: Veterans of the First World War.* New York, 1975
Robert J. Wegs: *Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918.* Wien, 1979
Weis István: *A mai magyar társadalom.* Budapest, 1930
J. Wernicke: *Kapitalismus und Mittalstandspolitik.* Jena, 1922
Wolfram Wette (Hrsg.): *Der Krieg des kleinen Mannes.* Zürich, 1992
Robert W. Whalen: *Bitter Wounds: German Victims of the Great War 1914–1939.* London, 1984
Jürgen Wilke (ed.): *Propaganda in the 20th century.* New Jersey, 1988
Trevor Wilson: *The Myriad Faces of War.* London, 1986
Heinrich August Winkler: *Der Lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1789–2000.* München, 2001
Wilhelm Winkler: *Die Einkommenverschiebungen in Österreich während des Weltkrieges.* Wien, 1930
Jay M. Winter: *The Great War and the British People.* London, 1985
Jay M. Winter (ed): *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe 1914–1918.* Cambridge, 1988

Jay M. Winter: *The Experience of World War I.* New York, 1989
Jay M. Winter: *Sites of Memory, Sites of Mourning.* Cambridge, 1995
J. M. Winter–J. L. Roberts (eds.): *Capital Cities at War: Paris–London, Berlin 1914–1919.* Cambridge, 1997
J. M. Winter–E. Sivan (eds.): *War and Remembrance in the Twentieth Century.* Cambridge, 1999
J. M. Winter–G. Parker–M. Habeck (eds.): *The Great War and the Twentieth Century.* New Haven–London, 2000
John Williams: *The Home Fronts. Britain, France and Germany.* London, 1972
Robert Wohl: *The Generation of 1914.* London, 1980
Sir Llewellyn Woodward: *Great Britain and the War 1914–1918.* London, 1967
Chris Wrigley (ed.): *Challenges of Labour. Central and Eastern Europe, 1917–1920.* London, 1993
S. O. Zagorsky: *State Control of Industry in Russia during the War.* New Haven, 1928
Egmont Zechlin: *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg.* Göttingen, 1969
Susan Zimmermann (Hrsg.): *Wien, Prag, Budapest: Blütezeit der Habsburgermetropolen 1867–1918.* Wien, 1996
Susan Zimmermann: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen in Ungarn der Habsburgermonarchie, 1848 bis 1918.* Budapest, 1999
Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs.* Wien, 1979

5. Tanulmányok, folyóiratcikkek, önálló fejezetek

Stéphane Audoin-Rouzeau: The National Sentiments of Soldiers During the Great War. In: Robert Tombs (ed.): *Nationhood and Nationalism in France: From Boulangism to the Great War 1889–1918.* London, 1991
Stephen Bailey: The Berlin Strike of January 1918. *Central European History,* XIII. 1980. 2.
George Barany: The Dragon's Teeth. The Roots of Hungarian Fascism. In: Peter F. Sugar (ed.): *Native Fascism in the Successor States.* Santa Barbara, 1971
Marion Breiter: *Hinter der Front. Zur Versorgungslage der Zivilbevölkerung im Wien des Ersten Weltkrieges.* Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch, Band 50. Wien, 1994
Jehuda Don–George Magos: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle,* XXVII. 1985. 3.
Engel Pál: A modernizáció lehetőségei a középkorban. *História,* XXII. 2000. 8.
Galántai József: Az első világháború alatti országgyűlési nyomtatványok forrásértékéről. In: Berényi Iván: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István professzor 70. születésnapjára.* Budapest, 1980
Galántai József: A háborús állam. A „kivételes hatalom" kodifikálása és alkalmazása 1914–1916-ban. In: *A magyarországi polgári államrendszerek.* Budapest, 1981.

Gyáni Gábor: A magyar Sonderweg története. *Holmi,* XIII. 2001. november.
Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest. *Aetas,* XIX. 2004. 1.
Gyáni Gábor (szerk.): Tömegkultúra a századfordulós Budapesten. *Budapesti Negyed,* V. 1997. 2–3.
William W. Hagen: Before the „Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland. *Journal of Modern History,* 68. 2. June 1996.
Hajdu Tibor: 1905 – Az utak szétválnak. *Világosság,* XL. 1999. 3.
Hajdu Tibor: Az értelmiségi túltermelés és társadalmi hatásai. In: Lackó Miklós (szerk.): *Vélemények, viták a két világháború közötti Magyarországról.* Budapest, 1984
Hanák Péter: Miért fin de siècle? *Budapesti Negyed,* VI., 1998. 4.
Peter Hidas: The Dance of Death: World War I and the Hungarian Peasants. In: Joseph Held (ed.): *The Modernization of Agriculture: Rural Transformation in Hungary 1848–1975.* Boulder, 1980
Horváth János: Publikálatlan kézirata. *Literatura,* 1993. 1.
W. H. Hubbard: Civil Servants and the Politics of Inflation in Germany. In: *Journal of Modern History,* 62. 1990. 3.
Karády Éva: Bankárok, filozófusok, forradalmárok: Eberhard Gothein levelei 1918-ból. *História,* III. 1981. 4.
László Katus: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Michael Silber (ed.): *Jews in the Hungarian Economy.* Jerusalem, 1992
Tamás Kende: The Language of Blood-Libels in Central and Eastern European History. In: László Kontler (ed.): *Pride and Prejudice, CEU History Department Working Paper Series 2.* Budapest, 1995
Endre Kiss: Zerfall der Monarchie im Spiegel der ungarischen Literatur. In: K. Amann–H. Lengauer: *Österreich und der Grosse Krieg 1914–1918.* Wien, 1989
Kiss Mária Rita: A hatodik nagyhatalom. *Századvég,* 20. 2001
Kiss Mária Rita: A tudás fegyverének könnyelmű hordozói. Két kultúrkritika a XIX–XX. század fordulójának jobboldali politikai gondolkodásában. *Századvég,* 32. 2004. 2.
Klestenicz Tibor: A „sajtóapostolok". A Katolikus Sajtóegyesület és az egyházi megújulási mozgalmak oszloposodási törekvései a századelőn. *Századvég,* 36. 2005. 2.
Jürgen Kocka: German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg. *Journal of Contemporary History,* 23. 1988. 1.
M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1975. 1.
Kovács András: Az asszimilációs dilemma. *Világosság,* XXIX. 1988. 8–9.
Gerd Krumeich: Die Dolchstoss-Legende. In: E. Francois–H. Schulze (Hg.): *Deutsche Erinnerungsorte* 1. München, 2001
Lackó Miklós: Zsidók a budapesti irodalomban, 1890–1930. *Budapesti Negyed,* 8. 1995
Láng Péter: Mezőgazdasági érdekképviselet Magyarországon. Az agrárius

mozgalom zászlóbontása és szervezeteinek kiépülése. *Agrártörténeti Szemle,* XIII. 1971. 3–4.
Lengyel György: Az irányított gazdaság kialakulásának néhány tényezője Magyarországon. In: Gáspár Tibor (szerk.): *Budapest Főváros Levéltárának Közleményei.* Budapest, 1978
William O. McCagg: Vienna and Budapest around 1900; The Problem of Jewish Influence. In: György Ránki–Attila Pók (eds.): *Hungary and European Civilization.* Budapest, 1989
Tamás Meszerics: Italy's entry into the First World War and the Hungarian Press. In: László Kontler (ed.): *Pride and Prejudice. CEU History Department Working Paper Series 2.* Budapest, 1995
R. G. Moeller: Dimensions of Social Conflicts in the Great War: The View from the German Countryside. *Central European History,* XIV. 1981
Mucsi Ferenc: Sajtó és cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle,* 1984. 1–2.
Nagy Ildikó: Polgárosuló színház a polgári Budapesten. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig 1900–1945.* Budapest, 1994
László Péter: Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: H. Rumpler–P. Urbanitsch (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* VII. 1. Wien, 2000
Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság,* XXXI. 1988. 11.
Prepuk Anikó: A zsidóság a Millenniumon. *Századvég,* 17. 2000. 2.
Peter Pulzer: Der Erste Weltkrieg, In: M. A. Meyer–M. Brenner (Hg.): *Deutsch-Jüdische Geschichte in der Neuzeit.* III. München, 1997
Ránki György: A budapesti polgárság. *Tér és Társadalom,* IV. 1990. 3–4.
Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Gombár Csaba – Volosin Hédi: *Nem élhetek birodalom nélkül.* Budapest, 2002
Klaus Saul: Jugend im Schatten des Krieges. *Militärgeschichtliche Mitteilungen,* 34. 1983
Siklós András: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi Szemle,* XXVI. 1983. 1.
Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok,* CV. 1971. 3–4.
Peter F. Sugar: The Hungarian Constitutional Crisis. *East European Quarterly,* 1981
Arnold Suppan: Nationale Stereotypen. In: W. Herwig–W. Pohl: *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung.* Wien, 1991
Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle,* XX. 1977. 2.
Szabó Miklós: Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság,* XXII. 1981. 6.
Szabolcs Ottó: Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából.* XV. Bp., 1963
Szabolcs Ottó: A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban. *Pedagógiai Szemle,* 1968. 9.
Szalai Júlia: Újragondolt magyar történelem. *Holmi,* XV. March 2003
Ifj. Szebik Imre: Eugenika a 19. és 20. század fordulóján. *„2000",* XIV. 2002. 3.
Tauber Gizella: Prohászka Ottokár és az Esztergom című havilap 1896–1905 között. In: Szabó F.–Mózessy G.: *Prohászka Ottokár, Magyarország apostola és tanítója.* Szeged, 2002
Tarjányi Sándor: A fővárosi munkásság helyzete és forradalmasodása az első világháború alatt. *Tanulmányok Budapest Múltjából,* XVII. 1966
Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása. *Századok,* CV. 1971. 5.
Varga László: Egy finánctőkés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd. *Történelmi Szemle,* 26. 1983. 1.
Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok,* CXXVI. 1992. 1.
Shulamit Volkov: The Dynamics of Dissimilation. Ostjuden and German Jews. In: J. Reinharz–W. Schatzberg: *The Jewish Response to German Culture.* Hanover and London, 1985
Shulamit Volkov: Antisemitism as a Cultural Code. Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany. In: *Leo Baeck Institute Yearbook,* XXIII. 1978
Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között 1849–1918. *Korátrs,* XXX. 1986. 12.
C. F. Wargelin: The Economic Collapse of Austro-Hungarian Dualism 1914–1918. *East European Quarterly,* XXXIV. 2000. 3.
Robert Wegs: Youth Delinquency and Crime: The Perception and the Reality. *Journal of Social History,* 32. 1993. 3.
Wolfram Wette: Reichstag und Kriegsgewinnelei. *Militärgeschichtliche Mitteilungen,* 36. 1984. 2.
Jay M. Winter: Catastrophe and Culture. Recent Trends in the Historiography of the First World War. *Journal of Modern History,* 64. 1992. 3.
Zeke Gyula: A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság. *Budapesti Negyed,* 8. 1995. 2.
Hans-Günter Zmarzlik: Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich 1871–1918. In: B. Martin–E. Schulin (Hg.): *Die Juden als Minderheit in der Geschichte.* München, 1981

6. Disszertációk

Bernhard Bier: *Die Stellung Ungarns in der Kriegswirtschaft der Österreichisch–Ungarischen Monarchie* (Diplomarbeit). Wien, 1973
Berta Neuber: *Die Ernährungslage in Wien während des Ersten Weltkrieges und in den Ersten Nachkriegsjahren* (Phil. Diss.). Wien, 1985
Monika Riez: *Food, Famine, Failure: The Budapest Food Follies of the Great War* (Phil. Diss.). Manuscript, Calgary, 2003
Gustav Spann: *Zensur in Österreich während des Ersten Weltkrieges* (Phil. Diss.) Wien, 1972
Szabó Dániel: *A Néppárt.* (Kandidátusi disszertáció kézirata) Budapest, 1983

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Abelshauser, W. 227
Ablonczy Balázs 177, 184, 185
Ábrahám Dezső 81, 189
Adler, Friedrich 33
Ady Endre 27, 57, 60, 163, 214
Áfra Nagy János 45
Ágoston Péter 150, 153, 196, 198, 199, 211, 214, 222
Allen, R. E. 172, 173
Almásy László 88, 90
Altenburger Gyula 212, 214, 215, 233
Amann, K. 165
Ambrus Zoltán 116, 166
Andor József 209
Andrássy Gyula 26, 73, 74, 76, 80, 82, 87, 226, 233, 241
Andrássy Gyula, ifj. 26, 82, 226
Andrássy Gyuláné 80
Angi János 221
Angyal Dávid 25, 26
Angyal Pál 116
Antóny Béla 219
Apáthy István 134, 182–184, 210
Apponyi Albert 37, 60, 76, 81, 87, 91, 93, 233
Asquith, Herbert Henry 32
Asztalos Miklós 242
Attila hun király 179
Audoin-Rouzeau, Stéphane 31, 72, 65, 147
Ay, K-L. 97

Bácskai Vera 134
Baden, Max von 226
Bailey, Stephen 225
Bajcsy-Zsilinszky Endre 69
Bakonyi Samu 91
Balassa Imre 116
Balázs Béla 188
Bálint Dezső 166
Balla Antal 36, 76, 79
Balla Vilmos 105
Ballin, Albert 155
Balogh Tamás 111
Baltazár Dezső 198, 222
Bánffy Miklós 83, 177
Bangha Béla 16, 27, 28, 80, 189, 208, 215–222, 233, 234, 238
Baranyai Jusztin 216
Bárczy István 41, 108, 176, 226
Barkóczy Sándor 27
Barna Izidor 57
Barta János 221

Barta, Stefan 157
Bartal Aurél 88
Bartha Miklós 235
Bartók Béla 26, 157
Bartók Béla, ifj. 157
Bartos János 206
Batizy András 35
Batthyány Ervin 42
Batthyány Tivadar 78, 142, 144, 156, 157, 192, 205
Bauer, Richard 97, 110
Becker, Anette 72, 95
Bednarik, Karl 95
Beke Manó 134
Benedek Elek 48
Benedek Marcell 48, 49, 146
Beöthy Zsolt 59
Berd, Ulrich 232
Berend T. Iván 96
Berghahn, Volker 32
Berkeszi István 98, 109, 140, 148, 226, 227
Berkley, George E. 152, 155
Bernát István 28, 212
Bernát Ottó 143
Bernát, Alexander 121, 158, 254
Bertényi Iván 75
Bessel, Richard 94
Bethlen István 77, 89, 212
Bethmann-Hollweg, Theobald von 71
Bettelheim Samu 198
Bibó István 34, 56
Bier, Bernhard 111
Bihari Péter 61, 124, 125, 226
Biró Lajos 67, 126, 241
Blackbourn, David 251, 252
Blaschke, Olaf 203
Blücher, Evelyn Princess 224
Bodnár Zsigmond 24
Bódy Zsombor 43, 44, 46, 144, 145
Bókay János 134
Boros László 210
Boros Zsuzsanna 86
Borsos Endre 117, 118, 153
Bosnyák Géza 204
Bosnyák Zoltán 241, 254
Bottlik István 204
Bölöni György 163, 246
Braham, Randolph L. 52
Braun Sándor 57
Breiter, Marion 109
Brenner, Michael 155
Bródy Sándor 167, 209
Broucek, Peter 228
Browning, Shristopher R. 65
Buchingerné Ladányi Szeréna 148
Buday Barna 214
Buday Dezső 44, 185
Burián István 225
Burján Károly 189, 197, 208, 217
Burka Kelemen, P.,O. F. M. 215
Buttkay Antal 216
Buzinkay Géza 24

Calwer, Richard 106, 120
Carrell, Peter 112
Carstené, F. L. 242
Cecil, Hugh 34, 103, 123, 202
Chickering, Roger 94, 124
Cholnoky Jenő 179
Cholnoky László 57
Churchill, Winston 124
Clark, Christopher 34
Clarke, Peter 32, 72
Clemenceau, Georges 32
Clogg, Richard 35
Coffin, William 175
Concha Győző 42, 47, 48
Congdon, Lee 165
Cooper, Duff 175
Cornwall, Mark 124, 170
Czabán Samu 241

Császár Elemér 220
Csécsy Imre 210
Csemez István 131
Csergő Hugó 107, 108
Csernoch János 216, 222
Cséry László 214
Cséve Anna 150
Csizmazia Endre 88, 226

Dánér Béla 233, 253, 254
Daniek, Edmund 155, 248
Daniel, Ute 95, 170
Dávidházi Péter 21
Davis, Belinda J. 97, 107, 124, 126, 136
Deák Ferenc 84
Deist, Wilhelm 174
Demm, Eberhard 146
Déri Ferenc 158
Désy Zoltán 204
Dibbets, Karel 169
Dietz Károly 254
Dobák Emil, dr. 212
Don, Jehuda 50
Donáth Péter 12
Donáth Regina 37
Dreisziger, Nándor F. 97, 122, 123, 165
Dupcsik Csaba 179
Durkheim, Émile 114

Ebert, Friedrich 203
Ecksteins, Modris 123
Elek Arthur 176
Eley, Geoff 32
Engel Pál 20, 21
Enyedi Zsolt 22
Eötvös Károly 47
Erzberger, Mathias 203
Esterházy Mihály 205
Esterházy Móric 36, 78–80, 139, 144
Esterházy Móric Miklós 22

Faludy Gábor 151
Farkas Ildikó 177
Farkas Pál 189, 235
Farkas Zoltán 197, 212, 216
Faust, A. 227
Fava, Andrea 147
Fejérpataky László 248
Fejtő Ferenc 30, 81, 228
Fekete főhadnagy 229, 230
Feldman, Gerald D. 34, 71, 120, 122, 125, 138, 141, 202
Fellner, Fritz 159
Felvinczy-Takács Zoltán 180
Fenske, H. 97
Fényes László 145, 149, 152, 153, 173, 235, 250
Fényes Samu 170, 214
Fenyő Ervin 16
Ferenc József, I. 7, 30, 33, 71, 78, 80–83, 85
Ferguson, Niall 12, 94, 95
Fischer, Rolf 24
Förster Aurél 206
Francois, E. 227
Freud, Sigmund 183, 184
Frey János 204
Fritzsche, Peter 110
Fussel, Paul 123
Fürstenberg-Stammheim, von Franz Egon 67

Gaál Jenő 151, 152, 234
Gábor Andor 106, 120, 241
Gál Benő 95
Gál Zsigmond 141
Galántai József 12, 25, 75–77, 101, 104, 216, 217, 225, 236
Garami Ernő 42
Garbai Sándor 118
Gáspár Tibor 105
Gassner Pál 222
Gatrell, Peter 97
Gávai Gaál Jenő 152, 153
Geiss, Immanuel 34
Geisswein Sándor 42, 190, 212, 218
George, David Lloyd 32, 72
Geőcze Sarolta 42, 163, 164, 242
Gergely Jenő 25, 29, 217, 220–222
Germanus Gyula 180
Gerő András 60, 64, 81
Geyer, M. H. 97
Gilbert, Martin 12
Glaise-Horstenau, Edmund von 227
Goldhagen, Daniel 66, 253
Goldziher Ignác 158
Gombár Csaba 22, 177, 180
Gonda László 58, 153
Gothein, Eberhard 102

Grotjahn, K-H. 97,
Göndör Ferenc 241
Görgey Artúr 84
Gratz Gusztáv 33, 42, 73–77, 83, 192
Grebler, R. 95
Groener, Wilhelm 71
Grotjahn, Karl-Heinz 115

Gyáni Gábor 12, 17, 27, 41, 43, 47, 52, 57, 134, 186
Gyergyai Albert 43
Gyóni Géza 187, 188
Gyurgyák János 25, 50–52, 54, 66, 150, 151, 153, 178, 187, 188, 196–198, 200, 201, 206, 212, 215, 222, 235, 252, 253

Habeck, M. R. 125
Habsburg József, főherceg 82, 83
Habsburg Ottó 168
Haffner, Sebastaian 103
Hagen, William W. 251
Hahn 222
Hajdu Miklós 221, 222
Hajdu Tibor 36, 40, 45, 77, 208, 228, 242
Haller István 92, 191, 218, 238
Halmos Károly 21
Hanák Péter 22, 23, 26, 27, 39, 44–46, 51, 56, 64, 70, 127, 128, 178, 198, 200, 230, 231, 242
Hanisch, Ernst 95
Hanssen, Hans-Peter 224
Hardach, Gerd 97
Harrer Ferenc 176, 227
Haselsteiner, Horst 97
Hatvany József 177
Hatvany Lajos 199, 241
Havass Rezső 179
Healy, Maureen 33, 97, 107, 112, 113, 115, 122, 127, 141, 150, 173, 175
Hedwig, Holger H. 71
Hegedűs Géza 55, 56
Hegedűs Kálmán 88, 90
Hegedűs Loránd 214
Held, Albert 169
Held, Joseph 128, 165
Heltai Jenő 27
Herczeg Ferenc 36, 60, 70, 77, 90, 99, 130, 177
Hertl Gusztáv 180
Herwig, Holger H. 98, 124, 224
Herwig, V. 64
Hesslein József 106, 137, 138, 141, 144, 145, 149
Hevesi Gyula 144, 145
Hevesi Simon 222
Hidas Péter 128
Hindenburg, Paul von Beneckendorf 32, 243
Hirschfeld, G. 95
Hitler, Adolf 150
Hobsbawm, Eric J. 27, 135
Hoffmann Géza 182–185
Hofmiller, Josef 227
Hogenkamp, Bert 169
Hold, Hugo 239
Holló Lajos 81, 205
Holtz, B. 202, 229
Horne, John 123
Horváth Ákos 212
Horváth János 61, 62
Horváth Pál 54, 55,
Horváth Zoltán 29, 39, 173
Horvath, Stephan 95
Howard, Michael 12
Hörzendorf, Franz Conrad von 71
Hrabovszky Júlia, H. 136
Hubbard, W. H. 95
Hunyadi József 233
Huszár Károly 16, 91, 92, 154, 189, 191, 203, 206, 219, 232

Ignotus (Veigelsberg Hugo) 37, 57, 69, 168
Iklódy-Szabó László 214
Illyés Gyula 129
Imre Sándor 148
Irinyi Károly 178
Istóczy Győző 251
Jahn, Hubertus F. 170,

Jakabffy Elemér 88, 160, 226
Jancsó Károly 137, 142,
Janos, Andrew C. 18–22, 45, 53, 181
Jászai Mari 99
Jászi Oszkár 15, 36, 47–49, 145, 153, 159–162, 182, 184, 187, 189, 195, 198–200, 208, 209, 228, 231, 241, 249
Jellinek Henrik 214
Jenkins, Roy 30
Jeszenszky Sándor 180
Jochmann, Werner 202
Johnson, H. 224
Johnson, Paul 29
Jókai Mór 84
József főherceg 151
Julianus barát 179
Juriga Nándor 192

Kádár Gábor 26
Kaffka Margit 129, 136
Kaiser, Wolfram 34
Kállay Tibor 105
Kállay Ubul 204, 212
Kannan, George 7
Karády Éva 102
Karády Viktor 21, 50, 52, 56, 57, 64, 247, 249, 253
Karinthy Frigyes 64, 100, 101, 116, 168, 224
Károly, IV. 32, 33, 71, 78, 81, 82, 86, 134, 168
Károlyi Árpád 248
Károlyi József 205, 216, 220
Károlyi Mihály 36, 69, 77, 79–81, 119, 142, 161, 162, 177, 189, 195, 210, 211, 228, 233, 234
Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 102
Károlyi Sándor 23
Kassai Ferenc 119
Katona Béla 120
Katus László 51, 52
Katz, Jakov 52, 54, 64
Katzburg, Nathaniel 58, 64, 151, 198, 199
Kautsky, Karl 172
Kedward, Rod 35
Keegan, John 12
Kelemen Béla 171, 204
Kellér Andor 166, 212, 232
Kemény Árpád 212
Keményfy K. Dániel 214, 215
Kende Péter 22
Kende Tamás 58
Kennan, George F. 31
Kéri Bál 241
Kertész K. Róbert 83
Kertész Mihály 167
Kertész Miklós 145
Ketzer, David I. 29
Keynes, John Maynard 140, 157, 223, 224
Király Béla, K. 23, 45, 97, 123, 165, 217
Kiss Endre 165
Kiss György 111
Kiss Mária Rita 24, 38, 201, 204
Kiss Sándor 212, 233, 253
Kissling, Rudolf 228
Klebelsberg Kunó 88, 89, 91, 226
Klestenicz Tibor 28,
Kocka, Jürgen 12, 17, 33, 34, 45, 71, 95, 96, 121, 122, 124, 129, 138, 140, 224
Kodály Zoltán 26
Kohut Mária, H. 100
Kókay György 24
Kolosváry-Borcsa Mihály 62, 212, 254
Komlós Aladár 26, 55
Komlósi Sándor 239
Kondor Viktória, M. 172, 173
Konrád Miklós 50
Konrad, H. 224
Kontler László 58, 59, 75
Kónyi Manó 35, 36
Korda Sándor 167
Kornfeld Móric 42, 64, 106, 107
Kós Károly 83
Kossuth Ferenc 69
Kostyál Miklós 88

Kosztolányi Dezső 127, 131, 132, 154, 168, 214, 224
Kovács Alajos 53, 59, 155, 156
Kovács András 58, 64, 65, 253
Kovács Gyula 37
Kovács Lydia 109
Kovács M. Mária 47, 182
Kozma Andor 88, 91
Kozma Nándor 154, 232
Körmendy Ékes Lajos 168
Kőrösi Csoma Sándor 179
Kőszeg Ferenc 158, 208
Kövér György 12, 19, 21, 52, 54, 64
Krausz Izidor 205
Krolopp Hugó 88
Krúdy Gyula 116, 212
Krumeich, Gerd 95, 227, 242
Kruse, Wolfgang 125
Kubinyi András 134
Kun Andor 36, 156
Kunfi Zsigmond 241
Kunz, Andreas 95

Lackó Mihály 16
Lackó Miklós 24, 45
Ladányi Andor 132–134
Ladányi Ernő 37, 95, 96
Lakatos László 210
Lakner Lajos 147
Laky Dezső 185
Lambrechts, Hector 163
Lánczy Leó 144, 193
Landwehr, Ottokar 78
Láng Péter 23
Lángh Júlia 65, 66
Lányi Viktor 169
Lendvai L. Ferenc 54, 55, 240
Lengauer, H. 165
Lengyel György 105, 120
Lenin, V. I. 229
Leopold Lajos, ifj. 19
Lesznai Anna 199
Liddle, Peter H. 34, 103, 123, 202
Lindemann, Albert S. 58
Linder Béla, id. 87
Lippay Zoltán 42, 48
Litván György 25, 29, 36, 39, 40, 184, 195, 200
Lyth, J. P. 97
Lóczy Lajos 177
Loewenberg, Peter 103
Lovászy Márton 82
Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm von 32, 170, 226
Ludewig, H-U. 97, 109
Lukács György 48, 49, 102
Lukács József 48
Lukács László 204
Lukács Leó 198
Lukacs, John 24, 40, 41, 60, 171

Madarassy-Beck Gyula báró 193
Madzsar József 182, 186
Magos, George 50
Magyar Bálint 24, 27, 116, 166, 167, 169
Mai, Günther 31,
Maier, Charles S. 120, 122
Mailáth Gusztáv Károly püspök 169
Mailáth Györgyné gróf 216
Mann Miklós 98, 146, 147
Mann, Klaus 103
Márai Sándor 58
Margittay Jenő 63
Marius Turda 182
Martin, B. 251
Martinovich Sándor S. J. 90, 219, 220
Marwick, Arthur 72, 122, 123, 170, 245
Materna, I. 202, 229
Mátyás (Corvin) magyar király 17, 20
May Jr., Arthur J. 71, 76, 93, 101, 118, 173, 175, 228
Mazsu János 46
McCagg, William O. 51, 79, 158
Medgyaszay Vilma 27
Méhelÿ Lajos 185
Méhely Kálmán 110, 214
Méray-Horváth Károly 199,
Meskó Zoltán 156, 206
Mészáros Gyula 178, 212
Mészáros István 131
Meszerics Tamás 75
Meyer, Michael A. 155
Mezey István 178, 212
Michalka, Wolfgang 31, 104, 120, 150, 155
Mike Gyula 151
Miklós Jenő 139
Miklóssy István 59, 238
Mikszáth Kálmán 60, 210
Milotay István 106, 189, 209–213, 233-234
Mitchell, A. 45
Moeller, R. G. 129
Molnár Ferenc 60, 209
Molnár János 78,
Mommsen, Wolfgang J. 95, 170
Móricz Zsigmond 57, 150, 212
Mosse, V. E. 202
Mózessy G. 221
Mucsi Ferenc 172, 173
Murányi Gábor 24
Müffelmann, Leo 43
Müller, K. P. 97
Müller, Max 177
Münstermann Győző 45

Nagy Endre 27
Nagy Ildikó 24, 27
Nagy Lajos 194, 195
Nagy László 148
Nagy Péter 241
Nagyné Szegvári Katalin 132–134, 235, 236
Namier 228
Nemeskürty István 166
Németh László 39
Nevelő Irén 110, 225
Nikosz, Fokasz 35
Nofi, A. A. 97, 123, 165
Novák János 205

Nyisztor Zoltán 28, 215

Odescalchi Artur 57
Offer, Avner 97, 101, 104, 112, 114, 120
Okolicsányi László 228
Oláh Gábor 56, 57, 147
Ormos Mária 23, 39, 45, 217

Paikert Alajos 178–180
Pajkossy Gábor 27
Pallavicini György 90, 204
Pálosi Ervin 114, 115
Pályi Ede 106, 214
Pap Dezső 107, 108, 130
Pápay István 83
Parker, G. 125
Passuth László 108
Pásztor Cecília 26
Patai József 153, 222
Pekár Gyula 69, 177, 179, 212
Pekár Mihály 180
Pelle János 58, 161
Péter László 17–21, 25, 30, 31, 43, 45
Petherman, Rolf 85
Pethő Sándor 73, 242
Pető Sándor 204
Petrassevich Géza 25, 59
Petzina, D. 227
Picht, Clemens 150
Pietsch, Walter 50, 152
Pius, X., pápa 28, 29
Pogány Ágnes 111
Pogány József 78, 191, 241
Pohl, W. 64
Pók Attila 51
Polányi Károly 29
Polnay J. 222
Polónyi Géza 81, 89–92, 119, 156, 160, 190, 214, 250
Ponori Thewrewk Emil 194
Porter, Roy 182
Pölöskei Ferenc 86
Prepuk Anikó 50, 55, 221
Preszly Elemér 190
Prohászka Ottokár 16, 27, 28, 42, 59, 62, 63, 152, 169, 209, 211, 213, 215–217, 219–222, 230, 234–238
Psilander Valdemár 169

Pulzer, Peter 155
Purjesz Lajos 241

Radisics Elemér 149, 162, 163, 241
Radó István 169
Raffay Sándor 220, 222, 237
Rajczy Rezsőné 104
Rákóczi Ferenc, II. 84
Rákosi Jenő 177
Rakovszky István 74, 76, 78, 82, 88, 138, 190–192, 203, 218
Ránki György 44, 45, 51
Ráth Endre 92, 190, 201, 203, 204
Rathenau, Walther 155
Rauchensteiner, Manfred 71, 224
Rechter, David 152
Redlich, Joseph 159
Remarque, Erich Maria 148
Remenyik Zsigmond 49
Renz, I. 95
Révai Mór János 165
Réz Mihály 91
Réz Pál 214
Riez, Monika 103
Roberts, J. L. 94, 123
Robicsek Pál 144
Romsics Ignác 22, 39, 100, 176, 180, 217, 229, 233, 242, 249
Rónai Zoltán 107, 108
Roosevelt, Theodore 60
Rosenzweitg, Frank 153
Roshwald, A. 165
Rudai Rezső 37
Rumpler, Helmut 31
Rürup, Reinhard 125

Salacz Gábor 28, 215
Sanders, Ivan 165
Sándor János 89
Sándor Pál 192
Sassi Nagy Lajos 178, 179, 212
Saul, Klaus 146
Schaffer, Ronald 111
Schatzberg, Reinharz W. 153
Schmidl, Erwin A. 151
Schmiedelechner, K. M. 224
Schorske, Carl E. 59, 186
Schöpflin Aladár 57, 60, 149, 166
Schreckenbach, H. J. 202, 229
Schulin, Ernst 31, 251
Schulze, H. 227
Schwarz Gyula 42
Schwarz, Klaus-Dieter 97, 99
Schwarzwald, Hermann 154
Selchow von, Bogislaw 202
Serenx, Gitta 150
Serény Aladár 172
Seton-Watson, R. W. 45
Sieg, Ulrich 34
Siemann, Wolfram 170
Siklós András 228
Silber, Michal K. 51
Simonyi-Semadam Sándor 190
Sipos András 12
Sipos Péter 209
Sites, R. 165
Sivan, E. 13
Skidelsky, Robert 223
Slottmann, W. B. 45
Smith, Leonard V. 72, 95
Sohár Anikó 54, 55
Somló Bódog 175, 176
Somogyi Béla 194, 218
Somogyi Éva 26
Spann, Gustav 172
Speer, Albert 103
Srürkgh, Karl 33, 71
Stemmer Ödön 165
Stevenson, David 12
Stone, Lawrence 16
Stöcker, Adolf 220
Strachan, Hugh 110, 111
Stratchan, Hew 12
Stromberg, Roland N. 232
Sugar, Peter F. 30, 149
Suppan, Arnold 64
Surányi Miklós 158

Szabó Dániel 23, 26, 45, 86, 217, 219
Szabó Dezső 168, 241
Szabó Ervin 42, 141, 182
Szabó F. 221
Szabó Miklós 22–28, 41, 61, 106, 154, 176, 178, 181–184, 210, 212, 215, 220, 232–234, 238, 241, 252
Szabolcs Ottó 45
Szabolcsi Lajos 151, 153, 159, 197–201, 207, 210, 241
Szálasi Ferenc 212
Szántó Konrád 29
Szász Pál 160
Szász Zoltán 181
Szebik Imre, ifj. 182, 185
Széchenyi Béla 177
Széchenyi István 209
Szegedy Miklós 214
Szekfű Gyula 38, 39, 42, 43, 61, 149, 248
Szélpál Árpád 136, 145
Szemere Miklós 177, 178, 212, 232, 233
Szemző István, id. 85
Szende Pál 111, 241
Szigethy Endre 216
Szilágyi Ákos 22
Szmrecsányi György 192
Szomory Dezső 209
Szterényi József 95, 96, 161
Sztranyavszky Sándor 235
Szuhay Miklós 96
Szűcs László 29

Takáts Sándor 248
Tango, Egisto 174
Tapié 228
Tarjányi Sándor 105
Tarr Béla 57
Taubner Gizella 221
Taylor, A. E. 104
Taylor, J. P. 32, 228
Teleki Pál 177, 182, 184, 185
Teleszky János 111, 137, 193
Thoroczkay Viktor 214
Tilkovszky Lóránt 69
Tisza István 7, 15, 25, 31, 33, 35–37, 48, 67–69, 71–79, 81–83, 86, 87, 89–93, 121, 126, 142, 143, 156, 159, 160, 172, 173, 177, 179, 191, 195, 201, 203, 204, 206, 207, 216, 222, 227, 233, 235, 236
Tisza Kálmán 159, 250
Tombs, Robert 31
Tomcsányi Lajos S. J. 28
Tomka Béla 155
Tormay Cécile 242
Tóth Károly 230
Tömöry Márta 29
Turnowsky Sándor 214,

Ugron Gábor 23, 152
Ullmann Adolf báró 179, 190, 192, 193
Ullrich, Volker 97, 202, 251
Urbanitsch, Peter 31
Urmánczy Nándor 36

Váczy Péter 42
Vadász Lipót 88, 126
Vadnay Tibor 170, 171, 214
Vági Zoltán 26
Vajda Mihály 81
Valiani, Leo 172, 228
Vámbéry Ármin 177
Várady Gábor 35
Varga János 195
Varga Jenő 145, 172
Varga Lajos 85, 88, 172
Varga László 50, 156
Vargha Gyula 91
Várkonyi Nándor 38, 61
Várnai Zseni 171
Vas Gereben 59, 60
Vas István 249, 250
Vásárhelyi Ferenc 219
Vásárhelyi Mária 22
Vass József 238
Vázsonyi Jenő 151, 161
Vázsonyi Vilmos 15, 24, 79, 80, 119, 145, 158–162, 173, 192, 194, 199, 209, 233, 235, 237, 239, 248, 249
Venetianer Lajos 250
Vermes Gábor 29, 36, 67–69, 73, 74, 76–78, 81, 82, 87, 93, 227
Vészi József 57

Veszprémy Kálmán 59, 61
Vezér Erzsébet 214
Viczián János 239
Vikár Béla 177
Vilmos, II. 69, 71, 85, 155, 243
Volker, Ullrich 99, 169, 175
Volkov, Schulmait 65, 153, 253
Volosin Hédi 177, 180
Vörös Boldizsár 148
Vörös Károly 15, 26, 27, 45, 51, 53, 54, 64, 65, 83, 84, 98, 103, 105, 107, 108, 112, 116–118, 125, 165, 167, 171, 225, 247,

Wachtel Károlyné 136
Wall, Richard 94, 123, 124
Wargelin, C. F. 97
Wegs, Robert 116
Weis István 42, 44
Weisz Manfréd 15, 110, 144, 147, 156–158, 205, 206, 249
Weiszfeld *l.* Vázsonyi Vilmos
Wekerle Sándor 79, 156, 233
Weltner Jakab 240
Werbőczy István 21
Wette, Wolfram 202
Wilson, Woodrow 228
Windischgrätz Lajos 242
Winkler, Heinrich August 41, 58, 125, 140, 238
Winkler, W. 95
Winter, Jay M. 13, 94, 123, 124
Wlassics Tibor, báró 59, 131
Wolff Károly 216
Wolff Theodor 102

Young, G. M. 16

Zechlin, Egmont 150, 203
Zeke Gyula 54, 55, 57, 240
Zeman 228
Zichy Nándor 22, 28
Ziczy Aladár 203
Ziemann, Benjamin 232
Zimmermann, Arthur 180
Zmarzlik, Hans-Günther 25
Zobeltitz, Fedor von 102
Zöllner, Erich 33, 228
Zrínyi Miklós 84

Zselénszky Róbert 233
Zsolt Béla 162

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 2

X68896

X 68896
943.9-19
B63

BIHARI PÉTER LÖVÉSZ�árkok a hátországban

BIHARI PÉTER

LÖVÉSZÁRKOK A HÁTORSZÁGBAN
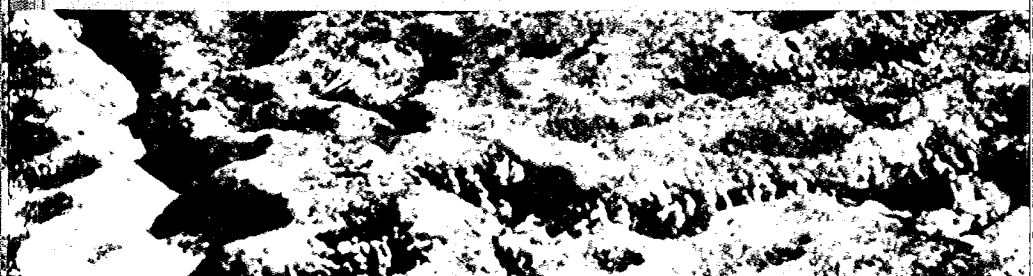
Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus
az első világháború Magyarországán